

पत्रप्राज्ञका

डॉ. यशवंत मनोहर

पत्रप्राजक्त

(पत्रसंग्रह)

डॉ. यशवंत मनोहर

अभिनव पब्लिकेशन

पत्रप्राजक्ति (पत्रसंग्रह)
डॉ. यशवंत मनोहर
Patraprajakta (Collection of letters)
Dr. Yashwant Manohar

प्रकाशक
अनिल बारसागढे
अभिनव पब्लिकेशन
द्वारा : वैशाली स्टुडिओ
गढचिरोली-४४२६०५
फोन - (०७१२) २३२५६३

© डॉ. पुष्पलता मनोहर
'लुम्बिनी' ४८, लोकसेवानस्तु, नागपूर-४४००२२
फोन : निवास : (०७१२) २२३७६५६

संगणक अक्षरजुल्लवणी
वैभव प्रिंटर्स
१७, कल्नमवारनगर, वर्धा रोड, नागपूर-४४००२५
फोन : २२६१०७९, २२७०४४९

मुद्रणस्थळ
वैभव प्रिंटर्स
१७, कल्नमवारनगर, वर्धा रोड, नागपूर-४४००२५

मुख्यपृष्ठ
अनिल बारसागढे
वैशाली स्टुडिओ, गढचिरोली
प्रथमावृत्ती : १४ एप्रिल २००४

जगातल्या प्रिय पहिल्या पत्रा,
 पृथ्वीच्या पाठीवर उगवलो तेव्हापासून जळतो आहे;
 आणि तुझ्या विरहाच्या अथांग आगीत तडफडतच राहणार आहे
 सरणाचे पोट भरेपर्यंत करीतच राहीन अंधाराचा उपसा उजेढाच्या पोहऱ्याने
 माझ्यातच जळत बसलेल्या तुझ्यासाठी अविश्रांत.
 कोणाच्या तहानेने व्याकूळ मनातून; कोणत्या मृगजळासाठी तू उद्देशून आलास;
 आलास तेव्हा तू शब्दांनी फुललास की फुलांनी बोललास?
 तू चांदण्याला लागलेली आग होतास;
 की लिहिणाऱ्या मनातील ज्बालामुखीची जाग होतास?
 प्रिय पत्रा, शब्दांच्या आधी अशू असतात, अशूआधी आग,
 आगीच्या आधी असते अनावर व्याकूळ आळंदन
 आणि त्याही आधी असते काळजाचे भयानक फुटणे
 त्याचे निरालंब रुदन.
 कोणाच्या आणि कोणत्या तहानेने तू जगात आलास?
 कोणत्या स्वप्नाचे होतास तू स्वप्न वा दुःस्वप्न?
 पिसारलेल्या मनमोराची तरल गुणगुण तू,
 की या पिसाऱ्याच्या राखेतील सुगंधाचा कण तू?
 माझेही पहिले पत्र मी अजूनपर्यंत कुणाला पाठवू शकलो नाही
 या पहिल्या पत्रावर लिहायला हवा तो पत्ताच मला अजून मिळाला नाही
 की अस्तित्वातच नसलेला पत्ता शोधतो आहे मी अंतहीन वाळवंटात?
 आणि माझे पहिले पत्र जळत आहे माझ्या काळजासोबत
 अगतिक, अगतिक रडत आहे माझ्या आसवांसोबत
 मी म्हणतो हीच असावी तुझीही कथा.
 तूही जळत असशील माझ्या पहिल्या पत्रासारखाच
 कुठल्यातरी अगतिक इच्छेच्या प्राणात
 की तूच जळतो आहेस माझ्या चितांवरून चालणाऱ्या मनात?
 की तुझी आणि माझी झालेली आहे एकज्योती!
 जगातल्या पहिल्या प्रिय पत्रा, आपण दुःखांचे सखेसोबती
 आपण तेल नसलेल्या दिव्यातील जळणाऱ्या वाती
 ... म्हणून तुलाच हा पत्रप्राजक्त कृतज्ञतापूर्वक

लेखकाचे मनोगत

'पत्रप्राजक्त' हे माझे पत्रांचे पहिले पुस्तक, मी आजवर खूप लोकांना पत्रे लिहिली. अगदी हजारो पत्रे लिहिली, त्यातील अनेक पत्रांच्या प्रती माझ्याजवळ नाहीत. असे असले तरीही पुष्कळ पत्रांच्या ड्रेरेक्स माझ्याकडे आहेत, काही मित्रांनी त्यांच्या संग्रही त्यांनी जपून ठेवलेली पत्रे मला दिलीत, खूप पत्रे आज मजजवळही नाहीत. ज्यांना पाठविली त्यांच्याजवळही असणे कठीणच आहे.

माझ्याजवळ जी पत्रे आहेत तीही कमी नाहीत, भरपूरच आहेत. त्यातली अलीकडची पंचाहत्तर पत्रे तेवढी या पुस्तकात येत आहेत, यानंतरच्या पुस्तकांमधून मी १९६२-६३ पासून लिहिलेली आणि माझ्याजवळ उपलब्ध असलेली पत्रे यथावकाश प्रकाशित व्हावीत असा प्रयत्न मी करीन.

या पुस्तकातील क्रमांक पंधरा, सोळा, सतरा आणि अठरा ही पत्रे मी अ/२ विद्यापीठ प्राध्यापक निवास, अमरावती मार्ग, नागपूर-१० येथून लिहिलेली आहेत. उरलेली सर्व पत्रे 'लुम्बिनी', ४८, लोकसेवानगर, नागपूर-४४००२२ या पत्यावरून लिहिलेली आहेत.

या पत्रांमधून त्या त्या बेळच्या 'मी'चा आविष्कार आहे. भारतीय समाजात जिवंतपणे जगू इच्छिणाऱ्या एका संवेदनशील मानवी मनाचे उमलणे आणि कोमेजणे आहे, धडपडणे, फडफडणे आणि तडफडणे आहे, सगळ्यांचे सगळे चांगले होवो असे वाटणाऱ्या मनाचा हा पत्रप्राजक्त आहे.

'पत्रप्राजक्त'मधील पत्रे प्रकृतितःच चर्चापत्रे आहेत, ही पत्रे त्यामुळेच औपचारिकतेच्या सीमांमध्ये मावत नाहीत, किंव्हाना त्यांचे लेखन काही उपचार म्हणून झालेलेच नाही. या पत्रांना गंभीर आणि जबाबदार असे प्रयोजन आहे, म्हणून ही पत्रे विचारपत्रे होत जातात.

‘ही पत्रे चलवळीची पत्रे आहेत, परिवर्तनाच्या चलवळीचे नानाविध संदर्भ या पत्रांमधून आपले लक्ष वेधून घेतील. मराठवाडा विद्यापीठाच्या नामांतरांची आणि शेवटी नामविस्ताराची चलवळ आहे. समाजातील अंतर्विरोध आहेत, ज्योतिषशास्त्राचा प्रश्न आहे, नाना प्रकारची भावनिक आणि वैचारिक प्रदूषणे आहेत. आरक्षणाचा प्रश्न आहे, वाहूमयीन प्रश्न आहेत, त्यासंदर्भातील निरुपण आहे, ईश्वर वर्गी सारख्या प्रश्नांची चर्चा आहे, विषयनेचा आणि ध्यानाचा प्रश्न आहे, राजकीय चलवळीतील घडामोडींचे प्रश्न आहेत, कवितेसंबंधीचे प्रश्न आहेत, या पत्रांमधून याप्रकारे अनेक विषयांच्या अनुषंगाने चर्चा झालेली आहे, हे सर्वच प्रश्न नेहमीसाठीच माझ्या आस्थेचे आणि चिंतनाचे प्रश्न आहेत, या सर्वच प्रश्नांमध्ये माझा जीव गुंतलेला आहे, म्हणूनच मी अत्यंत पोटिडीकीने या सर्वच प्रश्नांची चर्चा या पत्रांमधून केलेली आहे.

मी अनेकांना पत्रे लिहिली, या सर्वांचेच मिळून माझे एक जग बनते, हे माझे भावनिक आणि वैचारिक कुटुंबच असते, त्या त्या खेळी या माझ्या कुटुंबातील त्या त्या व्यक्तीशी बोलावे; काही हितगुज करावे अशी मला अनावर तहान लागलेली होती. आणि मी पत्रे लिहिली, या पत्रांच्या निमिज्जाने समकालीन सांस्कृतिक, वाहूमयीन, शैक्षणिक आणि राजकीय जीवनाशी मी संवाद साधला, या युगाशी या पत्रांच्या मुख्याने मी बोललो, लेखनकाळी त्या त्या पत्राने मला खूप आनंद दिला, जीवनाच्या मध्यधारेत, त्यातील प्रश्नांच्या जळत्या प्रवाहात या पत्रांनी मला ठेवले, लेखनसमयी त्या त्या पत्राने मला अधिक सुंदर जगण्यासाठी आवश्यक असा प्राणवायू दिला, यामुळे या पत्रांना मी धन्यवाद देतो.

याचकांना हा पत्रप्राजक्त आवडला तर मला फार वरे वाटेल.

गडचिरोलीचे चित्रकार मित्र अनिल बारसागडे यांनी ‘पत्रप्राजक्त’ हे मी लिहिलेल्या पत्रांचे पुस्तक अगत्याने प्रकाशित केले त्याबद्दल आणि या पुस्तकाचे सुंदर मुख्यपृष्ठ तयार केल्याबद्दलही त्यांना मनापासून धन्यवाद देतो.

वैभव प्रिंटर्सच्या ज्योती आसटकर आणि वैभव आसटकर यांनी अत्यावधित या पुस्तकाची सुबक अक्षरजुळवणी आणि छपाई करून दिल्याबद्दल त्यांनाही मनापासून धन्यवाद देतो.

नागपूर

१४ एप्रिल २००८

- यशवंत मनोहर

अनुक्रमणिका

लेखकाचे मनोगत चार

१. बाबुराव बागूल १

२. पुरुषोत्तम पाटील ५

३. पुरुषोत्तम पाटील ७

४. पुरुषोत्तम पाटील ९

५. श्री. पु. भागवत १०

६. श्री. पु. भागवत १२

७. श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी १३

८. श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी १५

९. डॉ. श्रीराम लागू १६

१०. डॉ. श्रीराम लागू १७

११. विक्रम गोखले १७

१२. डॉ. निर्मलकुमार फडकुले १८

१३. डॉ. निर्मलकुमार फडकुले १९

१४. प्रा. च्यं. वि. सरदेशमुख २०

१५. ना. शरदराव पवार २१

१६. ना. शरदराव पवार २३

१७. ना. शरदराव पवार २४

१८. रा. सू. गवई २५

१९. स्था. सुशीलकुमारजी शिंदे २६

२०. ना. विलासराव देशमुख २७

२१. ना. विलासराव देशमुख २८

२२. डॉ. अरुण सातपुतळे २९

२३. डॉ. अरुण सातपुतळे ३१

२४. कॉ. शरद पाटील ३३

२५. डॉ. रावसाहेब कर्सवे	३४
२६. डॉ. वाय. हाडेकर	३५
२७. पार्थ पोळके	३६
२८. प्रा. प्रमोद रामटेके	३७
२९. बल्लीराम जोगदंड	३८
३०. पूनमकुमार कटारिया	३९
३१. वैशाली सपकाळे	४०
३२. मनोहर पाटील	४१
३३. रमाकांत जाधव	४२
३४. रमेश जीवने	४३
३५. प्रा. आनंद भगत	४४
३६. डॉ. क्रांती कोल्यो	४५
३७. उषाकिरण आत्राम	४६
३८. अनिल सूर्या	४७
३९. अनिल सूर्या	४८
४०. राजेंद्र पाटील	४९
४१. दीलतरावजी गोळे	५०
४२. प्रा. गजानन जाधव	५१
४३. कॉ. भीमराव बन्सोड	५२
४४. डॉ. प्रकाश खरात	५३
४५. कैलास भाले	५४
४६. रमेश ब्राह्मणे	५५
४७. दिनकर जोशी	५६
४८. प्रा. सावळकर	५७
४९. नागनाथ शिंदे	५८
५०. नागनाथ शिंदे	५९
५१. प्रा. वीभव सोनारकर	६०
५२. तुकाराम गायकवाड	६१

५३. प्रा. सागर जाधव	७
५४. सजेंद्राव चब्हाण	८
५५. राजेंद्र सोनवणे	९
५६. विद्याधर बन्सोड	१०
५७. प्रा. अशोक कांबळे	११
५८. प्रा. अशोक कांबळे	१२
५९. प्रा. अशोक कांबळे	१३
६०. प्रा. प्रभंजन चब्हाण	१४
६१. प्रा. अशोक कांबळे	१०१
६२. प्रा. अशोक कांबळे	१०२
६३. चंद्रकांत नगराळे	१०३
६४. सुजाता व चंद्रकांत नगराळे	१०४
६५. सुजाता नगराळे	१०५
६६. राजानंद सुरळकर	११२
६७. प्रतिभा + राजानंद सुरळकर	११४
६८. प्रतिभा + राजानंद सुरळकर	११६
६९. डॉ. शीलेन्द्र लेण्डे	११८
७०. डॉ. प्रभंजन चब्हाण	१२०
७१. दिलीप बळसे पाटील	१२२
७२. नागेश चौधरी	१२४
७३. डॉ. अरुणा देशमुख	१२६
७४. राजेश + कविता	१३२
७५. कविता + राजेश	१३३

६ मार्च २००१

आदरणीय बाबुराव बागूल,
विहीतगाव, नाशिक रोड

विसावे शतक संपले, एकविसावे सुरु झाले, विसावे शतक संपता संपता हिंगणधाटला आणि २१ वे शतक सुरु झाल्यानंतर लगेच औरंगाबादेला आपली भेट झाली, आपल्या या दोन्ही भेटींनी या दोन शतकांना दोन प्रेमी जीवांप्रमाणे एकत्र बांधून ठेवलेले आहे.

हिंगणधाटला आपण एकत्र होतोच, काही चर्चाही केली, पण औरंगाबादेला आपण जरा अधिक मोलाची चर्चा केली, औरंगाबादेतील विद्रोही संमेलनाचा उत्साह अपार होता. हृदय गहिवरून येत होते, इथल्या प्रचंड मिरवणुकीने हृदय उन्नत होत होते, लोकांचे प्रेम, त्यांच्या ऊर्जेला आलेली भरती या सर्वच गोष्टींनी औरंगाबाद अधिकच जिवंत झाले होते, या संमेलनाने मला खूप आनंद दिला, खूप लोकांच्या भेटी झाल्या, तरुण मित्रांच्या ओळखी झाल्या, नव्या कवी-कलावंतांचा परिचय झाला, कितीतरी लोकांनी सोबत फोटो काढले, हा येतो, फोटो काढतो, लगेच दुसरा येतो, फोटो काढतो, लाटांवर लाटा याव्यात तसा उत्साह उचंबळत होता, मन गदगदून येत होते.

संमेलनाच्या उद्घाटनाच्या कार्यक्रमाला आपण जरा उशिरा आलात, मी सारखा भिरभिरत होतो, तुम्ही दिसावात यासाठी रस्त्यारस्त्यावर नजरेला पहारा करायला लावत होतो, आतून थोडा उदास होत होतो, तुम्ही संमेलनात नाहीत ही बाब मला बोचणारी होती, आपण आम्हा सर्वांचे बुजुर्ग, आमच्या मनांचे आधारस्तंभ, आपण नुसते पाठीशी उभे असला तरी बाकी आम्ही पाहून घेतो, चिंता नसते, तुम्ही सोबतीला आहात या जाणिवेनेही आमची ताकद शतगुणीत होते, आम्ही अधिक उत्कट होतो, अधिक आविष्कारातूर होतो, सर्जनाने श्रीमंत होतो, आमची प्रश्ना फुलबंती होते, विचारा-कल्पनांची भरती तिला येते, म्हणून मी आपली सारखी बाट पाहात होतो, आणि आपण आल्याचे कळले, आपण विचारमंचाकडे येऊ लागला तेव्हा मन तृप्त झाले, सर्वांनीच आपले स्वागत केले, मी तर मनातही स्वागत केलेच होते, पण मीही उटून गौरवाने आपले स्वागत केले.

मन मोहोरले होते, दोनतीन वर्षांपूर्वी आपण नांदेडला भेटलो होतो, साहित्यसंमेलनच होते, आपण अध्यक्ष होता, मी उद्घाटक होतो, लोक उपाणून आले होते, त्यांच्या आवडत्या

आणि आदरणीय बाबुराव चागूलांना पाहात होते. लोकांच्या ठोळ्यात तुम्हाला उद्देशून जयभीम हा युगशब्द उमटत होता. त्यावेळी विचारमंचावर बामनदादा कर्डकही होते. त्यांच्या जीवनसाथी शांताबाई विचारमंचावर लोकांमध्यास्तव आल्या आणि आपल्या ठोट्या बाढ्याचे घ्यावेत तसे माझे मुके घेतले. माझा लोभ त्या माउलीने केला. मी गदगदलो होतो. आपण म्हणाला होता ‘माउलीची लेकरावर केवढी माया आहे.’ बाबुराव, तुमचीही माझ्यावर तशीच माया आहे. म्हणून औरंगाबादेला तुमचे स्वागत करताना गळ्यात ढग दाटले होते. आणि काळीज सुपाएवढे झाले होते.

या संमेलनात खूप महत्त्वाचे घडले ते आणखीच वेगळे होते. माझे अध्यक्षीय भाषण मी वाचले नाही. भाषण वाचल्याने मजा येत नाही. म्हणून मी भाषण बाजूला ठेवून उत्स्फूर्तपणे बोललो. तुम्हाला ते खूप आवडलं आणि लोकांनाही ते खूपच आवडलं.

खरे म्हणजे उद्घाटकाच्या भाषणाच्या वेळीच लोकांमध्ये चुल्बुळ सुरु झाली होती. लोक उटू लागले होते. उद्घाटनाचा कार्यक्रम तसा उशिराच सुरु झाला होता. लोक खूप वेळपासून उपाशी बसून होते. अशा अनेक कारणामुळे लोक अस्वस्थ झाले होते. गदी हलू लागली होती. समुद्र जरा लाटा-लहरीनी चुल्बुळ करू लागला होता. पण मी उभा राहिलो आणि सर्व शांत झाले. सभा माझ्या पकडीत आली. मी दुसऱ्या दिवशी प्रा. पहुरकरांकडे जेवायला गेलो होतो. ते म्हणाले माझ्यासारख्या अनेकांना प्रश्न पडला होता की ‘आता यशवंत मनोहरांचे भाषण कसे होईल? यशवंत मनोहर या सर्व अस्वस्थतेवर कसा ताबा मिळवतात ते पाह! आणि केवळ २-३ मिनिटात तुम्ही गदी मुठीत घेतली. तुम्ही गदीचे स्वामी झाला होता. आम्ही, सर्वांनीच तुमच्या चक्तुत्त्वाला मुजरा केला. सर्वांनीच या शक्तीचा गौरव केला.’ मला त्यांनी दिलेल्या अनेकांच्या पावत्यांचा गढठा खूप आनंद देऊन गेला.

पण मला विशेष आनंद झाला तो मात्र वेगळाच होता. अध्यक्षीय भाषण संपल्यावर आपण शासकीय विश्वामगृहात गेलो. आपण यावेळी जे बोललात त्याने तर माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. तुम्ही म्हणालात - ‘तुम्ही आज जी भूमिका मांडली ती भूमिकाच आज मांडली जावी अशी उपकारक भूमिका आहे. तीच आज मांडली जायला हवी. ही वेश्विक भूमिका आहे. विश्वपातळीबरील वर्गलळ्याची तीच भूमिका आहे. आणि दुसरे असे की तुम्ही ती अत्यंत प्रभावीपणे मांडलेली आहे. तुमच्याजवळ प्रखर चुदिमत्ता आहे. विशुद्ध चुदिवाद आहे. तो मांडण्याचे उदंड धाडस आहे आणि फारच कमी लोकांना लाभावे असे अत्यंत प्रभावी चक्तुत्व तुमच्याजवळ आहे.’ तुम्ही यानंतर यावासाहेबांच्या चळवळीच्या माणुसकीच्या विशालतेसंबंधी चर्चा केली. राजकीय पुढाऱ्यांवर लोकांचा विश्वास नाही. स्वच्छ, निरपेक्ष आणि विचारवंत म्हणून तुमच्या-माझ्यावर लोकांचा विश्वास आहे. तुम्ही फार मोठे नेते होऊ शकता. तुम्ही प्रत्यक्ष चळवळीत या. या संपूर्ण चळवळीचे नेतृत्व करा असेही तुम्ही

महणाल्हात, मी शांतपणे ऐकत होतो, विचार करीत होतो, आपल्या बोलण्यातली तळमळ मला समजत होती, तिच्यातील विधायकता मला उमगत होती, मी खुरे म्हणजे अधिकच अंतर्मुख झालो होतो, कारण आपण एक मोठे तत्त्वचिन्तक आहात, स्वतंत्र व्यविसित्वाचे, पृथकशीलीचे, फार गहन आहात आपण! महाडचे त्यावेळचे आपले भाषणाही शेकडो पुस्तकांपेक्षा वजनदार आहे, हे भाषण लिहिणारा आणि असेच इतरही सर्व मीलिक लेखान करणारा एक प्रतिभावंत आपल्या पाठीवर थाप देतो आहे याचा एका बाजूला अपार आनंद वाटत होता, पण याचवेळी तुम्ही व्यक्त केलेली नेतृत्वाची अपेक्षा मला कठीण वाटली, त्या अपेक्षेनेही मी थरारलो, घावरलो, नेतृत्व करणे मोठे कठीण आहे हो बाबुराव! परवा बुलडाण्याला कास्ट्राईञ्जच्या अधिवेशनाचे (४-३-२००१) उद्घाटन माझ्या हस्ते झाले, तसाच धुंदावून बोललो, तर माणसांचा गराडा भोवती पडला, आपण खूप बोला साहेब, तुम्ही नेतृत्व पत्करा साहेब, तुम्हीच आता पुढे यायला हवे, लोकांना असं खूप वाटत, वर्गी, माणसं खूप खूप बोलत होती, मी ऐकत होतो, असे खूप ठिकाणी लोक बोलतात, मी हे सर्वच मनाला फारसे लावून घेत नाही, कारण हे आपल्याला जमेल असे मला कधीच वाटले नाही, आपण छोटेमोठे लेखक आहोत, लिहिले पाहिजे, आपण खूप खूप लिहिले पाहिजे, सगळी ताकद एकवटून लिहायला हवे असे मला वाटते, लिहिताना मजा येते, नशाच चहते, नशा भाषेची असते, नवी संगती लागल्याची असते, काही नवे बुद्धीच्या टप्प्यात आल्याची असते, आणि त्यामागे धावण्याच्या आनंदाची असते, म्हणून लिहिताना एक धुंदी चढते, खूप छान जगणे असते हे, म्हणून वाटते लिहावे, लिहीत राहावे, भाषणे देऊ नये, कुठे प्रवासात वेळ गमावू नये, इतरही गप्पाटप्पात वेळ खर्चू नये, स्वतःला लेखनात ओतत राहावे, आपल्या शब्दात स्वतःला सतत पेरत राहावे, त्यामुळे नेतृत्व करण्याची कल्यना अजूनही मनाला शिवत नाही, खुरे तर हारतुन्यांचा, कौतुकाचा मला फार आनंद वाटत नाही, या सर्वच गोष्टी आपल्याला बेसावध करणाऱ्या असतात, म्हणून या गोष्टींपासून आपण मनाला अलिप्प ठेवावे, कार्यक्रमात दिले जाणारे परिचय हे भविष्यातील ध्येयवादासारखे आणि जबाबदारीसारखे मानावे असे मला वाटते, त्यामुळे नेतृत्व करण्याची इच्छा या माझ्या खुडकाळ मनात अजून तरी उगवली नाही, पुढे उगवेल असेही मला वाटत नाही, आणि माझ्या मनात ही इच्छा उगवलीच नाही तर मला फार बरे बाटेल, वाचलो असे बाटेल, अर्धात आपण ज्या भावना औरंगाबादेत व्यक्त केल्या त्या भावनांबद्दल मी आपला सादर आभारी आहे, एक मोठा प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत आपल्यासंबंधी इतक्या मोलाच्या भावना व्यक्त करतो हा तर निश्चितच गोरवाचा भाग आहे, तरी आपला तो प्रस्ताव मी सादर अमान्य केला याबद्दल आपण मला क्षमा करावी.

विद्रोही संमेलनाच्या निमित्ताने ढोऱ्यिवली, मुंबई इथे माझे सत्कार झाले, चसईला वर्तक महाविद्यालयात माझे याच दीन्यात व्याख्यान झाले, 'विद्यमान काळात साहित्यिकांची जबाबदारी' असा विषय शोभा आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी ठेवला होता, शोभाने माझा परिचय

कस्तु दिला होता. शोभा छान बोलते, तुमची मुलगी आहे ती! सर्वांनाच माझे भाषण आवडले असे समेच्या चेहऱ्यावरून वाटले, शोभालाही मी केलेली मांडणी आवडली. शिवाय विषय वेळेवरच दिला होता, त्यामुळे वेळेवरच आशयाचे डिझाइन मी केले होते, छान झाले, पण शोभा मुंबईत माझ्या सत्कारात बोलली (पश्चिम दादरला) ते मला विशेष महत्त्वाचे वाटले, बारावीला 'मी मांगितली' ही माझी कविता आहे. जडवादी तत्त्वज्ञानाचे ते काव्यरूप आहे, जडवादाला अपेक्षित समाजसंस्थारूप त्या कवितेत आहे. शोभाने त्या कवितेच्या अनुषंगाने आपले भाषण केले, मुली-मुले कसे प्रश्न विचारतात, या कवितेतील तात्त्विक आशयासंबंधी मुलांना फार मोठी उत्सुकता कशी असते आणि त्यांच्या प्रश्नांना उत्तरे देताना आपल्याला केवढी मानसिक आणि तात्त्विक तयारी करावी लागते, यासंबंधीचे अत्यंत चांगले मनोगत शोभाने मांडले, मी तिला बोललोही, तिच्या बोलण्याला सर्जनाचा स्पर्श होता, तिच्या व्यक्तित्वाचा पीछ होता, मनाचा मजबूतपणा होता, शोभा मला माझ्या मुलीसारखीच खरे तर आहे, याबेळी शोभाचा मला अभिमान वाटला, आणि तुमची आठवण सारखी येत होती, गळ्यात काही मागेपुढे होत होते, असो.

आपणाला खूप दिवसांपासून पत्र लिहिण्याचे मनात येत होते, मनातून दूर जात होते, पण म्हणूनच आता मी मनाला माफ करायला तयार नाही, फोनवर आपण अधूनमधून बोलतोच, भेटीही अधूनमधून होतात, पण फार दिवसांपासून तुमचेही पत्र नाही, मीही या ना त्या कारणामुळे आपणास लिहिले नाही, पण म्हणूनच आता मी या पत्रामधून पूर्ण ढग ओसंदू देणार आहे, इतर कोणत्या ऊनवाच्याचे न ऐकता, त्यांना बाजूला सासून हे झाड आता फुलायला वसले आहे, आपण हा सुंगंध जरा सहन करावा ही विनंती.

अीरंगावादेला आपण आणखी एक आनंदाचा धरका दिला, आपण नव्या कविता लिहिताहात हा तो सुंदर धरका होता, मला फार फार आनंद झाला, माझ्यासारख्या ज्या अनेकांनी लिहू नये ते लिहीत सुटले आणि ज्याने लिहावे तो मात्र गोदून वसला, असे कालवर सतत वाटत होते, पण कविता लिहितो आहे हे आपण सांगितले आणि मस्त वाटले, जी गोष्ठ घडावी असे वाटत होते तेच घडत आहे या जाणिवेने फार मजा आला, पण आपण आणखी एक पूर्वी बोलला होता, बहुधा नांदेढला ! "यशवंत मनोहरांची प्रस्तावना माझ्या कवितासंग्रहाला असावी," बाबुराव, आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात मला वाटते मी पहिल्यांदा तुमच्या कवितेवर इतक्या विस्ताराने लिहिले आहे आणि आंबेडकरवादी कवितेतील आपले ऐतिहासिक कार्य विशद केले आहे, माझे 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' आपणाला फार मोलाचे वाटले असे फोनवरून काळे यांनी सांगितले, मला तो मोट्ठा पुरस्कार वाटला.

लिहा बाबुराव, खूप लिहा, आपल्या परिणतप्रज्ञेचा सुंगंध या शब्दांच्या हातात, आम्हाला

फार आनंद होईल. आपण खुरे म्हणजे प्रकृतीतः कवीच. पण कवितेकडे आपण प्रदीर्घ काळ पाठ फिरविली. आता ती तुम्हाला तसे करू देणार नाही. तिच्याकडे तुम्ही पाठ फिरविली तर तुमच्यापुढे ती येऊन उभी राहील. तर कवितासंग्रह यायला हवा आपला. मराठी कवितेमध्यली ती एक मोलाची घटना ठरेल.

आणखी एक विनंती करतो बाबुराव ! काटोलला मे २६-२७ ला फुले-आंबेडकरी साहित्यसंमेलन आहे. ना. अनिल देशमुख हे स्वागताध्यक्ष आहेत आणि काटोलच्या जबळचा म्हणजे गावाचाच म्हणून मला सर्वांनी अध्यक्ष केले आहे. आपण या. सर्व व्यवस्था होईल. आणि उत्तम होईल. आपण संमेलनात असणेही प्रेरणादायी असते. आमचा गोर्कीच सोबत असतो आमच्या!

असो! २०, २१ मार्च रोजी नाशिकला येतो आहे. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठात बैठक आहे. नाशिकात असलात तर घरी येईन. फोन करून येईन. वामनदादांचीही भेट घ्यायची आहे.

पत्र लिहावे. बाट पाहतो. कविता खूप लिहाव्या. नाशिकला येतोच आहे त्याबेळी कविता वाचू. बाकी टीक! लिहितो आहे. जमेल तसे शब्दांपाशी देतो आहे. छोटेमोठे. एवढेच एक समाधान आहे. बाकी भोवती असमाधानांचा भयानक वणवा आहे.

कल्पावे.

२

२८ फेब्रुवारी २००२

प्रिय कवी पुरुषोन्नम पाटील

विजय पोलीस वसाहत, देवपूर, धुळे-४२४००२

आजच महाराष्ट्र टाइम्समध्ये आपल्या अमृतमहोत्सवाबद्दल वाचले. सदर अमृतमहोत्सव येत्या रविवारी धुळ्यात संपन्न होत आहे हेही कळले आणि मनापासून तुम्हाला सदिच्छा द्याव्या असे वाटले आणि पत्र लिहायला घेतले.

तुमच्या आयुष्याने तुमच्यापुढे ठेवलेली प्रश्नपत्रिका भयानक अवघडच होती. पण तुम्ही तिच्यातील प्रश्न सोडवले. झुंजत झुंजत सोडवले. रडला तुम्हीही पण प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांनाही तुम्ही रडवले. या प्रश्नांचा तपशील मी या पत्रात सांगत नाही. तो तुम्हालाही माहीत आहे आणि तुमच्या संपर्कात आलेल्या असंख्यांनाही तो माहीत आहे. असो.

'कविता-रत्ती' तुम्ही सोळा वर्षे चालवीत आहात ही याबही नियतकालिकांच्या पढगाडीच्या काळात वाढमयीन पराक्रमात जमा होणारी आहे. कवितारती हा तुमचा निषेचा आणि कषांचा परिपाक आहे. मी हे पाहिले आहे की तुम्ही कवितारतीमय होऊन गेला आहात. तुमचे घर आतूनही कवितारती झालेले आणि बाहेस्तूनही कवितारती झालेले मी पाहिले आहे. म्हणून केवळ तुमच्या घराचेच नाव कवितारती असावे असे नाही तर तुमच्या सर्व आयुष्याचेच वर्णन 'कवितारती' असेच होईल असे मला वाटले.

नागपुरास फार पूर्वी कधीतरी तुम्ही आला होता त्यावेळी विद्रोहासंबंधी काही प्रतिकूल बोलला होता. मला वाटते त्यावेळी तुमची माझी ओळख अर्थातच नव्हती. त्यावेळी मला तुमच्या बक्तव्याने बाईटही वाटले होते. पण नंतर मला वाटते धुळ्याला, मुंबईला, पुण्याला, हैदराबादेला आपल्या भेटी झाल्या. धुळ्याला तर आपण कितीतरीदा भेटलो. तुमच्याकडे जेवण केले, कविता बाचल्या. कॉ. शरद पाटलांकडे गेलो, चर्चा केल्या. मध्यल्या काळात तुम्ही माझ्या कवितेसंबंधी खूपच गौरवाने बोललात. मला तुम्ही मायकोव्हस्कीही म्हटले. तुमच्या अनेक लेखात माझ्या कविता उद्धृत केल्या. मला लिहिलेल्या अनेक पत्रातून तुमच्या माझ्या कवितेसंबंधीच्या भावना, विचार या बाबी प्रकट झाल्या आहेत. अगदी प्रारंभीचा काळ सोडला तर आपण क्रमाने खूपच जबळ आलो. आता हे खरे आहे की तुमची कवीप्रकृती तुमची स्वतःची आहे. माझी प्रकृतीही माझीच आहे. तुम्ही तुमच्यापासून ढळणे शक्य नव्हते आणि मी मला सोडणे शक्य नव्हते. पण खरं सांगू पाटील, आपल्या प्रवृत्ती टोकाच्या भिन्न होत्या हे खरं असलं तरी त्या विरोधी होत्या का? नाही. त्या विरोधी नव्हत्या. तुम्ही फुल्यांवर, मला वाटते सावित्रीवाईवरही लिहिले. हे असे सर्व मनात वागवणाऱ्या कवीच्या प्रेमाचे भावविश्व हे माझ्या विरोधी असणे अशक्यच होते. आणि प्रेमकविता मीही लिहिली. माझीही प्रेमकविता माझ्या विद्रोहाच्या विरोधी नव्हती. मग तुमचीही प्रेम कविता, नाजूक भावविश्वाची कविता माझ्या विरोधी असणे शक्यच नव्हते. तुम्हाला आठवते, हैदराबादेच्या महाराष्ट्र मंडळात आपण कविता बाचत होतो. मी माझी 'हिरवा चाफा' बाचली होती. तुम्ही ही कविता ऐकताना व्याकूळ होऊन रडत होता. एका विद्रोही कवीची कविता होती ती. तुम्ही ज्याला मराठीचा मायकोव्हस्की म्हणता त्या विद्रोही कवीची ही तरल कविता ऐकून रडत होता. तुम्हाला सांगू पाटील, मीही अशूंचा प्राजक्तच आहे. आसवांची सदाफुल्ली हेच माझ्या संवेदनशीलतेचे यथार्थ वर्णन आहे. मी एकाचवेळी टोकाचा Rational ही आहे आणि टोकाचा हळवा आणि अतिसंवेदनशीलही आहे. 'जे प्रेमानेही रडते, दुःखात कसे ते होई' अशी माझी प्रकृती आहे. चांगले पाहिल्याच्या, खरे प्रेम पाहिल्याच्या, निष्ठा पाहिल्याच्या सुखानेही अशूंनी डोळे भरतात. दुखांनीही डोळे भरतात. जीवनातील सौंदर्यानि डोळे ओले होतात. कृतज्ञतेने डोळे पावसाळा होतात. आणि जीवनातील कुसूपाने आयुष्य अंगार होते. मी अशू अन्

अंगार या दोन फांद्यांचे झाड आहे, मला वाटते तुमच्याही आयुष्याचा अंगार होत असेलच पण तो तुम्ही कवितेत अभिव्यक्त करीत नाहीत, फक्त तुमची आसवे आणि तरल-नाजूक भावकल्लोळच तुम्ही होता आणि कवितेतून बहरता, मला वाटते आपल्यातला हा फरक जस्तरच आहे पण त्यात विरोध आहे असे मला मुळीच वाटत नाही, मला वाटते आपल्या मीत्रीचा, स्नेहाचा हा मूलबंध आहे, शिवाय आपण आपापल्या प्रकृतीनुसारच लिहितो आणि स्वतःशी अल्यंत इमानदार राहून लिहितो, आपल्या शब्दामागे आपल्या आयुष्याचे सच्चेपण आणि आपल्या शब्दात त्या सच्चेपणाची उल्कट ऊर्जा असते, हा आपल्या प्रेमाचा दुसरा संदर्भ असावा, शिवाय आपण जसे वाहेर आहोत तसेच आतही आहोत, जसे आत आहोत तसेच सरळ वाहेरही आहोत, या संदर्भातील अंतर्विरोध आपण प्रकृतीतःच उदैवस्त केलेला आहे, हाही आपल्या स्नेहाचा तिसरा संदर्भ असावा असे मला वाटते, हे सर्व यासाठी इथे लिहून झाले असावे की पुरुषोत्तम पाटील आणि यशवंत मनोहर हे स्वतंत्र ग्रहगोल परस्परांचे इतके भिन्न कसे असू शकतात असा अनेकांना प्रश्न पडतो, अजाणता त्या प्रश्नाने मला तुमच्या पंचाहत्तरीच्या निमित्ताने उत्तर मागितले असावे, त्यामुळे हे लिहिले गेले, असो.

पाटील, तुम्ही पंचाहत्तर वर्षांचे झालात, आम्हा कवितेच्या चाहत्यांना आणि जगेल तसे लेखून करणाऱ्या माझ्यासारख्या तुमच्या मित्रांना तुमचा गौरव वाटतो, तुमची कवितेबरील निष्ठा कशी आहे? तर आदर्श म्हणून चार ठिकाणी जिच्यासंबंधी योलायलाच हवे अशी ती निष्ठा आहे, मी तुमच्यावर प्रेम करतो त्याला कारण आहे ही तुमची निष्ठा, या निमित्ताने कवितारतीचा संपादक त्याला हवे तितके जगो, हे जगत असताना त्याला उत्तम आरोग्य लाभो आणि त्याची कवितानिष्ठा पाहून नव्याने कविता लिहिणारांची मने कृतज्ञतेने भरून येबोत अशी मनापासून सदिच्छा व्यवत करतो, मला जमले, लहर लागली तर या निमित्ताने तुमच्या कवितेबर लिहीनही, तुमच्यावर आणि तुमच्या कवितेबर मी का प्रेम करतो ते मराठी मुलखाला सांगेनही, फक्त ते जुळून आणि उधाणून यावे, बघू!

परत तुम्हाला सदिच्छा ! हार्दिक हार्दिक सदिच्छा !

प्रिय कवी पुरुषोत्तम पाटील

तुमचे पाच मार्चचे पत्र पोचले, वाचले आणि अंतमुख झालो, पाटील, आपण जे जपले आहे ते कायम सुगंधी राहावे असेच आहे, मानवी जीवन नावाचा इष्टनिष्ठांचा हिशेव ठेवणारा कोणी चोखु न्यायमूर्ती असेल ना तर या दोघांनी जपले ते केवढे इष्ट होते हेच तो गौरवाने

सांगेल, इतरांना त्याची शिफारस करील, प्रांजल्पणा हा मनाला मोठे सौदर्यही देतो आणि सामर्थ्याचे वैभवही देतो, त्यामुळेच -

“प्रत्यक्ष नायगाराचा प्रबधवा पाहण्याचे, एकण्याचे भाग्य मला मिळाले नाही, पण तुमच्या पत्राने तो अनुभव दिला, तुमच्या काळ्याप्रमाणेच, असे सहस धारांनी कोसळणेच तुम्हाला माहीत, लहानशा पेल्यात दोन बोटे बुडवून पाण्याचे एकदोन थेंब इकडेतिकडे उठविणे म्हणजे प्रेम करणे अशी ज्यांची धारणा त्यांना तुमचा आवेगी स्नेहभाव कधी समजणार नाही, उत्स्फूर्त अगल्याने धरथरणारे तुमच्या पत्रातील माझे कौतुक, इतके सुंदर पत्र माझ्या आयुष्यात पहिलेच, पत्र वाचून पुनःपुन्हा कपाळी लावले...” या तुमच्या वाक्यांनी मला अधिकच कासावीस केले, फार घुसळले मला या वाक्यांनी, असो,

कॉ. शरद पाटील यांना मी माझे ‘नवे साहित्यशास्त्र’ हे पुस्तक परवा पाठविले, त्यांना ‘जीवनायन’ ची प्रत मजजवळ नसल्याने पाठविता आली नाही, पण मी त्यांना ‘जीवनायन’ नजरेखालून घालावे अशी विनंती केली आहे आणि चार-दोन दिवसांसाठी ‘कवितारती’ला आलेले जीवनायन तुमच्याकडे पोचवावे अशी विनंती मी पुरुषोत्तम पाटील यांना करतो असे मी त्यांच्या पत्रात लिहिले आहे, तेव्हा कृपया आपण एवढे करू शकाल काय? एखाद्या मुलाच्या हाती कॉ. पाटील यांच्याकडे जीवनायन पाठवावे ही विनंती मी तुम्हाला करतो, आणि ‘नवे साहित्यशास्त्र’ त्यांना पोचले असले तर ते आपणही पाहू शकाल, चालू शकाल, बघा, तुम्हाला कसे जमते ते, कॉ. पाटील आपल्यातले मोठे जाणकार आहेत, आपले लेखन त्यांच्या नजरेखालून जावे असे मला मनापासून वाटते, तेव्हा कृपया एवढे करावे ही परत तुम्हाला मी विनंती करतो.

पाटील, जीवनायनवर म. सु. पाटील यांना लिहायची विनंती करता येईल काय? बघा, आपण विनंती करा, मीही विनंती करीन, मला तर असे वाटते की आपणही लिहावे, ते इतरप्रकुठेही देता येईल, योग्य वाटले तर हेही बघा, ‘जीवनायन’वर प्रा. बाळाभाऊ कळसकर लिहीत आहेत, बाकी माझे लेखन सुरु आहेच.

‘तुकोबांची काठी’ भूतांचे पाळण आणि कंटकांचे निर्दाळण करण्याइतकी टणक आहे, ही ‘चौकटतोड’ काठी आहे, अनेक फिरलेली डोकी सडकून ठिकाणावर आणण्याचे मातृसामर्थ्य या काठीत आहे, तुम्ही तिला ‘मिथ’च्या पदबीला पोचवले आहे, तुम्ही वाचायला सांगितले ते लेख वाचलेच, इतरही काही चाळले, पुस्तक उत्तम, चित्र उत्तम, अभिनंदन !

येत्या २६ मार्चला साठाच्या वर्षात पदार्पण करतो आहे, २००३ च्या ३१ मार्चला निवृत्ती,

कळावे,

प्रिय कवी पुरुषोत्तम पाटील

अंक पोचला, माझ्याआधी निंवाळकरांना अंक मिळाला होता, त्यांनी 'कविता-रती'चा अंक मिळाला काय हे मला फोनवरून विचारले, मी 'नाही' म्हणालो, त्यावेळी मला अंक पोचायचा होता, 'पुरुषोत्तम पाटील यांनी तुमची कविता पहिलीच दिली आहे, कविता चांगलीच आहे.' असे ते म्हणाले, माझी उत्सुकता आणखी उत्कट झाली, तुम्हाला कोणत्या कविता पाठवल्या तेही आठवत नव्हते, मन अधिकच हळवे होऊन अंकाची बाट बघू लागले.

आणि अंक हाती पडला तेव्हा आनंदही झाला आणि तुम्ही लादलेल्या ओळ्याने जीव कासाविसही झाला, ती जागा थोरामोठयांची! तिथे मला आपण बळेच नेऊन बसवले, हे बळ प्रेमाचे! आई, प्रेयसी आणि मुलगी या तीन व्याकुलतांचा सेंट्रिय सोहळा तुमच्या मनात हेलावत असतो, मी हे अशूंचा दिम्मा झालेल्या तुमच्या ढोळ्यात वाचलेले आहे, मूळ कसेही असो आईला ते प्यारेच असते, प्रियकर कसाही असला तरी प्रेयसीला तो अनन्यच वाटतो आणि बाप कसाही असो मुलीला तो श्रेष्ठच वाटतो.

खरे सांगू पाटील, मी धडपडतो, तडफडतो, कुसुमाग्यजांच्या कोलंबसासारखी कविता आपल्याला लिहिता येत नाही, केशवसुतांच्या नवा शिपाईसारखी कविता आपल्याला साधत नाही, बोरकरांसारखी जपानी रमलाची रात्र आपल्या शब्दातून येत नाही या जाणिवेच्या निर्दय आगीत मी जळतो आहे, खोटे नाही बोलत मी पाटील, यावेळी माझे ढोळे भरून आले आहेत आणि गळा गदगदून आला आहे, माझे दुबळे पंख तरीही फडफडतात, झोप घेऊ इच्छितात, फार जमत नाही म्हणून वणव्यात वेळोवेळी शिरतात, स्वतःच्या मर्यादांनी जळणाऱ्या मनातून आलेल्या 'इतका माणूस खुळा हवा' या कवितेला अंकाची प्रारंभकविता म्हणून छापले, त्यामाने मी चांगले लिहावे ही कळकळ आहे, हे मी समजून घेतले आहे, आपली ही कळकळ मनातून विझू देणार नाही, एवढेच वचन देतो.

अंक चांगला आहेच, कानडयांचा लेख महत्वाच्या आहे, त्यांच्याकडून आणखी लिहून घ्यावे, अंकासाठी तुम्ही घेता त्या कष्टांना आणि निष्ठांना तोड नाही.

कळावे,

मा. श्री . पु. भागवत,
मोज प्रकाशन गृह, मुंबई-४

आपले १०-३-२००१ चे पत्र पोचले. पत्रावदूल मनापासून आभार, आपण करता त्या कामाच्या पढतीने मी भारावलो. आपणासंबंधीचा आदर अधिकच वाढला आणि “मी कवीचे स्वातंत्र्य सार्वभीम मानतो. माझा अधिकार काही असलाच तर काव्यप्रेमाचा व रसिकतेचा. त्या व संपादक-प्रकाशकाच्या भूमिकेतून वाढमयकृती निखोड असावी असे वाटते आणि काही सूचना, मतप्रदर्शन करू पाहतो. त्यात आग्रह नसतो. आवाहन असते. तुम्ही त्याच दृष्टीने या काहीशा अनधिकारी उद्योगाकडे पाहावे आणि आत्मप्रत्यय मानावा.” या ताज्या कलमाने आपल्या वाढमयप्रेमाचा आणि कवीप्रेमाचाही छान प्रत्यय आला. फार फार बरे वाटले.

जे जन्माला घालायचे आहे आणि ज्या रूपात जन्माला घालायचे आहे, ते अजूनही मला फारसे जमले आहे असे वाटत नाही. आपल्याला काही आगळेवेगळे जमावे असे उत्कटपणे वाटण्याच्या आणि ते मनासारखे न जमण्याच्या, मध्यल्या अंतरातील आगीत मी कायम जळतो आहे. मला माझा नवा शिपाई निर्माण करता यावा, माझे कोलंबसाचे गर्वगीत मला साधावे असे मला सारखे वाटते. प्रचंड झेप घेऊनही माझी प्रतिभा मला हव्या त्या ठिकाणी सूपदा पोचत नाही. याचे वाईट वाटते. साधारणांचे सोडा पण जे अलीकडच्या काळातले थोर-मोठे मानले गेले आहेत त्यांचेही मला फार ठिकाणी आवडत नाही. आपल्याला हवे ते कुठे दिसत नाही आणि आपल्यालाही ते साकार करता येत नाही अशा या विलक्षण तडफडीचा बळी मी ठरतो आहे.

कुणा एका भाषेतील काव्यविश्वाची चिंता अशी वर्गी या तडफडीची पातळी नसते. आपल्याच अपूर्ण अस्तित्वाला पूर्ण-संपूर्ण होता न येण्याची ती तडफड असते. या संदर्भातिले आपणास हवे ते जगणे हाती लागत नसल्याचा आणि नीट सांगताही येत नाही असा तो आकांत असतो. जी फुलझाडे फुलत्ताहेत, ती त्यांना मनातून जसे फुलावेसे वाटत होते तशीच फुलत्ताहेत असे मला वाटत नाही. या संदर्भात या सर्व झाडांच्या साक्षी काढता आल्या तर फार नव्या गोष्टी हाती येतील. आपल्याला जसे मनातून वाटते तसे फुलता येत नाही. आणि जसे जमते तसे आपण फुलत राहतो. प्रत्येकच कलावंताच्या वाटयाला ही तडफड येतेच. अशाच यातनांच्या बणव्यातून मीही चालत राहतो. कोणत्याही समाधानाचा हवक मला अजून मिळाला नाही.

अर्थात आपण जी अप्रतिम काळजी वाहता तिचेही मोल माझ्यासाठी फार मोठे आहे.

त्यामुळे अभिव्यक्तीला लगामी ठेवण्याची ताकद येते. आपण पाहता त्या काळजीलाच लागून असलेला पण जरा पुढला टप्पा तो आहे. आभाळभर पसरलेल्या पावसाळी ढगांचे सार २५१० इंचांच्या किंवा त्याहूनही छोट्या अवकाशात धरून दाखविता येणे ही बाब तर कवीला करावीच लागते. त्यासाठी त्याला भाषेच्या दुधाचे लोणी करावे लागते. सारतन्य माझेच, त्याला कोणताही धक्का लागू यायचा नाही म्हटले तरी दूध ते लोणी या प्रवासात कवीची प्रतिभा कसोटीला लागते, ते मला खूप जमते असे मला बाटत नाही, जे जमले ते आपल्यापुढे आहेच, ते खूप जमले असते तर मला खूप निराळे काही उभे करता आले असते. उत्थानगुंफेच्या आशयाच्या लेण्याची सुंदरता ताकदीने प्रस्थापित करणे सोये नाही. आशयाची आग ही माझी आणि माझ्यापुरती आग होती. तिच्यातून मला बाहेर यायचेही नव्हते, तिच्याकडे पाठ्यी फिरवायची नव्हती. तिच्यावर कोणते पाणीही ओतायचे नव्हते, कारण दुसरे या कंगालाजबळ काहीच नव्हते, ही आगच मला जगवीत होती. चालवत आणि धाववत होती, तुफानवत होती, जगण्याला तेवढाच आधार होता. खूप यातनांची ओझी या आगीनेच अर्थपूर्ण केली, मला म्हणायचे ते हे की मी खूप बुजरा होतो, खेड्यातला होतो, मला माझ्या तालुक्याच्या गावापासूनची पुढली सगळीच मोठमोठी गावे परदेशासारखी अनोखी बाटली, त्या त्या बेळी माझ्या बुजरेपणाने मला लपेटून घेतले, म्हणून असे बाटते की आपल्यासारखा मला स्वातंत्र्य देणारा आणि उढळाण अधिक यशस्वी व्हावे यासाठी, नियोजित दिशेनेच व्हावे यासाठी पंखांची अशी आणि इतकी काळजी घेणारा माणूस प्रारंभकाळातच भेटला असता तर? तर कदाचित असमाधानात जळणाऱ्या माझ्या प्रतिभेला सौंदर्याला गोरव वाटावा अशी अनंत शिल्पे जन्माला घालता आली असती, आणि पूर्ण नाही तर काही एका मोठ्या समाधानाची मैत्री मला प्राप्त झाली असती, पण जे झाले त्याला मी याक्षणी क्षमा करायला तयार आहे, कवितेत मी माझ्यात असलेली संपूर्ण आणि परत नव्याने निर्माण करूनही खूप शक्ती ओतली पाहिजे, आपले हे परवाचे पत्र वाचून मला हे प्रकर्षने बाटले.

माझे हे पत्र वाचून आपणाला काय बाटेल, बाटत असेल ते मला सांगता येत नाही. पण मी उगीचच निर्थक लिहीत बसलो असे बाटले तर पत्र फाढून फेकून यावे, असे काही लिहिणे मलाही आवडत नाही, पण आपण इतके जिव्हाळ्याने ओरंबलेले पत्र लिहिले आहे की ते वाचून मला राहवले नाही.

पण मन अजून पूर्ण रिकामे झाले नाही, ढगाळूनच आहे, ते मी पुढच्या पत्रात रिकामे करीन, अर्थात तेही पूर्ण नसणार, तेव्हा थांबतो.

मा. श्री. पु. भागवत,
मीज प्रकाशन गृह, मुंबई-४

कालच एक पत्र पाठविले, ते तसे अपूर्णच होते. पण सोबत यादी पाठवायची असल्याने ते आटोपते घेतले आणि पोस्टाच्या डब्ब्यात टाकले. यादी आपणास तातडीने मिळणे आवश्यक होते आणि एकेक दिवस ते लांबणीवर पडत चालले होते. असो.

या पत्रासोबत कवी कुसुमाग्रजांचे १९७८ सालचे पत्र जोडले आहे. उत्थानगुंफेची तिसरी आवृत्ती अनिलद्द कुलकणी काढत आहेत. तेव्हा कव्हराच्या मागल्या बाजूने हे पत्र तात्यासाहेबांच्या हस्ताक्षरात छापावे अशी विनंती मी त्यांना केली. आणि एक झेरोक्स त्यांना पाठविली. त्यावेळी आपली आठवण आली. 'जीवनायन' त्यांना मी अर्पण केले ही बाब आपणास आवडली हे आपण फोनवरही सांगितले होते. पत्रातही आपण ने लिहिले. महाविद्यालयीन विद्यार्थी अवस्थेत आपण 'विशाखा'च्या प्रभावात वाढल्याचे लिहिले आहे. हे वाचून मला बरे वाटलेच पण त्यापेक्षाही 'कुसुमाग्रजांना 'जीवनायन' अर्पण केले त्यामुळे तुमच्या कविप्रकृतीशी जणू एक तार सहज जुळून गेली.' या आपल्या विधानाने तर अतिशय आनंद झाला. मराठी कवीमध्ये माझ्या आदराच्या पहिल्या रांगेतले फक्त दोनच कवी आहेत. एक आहेत केशवसुत आणि दुसरे आहेत कुसुमाग्रज! मी जेवढा निर्णयिक नास्तिक आहे तितके अर्थात हे दोघेही नाहीत. पण या संदर्भात माझ्या नास्तिक्याच्या जबळपास येऊ शकणारे आणि माझे हे पराकोटीचे नास्तिक्य ज्यांना समजू शकेल असे हे दोन महाकवी आहेत असे मला वाटते आणि दुसऱ्या बाजूने त्यांचा कविस्वभाव! जीवनाला सामोरे जाण्याची आणि शब्दांशी संबंध प्रस्थापित करण्याची त्यांची पद्धती मला स्वतळा खूप जबळची वाटते. याबाबतीत मला हे माझे घराणे वाटते. वाईट कवीच्या कविता वाचण्याचे, त्यांच्या आहारी जाण्याचे कुकर्मही माझ्या हातून उमेदीच्या काळात घडले आहे. पण वालकवीची 'खिन्न निरस एकान्त गीते' मला मोह घालतात. मनमोहनांच्या प्रतिभेचे मला असेच आकर्षण वाटते. बोरकरांच्या थवथवणाऱ्या जीवनलालसेने कधीतरी मला अपार झापाटले होते. अनिलांच्या 'फुलवात' आणि 'सांगाती' मध्ये सहज माधुर्य बांधून ठेवते. मुक्तिबोध काही ठिकाणी आपला जीव आगीवर धरतात. मी हेराण होतो. मराठीतली उंदण कविता मात्र मला फारशी आवडत नाही. घग नसलेली, जीव नसलेली आणि मुक्या कणसांसारखी ती वाटते. अगदी जीवनमरणाचे निर्णयिक निर्वण मांडणारी, अंतर्बाह्य हादरवून सोडणारी कविता मला हवी आहे. पण अशी कविता भोवतीही फारशा ताकदीने येताना दिसत नाही. मलाही नीट ती जमत नाही. तेव्हा जे हाती

लागत नाही ते धरण्याच्या प्रवत्तनांच्या निखान्यांवर आपल्या परीने चालत राहणे एवढेच मला शक्य आहे. हे चालणे जमेल त्या मन पूर्वकतेने व्हावे याची काळजी मात्र मी घेत राहतो. डहाक्यांनी चित्र केले असेलच, रंगीत असले तर उत्तम होईल. माझी चार छायाचित्रे मीजेच्या कार्यालयात दिली आहेत, त्यात एक काळ्यापांढऱ्या रंगात आहेत, तरी रंगीत छायाचित्र घेतले तर बरे वाटेल.

आकार : 'भडेकरांची कविता' चा किंवा 'भटके पक्षी' चा मला आवडतो, तसा आकार असल्यास आणि तसाच कागद असल्यास मला आवडेल. पण याही संदर्भात आपला निर्णय महत्वाचा, 'भटके पक्षी' वरचे चित्रही छान आहे, असो.

आता विमलताईना मॅडम म्हणणार नाही, विमलताईच म्हणौन आणि त्यांना सांगावे मी आणि पुण्यलता आम्ही दोघेही मुंबईला जस्त येणार आहोत, घरी येणार आहोत, कुठलेतरी निमित्त मात्र शोधावे लागेल.

मुंबईला मी १५ एप्रिलला येतो आहे, शाहीर आत्माराम पाटील यांचा सत्कार आहे, त्यानिमित्ताने येतो आहे. १५ लाच सायंकाळी परतेन, आम्ही दोघेही मुंबईला मात्र त्यानंतर कधीतरी येत आहोत.

कळावे.

ता. क. : २५ आणि २६ एप्रिललाही मी मुंबईत आहे.

७

१६ सप्टेंबर २०००

प्रिय श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी

मौज प्रकाशन गृह, मुंबई-४

आपल्या फोननुसार लगेचच भाईची पत्र आणि माझ्या १४ कविता आपणाकडे पाठविल्या. आपल्या फोनमुळे झालेला आनंद मी मनात जपून ठेवला आहे.

भाईनी काही पाच-सात पत्र पाठवून मला कायम उपकृत करून ठेवले आहे. माझ्यावर त्यांचा विशेष लोभ होता असा माझा अनुभव आहे, अर्थात हे असे अनेकांना वाटणं रास्ताच आहे. पण याचा अर्थ पु. ल. हा फार मोठ्या मनाचा माणूस होता असाच आहे, त्यांनी लिहिलेल्या पत्रांपैकी मोठे पत्र खरोखारच फार महत्त्वाचे आहे, आणि ते त्यांनी मला लिहिले हा मोठा गीरवाचा भाग आहे असे माझे मन मानून बसले आहे, तीन-चार वेळा ते माझ्या राहत्या घरी आले, प्रथम न बोलावता, माझ्या ध्यानी मनी नसताना आले, नंतर त्यांच्या मनात यायचे असले तरी त्यांना बोलावण्याची संधी घेण्यात मला आनंद वाटला.

पहिल्या भेटीतच त्यांनी मला आपले कर्जवाजारी करून ठेवले, त्या कर्जातून मुक्त व्हावे असेही मला वाटले नाही. त्या आनंददायी कर्जासोबत मी कधी व्याकूळ आलो की बोलत राहतो. पहिल्यांदा घरी आले तेव्हा मी अंथरुणाला खिळलेल्या माझ्या आईला त्यांचा परिचय करून दिला होता. “आई, हे महाराष्ट्रातले सर्वांनि मोठे लेखक...” वर्गीर, माझ्या आईला यातलं फार काही समजण्याची शक्यता नव्हती. पण कोणी मोठामाणूस आला एवढे मात्र तिच्या ध्यानात आले असावे, तेव्हा भाई महणाले - “आई, मी फार मोठाले लेखक आहे पण तुझ्या लेकाएवढा नाही.” हे वाक्य ऐकतानाही माझा गळा भरला होता. डोळे दाटले होते आणि आज हे वाक्य लिहितानाही हे सर्व तितक्याच उत्कृष्टतेने झाले आहे. या त्यांच्या एका वाक्याने मला नम्हपणा शिकविला आणि मनाचा मोठेपणा केवढा असू शकतो तेही मला या वाक्यानेच शिकविले. एवढ्या मोठ्या मनाचा माणूस पु. ल. शिवाय माझ्या वाटवाला अजून आला नाही.

‘उत्थानगुंफेवर’ महाराष्ट्र टाइम्समध्ये त्यांनी उत्सृतपर्यंत मी त्यांना बघितलेही नव्हते. परिचय असण्याचा प्रश्नच नव्हता. नंतर त्यांनी निरोप पाठ्यून मला बोलावून घेतले आणि पुढे अशा आणखी खूप खूप भेटी. खूप हसणे, हसवणे, व्याकूळ करणे, काळजाला हात घालून बोलण्याची त्यांची पद्धती मला माझ्या आईसारखी वाटली. अशा खूप आठवणी आहेत. जीवनायननंतरच्या माझा कवितासंग्रह भाईंना अर्पण करावा असे माझ्या मनात आहे. ही माझी इच्छा आपणास आवडली, श्री. पु. ना आवडली तर फार बरे वाटेल.

उत्थानगुंफेवरचा महाराष्ट्र टाइम्समध्यला भाईंचा लेख त्यांच्या ‘दाद’ या पुस्तकात मी वाचला आहे. कळावे.

सोबत २६ कविता पाठ्यून आहे. कवितासंग्रहात या कवितांचा समावेश व्हावा असे वाटते. आपण बाचून पाहा. यातल्या सुरुवातीच्या १४ आपणाकडे पाठविल्या आहेतच. संग्रहाच्या हस्तलिखितात्या जोडता याव्यात यासाठी पुन्हा नंतरच्या एकूण कविता पाठ्यून आहे. अर्थात आपण कविता वाचाव्यात आणि आपला अभिग्राय कळवावा हीही विनंती करीत आहे. श्री. पु. कडे असलेल्या हस्तलिखितात या कविता घालाव्यात. मुळात १०१ कविता आहेत या भिडून १२७ कविता होतील. श्री. पु. ना तशी कल्पना द्यावी. त्यांचे काही दिवसांपूर्वीच एक पत्र आले. त्या पत्राला अजून मी उत्तर लिहिले नाही. पण एवढ्यात लिहिणार आहे. त्यांची प्रकृती ठीक असेलच. आणि तशी माझी सदिच्छा आहेच. सोबत पाठविलेल्या कवितांची पोच कृपया द्यावी. बरे वाटेल.

बाकी सर्व ठीक. श्री. पु. भागवतांना स. न. सांगावा. कळावे.

प्रिय श्रीनिवास विनायक कुलकर्णी
मौज प्रकाशन गृह, मुंबई-४

मे. पु. रेगे गेले, अकस्मात गेले, त्यामुळे जास्तच वाईट वाटले, २३ डिसेंबरला ते नागपूरवरून मुंबईला आले, नागपूर मुक्कामी त्यांची भेट झाली, माझे 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' हे पुस्तक मी त्यांना दिले, मन लावून चालले, फार महत्वाचे आहे असे म्हणाले, नवभारतातून सर्व पुन्हा छापतो म्हणाले, मला फार फार आनंद झाला, रेग्यांनी हे म्हणावे याला अर्थ होता, मला तो मोठा पुस्तकार वाटला.

घरी जेवायला येणार होते, ऐनवेळी रूपरेखा बदलली आणि फोनवरच म्हणाले 'पुढल्यावेळी पक्के आणि मुंबईला आलात की मला भेटल्याशिवाय येऊ नका.'

पूर्वी घरी दोनदा आले आहेत, खाणेपिणे झाले आहे, ...बातमी कळली तेव्हा त्यामुळेच सैरभी झालो, महाराष्ट्राच्या बीद्रिक जीवनाचे एक समागृह कोसळले....

औरंगाबादेला होणाऱ्या विद्रोही साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षीय भाषण लिहिणे सुरु आहे, जरा मेहनत घेतो आहे, बाकी नेहमीप्रमाणे.

मा. श्री. पु. भागवत यांना माझा स.न. सांगावा, माझी आठवण त्यांना काळजीपूर्वक करून द्यावी, बाकी ठीक, कळावे,

९

६ मार्च २०००

आदरणीय डॉ. श्रीराम लागू

पुणे

४ मार्चच्या लोकसत्तेमध्यला 'विकट भक्तिमार्ग' हा अंतर्मुख करणारा आपला लेखा वाचला आणि आपल्याजवळ मनातील भावनांचा हटूट पोचवावा असे वाटले आणि पत्र लिहायला घेतले.

भक्ती बर्वेचे जाणे, त्या पद्धतीने जाणे कोणालाही गांगरवून टाकील असेच आहे, हे मरण म्हणजे उत्तर नव्हे, अनेक प्रश्न जन्माला घालणारे ते असहा सत्य आहे, आपल्या जीवाची सारी घुसमट अत्यंत उत्कटपणे त्या लेखातून प्रकट झाली आहे, नाना पाटेकरांचा महाराष्ट्र टाइम्समध्यला भक्ती बर्वेवरचा लेखाही अत्यंत अंतर्मुख करणारा होता, मला तो खूप आवडला, अनेकांना मी त्या लेखाबद्दल सांगितले, माझ्या एम.ए.च्या वर्गातील मुला-मुलींना तो लेख आवर्जून वाचायला मी सांगितले, आपला लेखाही वाचाच असे मी अनेकांना सांगत आहे, सी. पुष्याताईना तो लेख मी वाचायला दिला आणि लेखाच्या परमवाक्याचे वाचन मी त्यांना खूप

काळजीपूर्वक करायला लावले. वाक्य असे आहे -

‘भक्ती फार भीषण-विकट मागानि गेली. देव अस्तित्वात नाही हे फार वरे आहे. तो असता तर लोकांनी त्याला हालहाल करून हाकलून लावला असता!’’

मी पुण्याताईना म्हणालो हे आहेत खेर डॉक्टर ! डॉ. लागू ! यापूर्वी ‘ईश्वराला रिटायर्ड करा’ असे डॉक्टर म्हणाले होते. लोक त्यांच्यावर चिडलेही होते. पण लोकांना त्या वाक्यात एक दिलासाही होता की ईश्वर आहे. आणि त्याला रिटायर्ड करा असे डॉ. लागू म्हणत आहेत. एखादी व्यक्ती अस्तित्वात असल्याशिवाय एखाद्या कामावर तिला रुजू करून घेता येत नाही. रुजू करून घेतल्यानंतर तिची सेवा अपेक्षेवरहुकूम होत असेल तर त्या व्यक्तीला तिच्या सेवेचा पूर्ण कालावधी दिला जातो. पण ती व्यक्ती समाधानकारक सेवा करीत नसेल तर तिला हा वा तो चार्ज लावून सेवामुक्त करावे - रिटायर्ड करावे लागते. या सर्वच प्रक्रियेत ईश्वराचे अस्तित्व नाकारले जात नाही. त्याचे कार्य फक्त असमाधानकारक ठरविले जाते. म्हणजे अस्तित्वात असलेल्या ईश्वराच्या कारभारासंबंधीची नाराजी वरील विधानात अधोरेखित केली जाते.

यापेक्षा आणखी एक विधान जास्त समर्पक ठरले असते असे मला वाटते. रोडची कामे चालतात. या कामावर आणि अशाच इतरही सरकारी कामावर खूप नावे अशी नोंदविली जातात की त्या त्या नावाच्या व्यक्ती प्रत्यक्षात कुठेच अस्तित्वात नसतात. त्या व्यक्तीचे पगार निघतात. नियमितपणे त्यांची हजेरी दाखविली जाते. या अस्तित्वात नसलेल्या व्यक्तीच्या सहा दुसराच्च कुणी करीत असतो आणि त्यांच्या नावाने निघणाऱ्या वेतनावर ताव मारीत असतो. हे भ्रष्टचाराचे मोठे संभावित रूप असते. हे खूप ठिकाणी, खूप संदर्भात सुरु असते.

डॉक्टर, मला वाटते ईश्वर या वरच्या उदाहरणातील अस्तित्वात नसलेल्या पण ज्याच्या नावाने पगार निघतो अशा हजेरीपटावर नावनोंदणी असलेल्या कामगाराचे प्रतीक आहे. कोणालातरी त्याच्या नावाने मिळणारे वेतन छान खायला मिळते. त्यामुळे अस्तित्वातच नसलेल्या ईश्वराचे नाव इथे असंख्यांच्या मानसपटावर कसे आले? मुळात हाच एक गहन असा सांस्कृतिक भ्रष्टचाराचा मुद्दा आहे. एक धादान्त खोटेपणा इथे सत्य असल्याचा दावा केला गेला. त्यामुळे माणसांच्या मानसविश्वात फार मोठ्या पातळीवरील विघड झालेले आहेत. एका खोटेपणाने मानवी मनाचा खुरेपणा मारला आणि तिथे खोटेपणाची प्रस्थापना केली. अस्तित्वात नसलेल्या कामगाराच्या नावे पगार उचलला जातो हा जसा एक माणुसकीचे वाटोळ्ये करणारा एक मूलभूत भ्रष्टचार आहे तसाच अस्तित्वात नसणारा ईश्वर अस्तित्वात आहे असे भासवून माणुसकीचा गळा घोटणारी ही योजनाही एक भीषणतम भ्रष्टचार आहे. हे उघड आहे. म्हणूनच मला आपले या लेखाच्या शेवटीचे विधान विशेष मोलाचे बाटले, तो अस्तित्वातच नाही. हे आपण फार स्पष्टपणे इथे मांडले आहे. आपले

शतशः आभार, आपले मनापासून अभिनंदन !

मी आपले अभिनंदन करतो कारण आपणासारखी माणसे फार कमी आहेत, खोटी माणसे तर खूपच आहेत, खरी माणसे आता भेटत नाही. त्यांचा मोठा दुष्काळ पडलेला आहे. त्यामुळे आपल्यासारखे एखादे कलदार नाणे दिसते तेव्हा मनाला हिंमत येते, बळ वाढते. आपण एकटे नाहीत या जाणिवेने हृदयातील उजेड वाढतो, चार पावले चालण्यासाठी शक्ती धाचायला लागते, मनापासून धन्यवाद डॉक्टर! मनापासून अभिनंदन !

कळावे, नागपूरचा दीरा असल्यास कळवावे, जरा बसू !

१०

२ फेब्रुवारी २००१

आदरणीय डॉ. श्रीराम लागू

पुणे

माझ्या विनंतीला मान देऊन 'सूर्य पाहिलेला माणूस' या नाटकाची (झेरॉक्स) प्रत पाठविल्याबद्दल मी मनापासून कृतज्ञता व्यक्त करतो. पुस्तक शोधताना झालेल्या त्रासाबद्दल मी दिलगिरी व्यक्त करतो, पण आपण माझ्यासाठी घेतलेल्या त्रासाबद्दल आनंदही वाटतो. गोरवही वाटतो.

उशीर चर्गीर झाला नाही. विद्रोही साहित्य संमेलनातच पंधरा-चीस दिवस गुंतलो होतो. आता थोडा मोकळा झाल्यो आहे.

आपल्या सदिच्छा असल्या तर माझ्या हातून एखादेवेळी नाटक लिहून होईलही. पण जरा वेळ याचा लागेल. माझ्यासाठी ही आणखी एक नवीच परीक्षा असेल. आणि नाटक लिहून होईल तेव्हा पहिल्यांदा ते आपणालाच वाचायला देईन, तो अधिकारच आपला आहे. 'नाटक लौकर पुरे करा आणि वाचायला पाठवा' हे आपल्या पत्रातले वाक्य आता मला स्वस्थ बसू देणार नाही. या वाक्यातील सदिच्छेबद्दल आपले हार्दिक आभार, कळावे,

११

१३ ऑगस्ट २००१

प्रिय नटवर्य विक्रम गोखले

१०२, पहिला माळा, रमा गुलाब, सुभाष रोड, विलेषाळें, मुंबई (पूर्व)-४०००१३

'महाराष्ट्र टाइम्स'मध्ये माझा धर्म या सदरात आपण मी ईश्वर, धर्म मानत नसल्याचे लिहिले होते, तेव्हापासून आपल्या पत्त्याच्या शोधात होतो. आपल्या मनोगताने झालेला

आनंद आपणाला कळवावा असे सारखे वाटत होते, पण ते आजपर्यंत राहूनच गेले, आज नागपूरच्या लोकमतात आपला पत्ता चाचला आणि केवळ तो आनंद व्यक्त करण्यासाठी पत्र लिहायला घेतले.

बरं वाटलं, मी जात नाही, मी माणूस आहे, मी धर्म नाही, मी माणूस आहे, मी ईश्वर मानीत नाही, माझी पहिलीही मान्यता माणूसच आहे, मध्यंतरीचीही मान्यता माणूसच आहे आणि माझी अंतिम, परम मान्यताही माणूसच आहे. असं कोणी म्हणालं की बरं वाटतं, आपण एकटे नाहीत या जाणिवेने बळ येते.

या तुमच्या मनोगताने तुमच्या - माझ्यात एक अदृश्य सेतू उभारून दिला, आपण एका रॅशनल विचारविश्वाचे नागरिक आहोत याचा प्रत्यय आला.

जात, धर्म, ईश्वर या गोष्टी आणि त्यांच्याशी निगडित सर्व विघटनशील श्रद्धा-परंपरांचा पसारा जाळून टाकल्याशिवाय माणसाला स्वतःची भेट घेता येणार नाही. 'माणूस' या सौंदर्याचा शोधही त्याला लागणार नाही. हे आणि असेच अनंत अडथळे नष्ट करून टाकल्याशिवाय आपल्या निरामय 'माणूस'पणाची सर्जना करणे, त्या महासत्याची प्रस्थापना करणे कोणालाही शक्य होणार नाही.

आपल्या मनोगतातून आपल्या निरामय 'माणूस'पणाची सर्जना झालेला आणि त्या महासत्याची प्रस्थापना झालेला बंधू मिळाल्याचा आनंद मला मिळाला, आपल्या या मनोगताला धन्यवाद! आपल्या विचाराला आणि त्यानुसार जगण्याच्या उजेडशीलीला धन्यवाद ! कळावे,

मा. डॉ. निर्मलकुमार फडकुले
सोलापूर

'सुवार्ता'चा (२००१-नाताळ) अंक चाचला, त्यातील 'मी आणि माझी श्रद्धा' हा परिसंवाद काळजीपूर्वक चाचला, त्यातला आपला लेख तेबढा बाजूला काढला तर बाकी आनंदीआनंद आहे.

ईश्वर मानणारी माणसे किती पोकळ, पोरकट आणि निरर्धक युक्तिवाद करतात यासंबंधीचे नमुने म्हणून या लेखांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल, हे सर्व युक्तिवाद खरे समजून चालण्यासाठी आरपार अडाणी आणि घरंदाज मूर्ख माणसांची आवश्यकता असते. अशा माणसांची थोडी का होईना संछ्या बाढण्यासाठी या लेखांचा जरूर उपयोग होऊ शकेल.

मानवी बुद्धिशी जबरदस्तीने फारकत घेतल्याशिवाय असे लेखून करण्याचा पराक्रम कोणालाही करता यायचा नाही.

मूतज्ज्ञांची जराही फारकत न घेणारे हिंदू, ख्रिश्चन, मुस्लिम हे सर्वच श्रद्धावंधू आहेत. विवेकाच्या हातावर तुरी देऊन, त्यापासून सतत पठ काढत असणारांचे हे समूह एकाच मूलवंशाचे आहेत. त्यांच्या नेपथ्यात तफावत आहे. पेश होण्यासंबंधीच्या तपशिलात भेद आहेत पण त्यांची मूळ मानसधटना एकच आहे. त्यांची भांडणे तज्ज्ञाची नव्हेत. ती तपशिलाची आहेत. आणि या तपशिलातल्या भांडणांनीही मानवजातीला आजवर जगणे कठीण केलेले आहे. यांचे ईश्वर या सर्वच मृत्युमहोत्सवात काय करीत होते? काय करतात? या लोकांच्या दिसाळ डोक्यांबद्दल फार बाईट बाटते.

आपला लेख मला खूप आवडला. आपण एकटे नाहीत या जाणिवेने बरे वाटले. आपले अभिनंदन !

युगसाक्षी साहित्य (पृष्ठे ५००), नवे साहित्यशास्त्र (पृष्ठे ३१२) आणि जीवनायन (कवितासंग्रह) ही या वर्षातीली माझी तीन पुस्तके. यातले नवे साहित्यशास्त्र आपणास पाठवीन.

बाकी प्रकृती उत्तम असेलच, घरातील सर्वांना स.न. सांगावा. कळावे,

१३

२४ फेब्रुवारी २००३

मा. डॉ. निर्मलकुमार फडकुले
सोलापूर

आजच आपले पत्र पोचले. खूप बरे वाटले. आपली प्रकृती चांगली आहे हे वाचून मनापासून बरे वाटले. संमेलने होत राहतील. प्रकृती आणि तीही या वयात जपणे आवश्यकच्य आहे. प्रकृतीला जपावे. एखाद्या मोठ्या संमेलनाची बाट पाहतो. तिथे ही हुक्लेली मैफिल जमवू. आपले विचार इकडच्या लोकांनी ऐकावे असे मला खूप वाटते. त्यामुळे या भागातील लोकांनाही तुमचे विचारसीदर्य अनुभवता यावे ही माझी यापुढेही मनापासून इच्छा राहील. असा चांगला योग येईल यात मला शंका वाटत नाही. तो लवकर जुळून यावा यासाठी प्रयत्न करतो आहे. असो.

आपण माझ्या 'युगसाक्षी साहित्य' वर खूप छान लिहिले आहे. जरा अंतर्मुख झालो. आपण आठ दिवस हे पुस्तक वाचताहात हे वाचून मला फार फार कृतार्थ वाटले. पण आपली वाचनशक्ती अफाटच आहे. मी थरासून गेलो. आपल्या या वयात आपणाला त्रास

होऊ नये महणून मी माझे लेखान आपणाकडे पाठवत नाही. पण आपली थोडीही तथारी असल्यास मी माझी काही पुस्तके तरी आपणाकडे जरूर पाठवीन. कारण आपण ते वाचण्याला अर्थ आहे.

बघा, आपण सांगा. मी व्यवस्था करीन. जीवनायनवरही लिहायचे राहून गेलेले आहे. जीवनायनही आपणाला मिळाले की नाही शंका आहे. गोंदियाच्या भेटीत ने मी आपणास देणार होतो.

२६ मार्च २००३ ला तुमच्या पंथातला ईश्वर न मानणारा हा मनुष्य साठ वर्षांचा होतो आहे. आणि विद्यापीठातून निवृत्त होतो आहे. खूप लिहायचे आहे. फुल्यांवरचे पुस्तक होत आले आहे. 'आधुनिक मराठी वाडमयाचा इतिहास' लिहायचा आहे. लेखनासाठी अधिकच प्रवृत्त व्हायचे आहे. आपणासारख्या जाणकारांच्या सदिच्छा मात्र सोबतीला हव्यात.

दलित साहित्यसंमेलनांची अध्यक्षीय भाषणे हे पुस्तक मजजवळ एकच होते. सबडीने पाठवायला हरकत नाही. असो.

पुन्हा एक विनंती. प्रकृतीस जपावे. पत्राला उत्तर द्यावे. वाट पाहतो आहे. कळावे,

१४

९ मे २००१

आदरणीय प्रा. च्य. वि. सरदेशमुख

'सरस्वती', १४ भाग्योदय अपार्टमेंट्स, ४२, रेल्वे लाईन्स, सोलापूर-१

आपले अंतकरणपूर्वक अभिनंदन ! 'डांगोरा : एका नगरीचा' या आपल्या पुस्तकाला प्रियदर्शनी पुरस्कार मिळाला हे वाचून खूप आनंद झाला. साहित्यावर प्रेम करणाऱ्या आम्हा सर्वांनाच आपणावइल हार्दिक गौरव वाटतो. साहित्यावरील आपली निष्ठा ही आम्हा सर्वांसाठी एक प्रेरणादायक चाब आहे. आमच्या मनांपुढे आपले लेखन अत्यंत जवाबदार आणि मंभीर सूचनांचे दिवे लावीत राहते. आपल्यातल्या निष्ठावंत प्रतिभेदे पुन्हा अभिनंदन !

आपणाला खूप दिवसात मी पत्र लिहिले नाही यासाठी मलाच माझा राग येतो. या पुरस्काराचे आभार यासाठी की त्यामुळे आपणास पत्र लिहिल्याशिवाय राहवले नाही. प्रकृती उत्तम असेलच. या पुरस्काराने ती अधिक उत्तम होवो हीच सदिच्छा !

कळावे,

१६

विद्यापीठ प्राध्यायक निवास,
अमरावती मार्ग, नागपूर-१०
४ सप्टेंबर १९७३

मा. ना. शरदराव पवार,
मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र

नामांतराच्या संदर्भात १२ सप्टे. रोजी आपण निर्णयक बैठक घेत आहात याबदल आपले हार्दिक आभार.

आजच मित्र ना, रणजित देशमुख आणि ना, रामदास आठवले यांच्याशी आम्हा सर्व मित्रांचे सविस्तर बोलणे झाले, बरे बाटले.

नामांतर करणे ही गोष्ट आपल्या राजकारणाच्या दृष्टीने सर्वस्वी हिताचीच ठरणार आहे.

नामांतराला भाजपाचा पाठिंवा आहे तो सत्तेसाठी, पण आंबेडकरी जनतेला त्यांनी केलेले नामांतरही नको आहे आणि त्याबदल्यात गुलामीचे पारितोषिकही नको आहे. आपल्या शासनाने नामांतर केले नाही तर भाजपा येत्या निवडणुकीत त्याचा फायदा करून घेणार हे उघड आहे. आंबेडकरी जनतेला नामांतरासाठी आंदोलन करावे लागणे ही बाब दुःखद आहे. कारण -

त्यामुळे शासन लोकशाही प्रक्रिया नाकारते असा अर्थ निघतो. म्हणून ज्यावेळी कोणतेही नामांतरविरोधी आंदोलन नव्हते त्या बेसावध काळातच (यापूर्वी) आपण नामांतराच्या अंमलबजावणीची घोषणा करायला हवी होती. संपूर्ण श्रेयाचे हक्कदार आपण आणि आपले शासन झाले असते. पण आजही आपण नामांतर केले तरी आंबेडकरी जनतेच्या मनातील आपली प्रतिमा अधिकच आदरणीय होईल याची खात्री मला आहे. ही योग्य वेळ आहे.

मंडल आयोग, बाबरी मशीद आणि विदर्भातील काही बहुजन बांधवांचा धम्मस्वीकार या संदर्भानी आंबेडकरी जनता आणि बहुजन यांच्यातील पूर्वीचे दुराव्याचे संबंध संपायला लागले असून नव्ये संबंध जन्माला येऊ लागले आहेत. मराठवाड्यातही पूर्वीचे बातावरण आणि ते बातावरण विषारी करणारे लोक उरले नाहीत. शिवाय मूढभर फॅसिस्टांना मोळून आपणही आजवर शेकडो निर्णय घेतले आहेतच.

मंडल आयोगाने व बाबरी मशीदीने शिवसेनेचीही आतून पडऱ्याढ झाली आहे. शिवाय मनोहर जोशीच्या मुख्यातून येणारा विरोध मोळून काढणे ही बाब ना. शरद पवारांसाठी कठीण नाही हे माझ्यासारख्या राजकारणापासून दूर असणाऱ्या व्यक्तीलाही कळते.

मला एवढे निश्चितच कळते की नामांतर आपणच करू शकता, मराठवाड्यातील ओंबोसी बांधव कुणाहीपेक्षा आपल्या शब्दाचाच मान राखतील हे खरेच आहे. आपल्या नेतृत्वात ही शक्ती निश्चितच आहे, त्यामुळे आपण नामांतर केले तर एका नव्या सामाजिक अभिसरणाचे उद्घाटन केले असे होईल.

क्रमाने ब्राह्मणी फॅसिझमच्या विरोधात बहुजन, आंबेडकरी जनता, मुस्लिम आणि ख्रिश्चन बांधव, आदिवासी आणि भटके - यिमुक्त यांची एकजूट होण्याची प्रक्रिया सुरु झाली आहे. फॅसिस्ट मंडळी जवळचे पाहतात. पुढे त्यांचे परिणाम काय होतील याचे गणित ते मांडत नाहीत. मंडळ, बाबरी मशीद, धर्मसंसद, ब्राह्मणवर्चस्वावर आणि चानुर्वर्ण्यावर आधारलेले मनुस्मृतीचे संविधान या सर्वच गोष्टीमुळे बहुजनादी सर्वच ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांपासून दूर जाऊ लागले आहेत. त्यांची शक्तीच त्यांना सोडून जाते आहे. जोतीवा फुल्यांना आणि बाबासाहेब आंबेडकरांना जे एकत्र यावेत असे बाटत होते ते विचमान संदर्भ व परिस्थिती यांच्या रेट्यामुळे एकत्र यायला लागले आहेत.

"The shudras and the criminal and primitive tribes are more hostile to the untouchable than they are to the Brahmins."

"It is obvious that these three (shudras, criminal primitive tribes and untouchables) are naturally allies. There is every ground for them to combine for the destruction of the Hindu Social order." (रायटिंग अँड स्पीचेस : खंड ५, पृ. ११५, १६)

बाबासाहेबांना अपेक्षित असलेली ही प्रक्रिया आता सुरु झाली आहे. सभांच्या निमित्ताने आम्हाला हे पाहायला मिळते. ही प्रक्रिया मंडळपर्यंत अवरुद्ध राहिली होती. ती आता बाहती झाली आहे. आपण नामांतर केले तर सामाजिक अभिसरणाचे फुले-आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेले नवे पर्व महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशातही सुरु होईल. अनेक शक्ती बंधमुक्त होतील. त्यातून आपल्या संपूर्ण राजकारणाला आणि समाजकारणालाही नवा उन्मयनशील आशय प्राप्त होण्याच्या मोठ्या शक्यता आहेत. त्या वेगाने कार्यकर होतील. नामांतराने ही प्रक्रिया निश्चितच अधिक ऊर्जावंत होईल. नामांतराची गरज यासाठी आहे. आपण नामांतर केले तरी अभिसरणाच्या बरील महान प्रक्रियेत आपण आदरणीय पद्धतीने सहभागी झाला होता अशी न्वाही इतिहास पुढील पिढ्यांना देत राहील. काहीही गमवावे तर लागणार नाहीच उलट गौरवच प्रदान करील असे हे नामांतर करून आपण लोकशाहीचा नव्या सामाजिक अभिसरणाचा सन्मान करावा ही विनंती करण्यासाठी हे पत्र लिहिले आहे.

मा. ना. शरदराव पवार,
मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र

१२ सप्टेंबरच्या बैठकीतील सर्वच निर्णय नामांतराच्या तोऱ्हाला पाने पुसणारे आहेत. मराठवाड्याच्या विकासाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यासाठी स्वतंत्र बैठक आणि उपाययोजना करण्याची गरज आहे. त्याच्याशी नामांतराचा प्रश्न जोडणे यात कोणतीही तर्कसंगती नाही. हे नामांतर केवळ लांबणीवर टाकणेच नव्हे तर नामांतर टाळण्यासाठी सोय निर्माण करणे होय.

समित्यांची कामे वर्षानुवर्षे चालतात. या समितीचे काम तर बेमुदत लांबेल. विशिष्ट कालावधी म्हणजे अंतहीन कालावधी. त्यामुळे १२ तारखेची बैठक नामांतर नाकारण्यासाठीच होती यात शंका राहत नाही.

जी समिती नेमली गेली तिच्यातील अनेकांनी प्रकट वा चुप्या पढतीने नामांतराला विरोधच केला आहे हे लोक मराठवाड्यात फिस्ल नामांतरविरोधी वातावरणच अधिक तीव्र करणार नाहीत याची हमी कोण देणार? या समितीत वाद माजणार आणि ही वादाची आग विझेपर्यंत नामांतर पढून राहणार. नामांतर न करण्याला एक ठोस समर्थन शासनाला मिळणार.

माझे मित्र ना. रणजित देशमुख यांनी भेटीत फार निराळे सांगितले होते. नामांतराची पवार साहेबांनी पूर्ण तयारी केली असून १२ ची ही बैठक विरोधकांची केवळ चाचपणी करणारी बैठक आहे. असलाच तर विरोध मोऱ्हून काढण्याचीही जप्यत तयारी पवारसाहेबांनी केली आहे असे त्यांनी सांगितले आणि फार बरे वाटले होते. पण १२ ची बैठक देशमुखांचे सांगणे पार चिरडून टाकणारी ठरली. त्याचे अतोनात वाईट वाटले.

आहे त्या स्वरूपात नामांतराचा प्रश्न खाल्या अथवि नामांतराचा नाहीच. तो आहे पुस्ती जोडण्याचा. हा प्रश्न बजाबाकीचा नाही. बेरजेचा आहे. “डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ” असे करायचे आहे. त्यात कोणाची अस्मिता जात नाही तर तिच्यात आणखी काहीतरी क्रांतीकारी मिळवले जात आहे. एवढेही असता या गोष्टीला विरोध असेल तर सामान्य जनतेच्या नव्हे तर नेत्यांच्या, कार्यकर्त्यांच्या मनात जातीचे जुने जहर अजूनही काठोकाठ भरलेले असून ती मने बाबासाहेबांचा केवळ महार असल्याने कडवा द्वेष करतात हे उघड आहे. हे किती भयानक आहे! शासन हे कोणत्या मुद्यावर सहन करते? येथे संविधानाच्या

आकांक्षांचा बळी देऊन शासन संविधानविरोधकांचे लांगूलचालन करीत आहे हेच स्पष्ट होत नाही काय?

१२ तारखेला जे, ज्याप्रकारे घडले ते उद्देगजनक आहे, नामांतर नाकारणारे मानसशास्त्र नामांतराला, नामांतरवाचांना हास्यास्पद करणारे आहे. वावासाहेब आंबेडकरांची एकप्रकारे खिल्ली उठवल्यासारखे ते आहे. १५ वर्षे हे अपमानसत्र सुरु आहे. तेव्हा नामांतर करू शकत नाही असे तरी शासनाने स्पष्टपणे सांगितले पाहिजे. ते धीर्घ दाखवून भारतीय संविधानाचे शिल्पकार असलेल्या एका क्रांतीपुरुषाचा, एका महान राष्ट्रपुरुषाचा अवमान होण्याची प्रक्रिया थांबवावी, आंबेडकरी जनतेचे मनोबल खुच्ची करण्याची प्रक्रिया थांबवावी हा प्रश्न निवडणुकीसारख्या शुद्र गोष्टीसाठी वापरण्याची प्रक्रिया थांबवावी. ही विनंती करण्यासाठी हे पत्र, योग्य प्रतिसादाची अयेक्षा, कळावे,

१७

१२ ऑक्टोबर १९२४

मा. ना. शरदराव पवार,

मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र

राज्य मराठी विकास संस्थेच्या नियामक मंडळाच्या आणि उच्चाधिकार समितीच्या वैठकीत मांडल्या जाव्यात यासाठी काही सूचना पाठवत आहे.

सूचना - १ : विदर्भ विकासाचा मुदा लक्षात घेता महाराष्ट्राची उपराजधानी असलेल्या नागपुरात राज्य मराठी विकास संस्थेचे मुख्यालय असावे. मुंबईत या संस्थेचे एक छोटे उपकार्यालय असावे. राजकीय, वाह्यमयीन, भाषिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या तसेच उपराजधानीचे राजधानीशी परस्परहितावह कोटुंविक संबंध दृढ होण्याच्या दृष्टीनेही याची आवश्यकता आहे.

सूचना - २ : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचेही मुख्य कार्यालय नागपूर या उपराजधानीत आणि त्याचे उपकार्यालय मुंबईत ठेवावे. अनेक संदर्भात याची गरज आहे.

सूचना - ३ : राज्यात बुद्धिग्रामाण्यवाद आणि समता मंडळाची स्थापना करावी आणि त्याचे मुख्यालय नागपुरात उभारावे. भारतीय संविधानाच्या ध्येयघोरणानुसार समाजजीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये बुद्धिग्रामाण्यवादाचे आणि इहलोकनिष्ठ जाणिवांचे संवर्धन होत आहे की नाही आणि राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रात समता या तत्त्वाचा पाठपुरावा केला जातो आहे की नाही यासाठी राज्याची एक जबरदस्त यंत्रणा असावी. समाजातील सेक्युलर विचारवंत आणि शासन यांच्यात अंतराय निर्माण होऊ नये. ते कोणाच्याही दृष्टीने चांगले

नाही. यासंदर्भात अशा मंडळाची अधिकच गरज आहे.

सूचना - ४ : स्नातक आणि स्नातकोत्तर पातळीवरील मराठीच्या अभ्यासक्रमाचा विचार करण्यासाठी, त्यातील उणिवा काढून त्यात आवश्यक तो एकसूत्रीपणा आणण्यासाठी नागपुरात तीन दिवसांचे चर्चासत्र घ्यावे. महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांमधील वरील अभ्यासक्रमाचा विचार त्यात घ्यावा.

सूचना - ५ : मराठीतील आंबेडकरवाडी साहित्याचे वाढमयीन, सामाजिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व वाढातीत आहे. या वाढमयाचा एक मोठा इतिहास लिहिला जाण्याची नितांत आवश्यकता आहे. पाच खंडात हा इतिहास लिहिला जावा. पाच-दहा वर्षांचा लेखन कालावधी त्यासाठी ठरवावा.

वरील सूचना मान्य करण्यात याव्यात यासाठी आपण स्वतः लक्ष घालावे, संबंधितांना तसे आदेश द्यावेत. ही नमू विनंती, कळावे,

प्रत : राज्य मराठी विकास संस्था

१८

२२ जुलै १९९६

मा. रा. सू. गवड.

अमरावती

सरदार हुकूमसिंग यांच्या स्मरणार्थ देण्यात येणारा राष्ट्रीय पुरस्कार आपणास मिळाल्याचे वृत्त आजच वाचले. राष्ट्रीय पातळीवरील आपल्या या गीरवाने बाबासाहेबांचा आपला संपूर्ण समाजाच सन्मानित झाला, असे मला वाटले. त्यामुळे राहवले नाही. आपल्या अभिनंदनाच्या भावनांनी मन भरून आले. हे भरते आपणापर्यंत पोचविण्यासाठी हे पत्र !

माझ्या कुटुंबातील सर्वांच्यावतीने, माझ्या सर्व मित्रांच्या वतीने आपले हार्दिक अभिनंदन!

आम्हा काही मित्रांना आपणासोबत काही मनमोकळे बोलायचे आहे. आमची सामाजिक, राजकीय वाढमयीन सुखदुःखे तुमच्याजवळ मांडावी असे आम्हास वाटते. इतरत्र कुठे हात दाखवून अवलक्षण करून घेण्याची हिंमत आता आमच्यात नाही. यात काय ते समजावे.

सर्वत्रच पानगळ झाली आहे. आपली सामूहिक अस्तित्वे निष्पर्ण झाली आहेत. या परिस्थितीला नवी पालवी, नवा मोहोर आणि विजयाची नवी फळे कशी येतील हा प्रश्न आपल्यापुढे आहे. डॉऱ्यापुढे एकेक करून सर्व वाहून चालले आहे. गोदून जाणे हा उपाय असूच शकत नाही. कुणालातरी उडी घ्यावी लागेल. इतरांनी त्याला साथ द्यावी लागेल. अंधाराच्या बादशाहीचे स्वागत की दिवे होऊन जळत जळत या बादशाहीचा निषेध? आपल्याला निवड करावीच लागेल. सर्वच जमीन पेटत आहे. तरी कुदूनतरी पेरणीला प्रारंभ

तर करावाच लागणार आहे. आम्हा काही मित्रांना असे वाटते. त्यासाठी आपण आमच्या पाठीशी पहाड व्हावे, होता?

लहानशा विंदूपासून सुरु करू, साहित्य संमेलने घेऊ, मेळावे घेऊ, कार्यकर्त्यांना, साहित्यिकांना, गरीब विद्यार्थ्यांना, धडपडणाऱ्या गरजूना काही देण्यापासून प्रारंभ करू, कृतज्ञता पुरस्कार देऊ, गौरव करू, मदत करू, विस्मरणेल्या फुलांमधला दोरा होऊ.

हे आणि असेच सूप काही बोलायचे आहे. आपण हे सर्व समजावून घेऊ शकाल ही खाची आहे. म्हणून बोलायचे आहे. आपण नागपुरास कधी येता ते कळवावे, आम्ही आपल्या भेटीला येऊ, साहित्यिक मित्र आहेत. इतरही क्षेत्रातील मित्र आहेत. आम्हा सर्वांचीच ही सामयिक भावना आहे.

पुन्हा आपले हार्दिक अभिनंदन ! कळावे,

१९

‘तुम्हिनी’, लोकसेवानगर, नागपूर-२२

१५ मे २००२

खा. सुशीलकुमारजी शिंदे

८०, लोदी इस्टेट, नई दिल्ली-११०००३

आजच ‘म.टा.विशेष’ हा महाराष्ट्र टाइम्सच्या पहिल्या पानावरील मजकूर चाचला. आपणासंबंधीच्या आदराने मन भरून आले आणि हे मन आपणाजवळच व्यवत करावे, आपणासंबंधीची कृतज्ञता प्रकट करावी यासाठी हे पत्र लिहायला घेतले.

१. विधानसभेतील दलितांच्या जागा ३६ होणार

२. राज्यसभेत त्या ६ होणार

३. दलित-आदिवासींच्या विधानसभेतील जागा ५४ होणार

४. दलित आदिवासींच्या लोकसभेतील जागा १० होणार

ही एक मोठी राजकीय उपलब्धी आहे. या उपलब्धीचा शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक आणि एकूणच राजकीय-सांस्कृतिक जीवनात अधिकाधिक सक्षम होण्याच्या संदर्भात वरील घटकांना मोठा फायदा होणार यात शंका नाही. एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या दशकातच दलित आदिवासींना महाशक्ती होण्यासाठी ही तरतूद महाद्वार उघडून देत आहे. यासाठी प्रयत्नांची पराकाळ्य करणाऱ्या यशवंतरावजीवद्दलही आपण सर्वांनीच कृतज्ञ असले पाहिजे. भटके-विमुक्तांसाठीही आपण अशाच प्रकारचा प्रयत्न करावा ही नम विनंती.

पण त्यावेळी यशवंतरावजींना आले नाही ते यश आपणाला आले. आपण दुर्बलांना

सद्बल करणारा विजयकलश आपल्या ताकटीने सेचून आणला आहे. माझ्या समजुतीनुसार आपल्या राजकीय जीवनातला हा 'परफॉर्मन्स' एक अद्वितीय परफॉर्मन्स ठरावा. आपल्या राजकीय जीवनात ही घटना एखाद्या सुंदर टर्निंग पॉइंटसारखी ठरेल असे मला मनापासून वाटते. या आपल्या विजयामुळे संपूर्णच देशातील दलित-आदिवासी आपणाला आपल्या गळ्यातील मौलिक अलंकार मानायला सज्ज आहेत याची खाढी आपण बाळगा.

ही घटना खूप गोष्टी साध्य करीत आहे. दलित नेत्यांचे विश्लेषण पेश करीत आहे. आपणासंबंधीचे खुरे-खोटे गैरसमज पुसून टाकीत आहे. दलित-आदिवासीच्या मनात या तुमच्या विजयाने तुमची एक भव्य आणि ऐतिहासिक प्रतिमा निर्माण होणार आहे. आपल्या राजकीय जीवनाच्या शिराचर नवे मुकुट घालणार आहे. ही घटना आपणाला नव्या भव्यतेशी, नव्या जबाबदारीशी आणि नव्या गतिमानतेशी जोडणार आहे. आपल्या पुढच्या प्रवासाला याहूनही मोठ्या विजयांची झुंबरे लागोत हीच हार्दिक सदिच्छा !

पत्र लिहावे.

२०

२१ मार्च २००१

मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख

महाराष्ट्र शासन, मुंबई

सोबत यातमी दिलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा पाठ घरात ठेवला तर घर वाटते असे वाटणारा आणि डॉ. आंबेडकरांचे चित्र विद्युप करणारा शिक्षक स्वतःला शिक्षक म्हणवून घेण्याची पात्रता गमावून बसलेला आहे. हा मनुष्य शिक्षक असूच शकत नाही. शिक्षक होऊच शकत नाही. या जहरी माणसाला तातडीने घरी बसवावे एवढेच नाही तर अंटोसिटीच्या अंतर्गत न्याला कठोर शासन करावे. शिक्षकी पेशात असे फॅसिस्ट नग खूप आहेत. या संदर्भात आपल्या सहीचे एक पत्र सगळ्या शाळांना जावे आणि अशा नगांना ताकीद दिली जावी. मनूच्या या बाळांना शिक्षक म्हणजे काय ते आपण सांगावे. ही विनंती करण्यासाठी हे पत्र! कळावे,

सोबत लोकमत दि. २१-३-२००१ च्या अंकातील मजकूर देत आहे. या मजकुराला खालील शीर्षक दिलेले आहे. हा सगळाच प्रकार संताप आणणारा आहे.

लोकमत दि. २१-३-२००१

"पुस्तकातील डॉ. आंबेडकरांचे चित्र विद्युप केले"

(लोकमत वृत्तसेवा)

नागपूर - बुलडाणा जिल्ह्यातील बनखेड येथील जिल्हा परिषदेच्या माध्यमिक शाळेमध्ये

४ थ्या वर्गात पुस्तकातील 'विद्यार्थ्यांनो जागृत व्हा' हा बालभारतीतील धडा घरात ठेवला की घर बाटते असे सांगून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चित्र शिक्षकांनी विट्रूप केले, या घटनेचा कास्ट्राईव कर्मचारी महासंघाचे अध्यक्ष कृष्ण इंगळे यांनी निषेध केला असून शिक्षकावर कारबाई करण्याची मागणी केली आहे. या प्रकरणाची जिल्हा परिषदेने थातूरमातूर चौकशी करून मुख्याध्यापक रत्नपारस्खी यांची वेतनवाढ धांबवून शिक्षकांना सकत ताकीद दिली आहे. इंगळे यांनी ग्रामीण विकास मंत्री श्री आर. आर. पाटील यांची भेट घेऊन कारबाईची मागणी केली आहे. अन्यथा आंदोलनाचा इशारा दिला आहे." या सर्व प्रकरणात आपण जरा काळजीने लक्ष घालावे यासाठी हे पत्र तातडीने लिहिले आहे. कलावे.

२९

२१ मार्च २००२

मुख्यमंत्री विलासराव देशमुख

महाराष्ट्र शासन, मुंबई

नागपूर विद्यापीठाच्या विद्यूत परिषदेने वैदिक ज्योतिषांच्या विद्यापीठीय पातळीवरील अध्यापनाला मान्यता दिली असून यासंदर्भातील अंतिम निर्णय व्यवस्थापन परिषदेच्या येत्या बैठकीत होणार आहे.

१. कर्मकांड, ज्योतिष हे कार्यक्रम संघपरिवाराचे आहेत.

२. या कार्यक्रमांना मान्यता देणे म्हणजे शिक्षणाच्या आणि समाजाच्या भगवीकरणाला मान्यता देणे होय.

३. या कार्यक्रमांना मान्यता देणे म्हणजे संविधानाला नाकारणे होय. आणि संघाला शक्ती देणे होय. फॅसिलिमच्या विजयाची तयारी करणे होय. आपण या गोर्षेना विरोध केला आहे.

मुंबई विद्यापीठात डॉ. मुणगेकरांनी हे नाकारले, अमरावतीनेही नाकारले, दैववाद, नियतीवाद, कर्मविपाक, वर्णसंस्था या मागाने माणसांना विषमतेत, दारिद्र्यात, खुळचटपणात डांबण्याचे हे घडवंत्र आहे. वैज्ञानिकदृष्टी, समता आणि सामाजिक न्याय या तत्त्वांना नष्ट करण्याचे आणि ब्राह्मणी वर्चस्व समाजावर स्थापित करण्याचे हे कारस्थान आहे. हजारो वर्षे समाजाचे नेतृत्व करणारे हे सतत परक्यांपुढे पराभूत झाले. त्यांचे आश्रीत होऊन ह्यांनी फायदे लाटले. मुहूर्त पहिल्यांशिवाय, शत्रू येऊन थडकला तरी हे बाहेर पाऊल ठेवीत नसत. तोवर शश्रूने सर्व मुठीत घेतलेले असे. हे यांचे पराक्रम!

नागपूर विद्यापीठात ज्योतिष स्वीकारले जाणार कारण हे सर्व मतदानपद्धतीने होणार आणि इथे त्यांच्या सोयीच्या लोकांची संख्या जास्त आहे. समता या देशात मताला टाकून मान्य होणार नाही. 'संविधान' इथे मताला टाकून मान्य करता येणार नाही. Secularism,

Socialism and Social Justice या बाबी मताला टाकून मान्य करून घेता येणार नाहीत. कारण या गोष्टी बहुसंख्य लोकांना बहुसंख्य कारणामुळे मान्यच नाहीत. अशावेळी समाजाच्या हिताच्या गोष्टी समाजाच्या विस्तृत जाऊनही कराव्या लागतात. समता, संविधान या सर्वच गोष्टी समाजाला मान्य नसलेल्या पण समाजहिताच्या गोष्टी आहेत. म्हणूनच आपण 'संविधान बचाव' म्हणतो. ज्योतिष, कर्मकांड या सर्वच गोष्टी परिवार करतो त्याचा सरल वर्तमान संदर्भ फुले-आंबेडकरी चळवळ नष्ट करणे हा आहे. इतिहास-अभ्यासक्रम बदलणे, राममंदीर या सर्वच गोष्टी त्या ध्येयाचा भाग आहेत. पण हे थोडे लोक बहुसंख्य गुलामांना त्यांच्या गुलामगिरीच्या कार्यक्रमात तोरण लावायला सांगत आहेत. आपण हे आदेश देऊन नाकारावे ही विनंती.

२२

२१ मार्च २००२

मा. डॉ. अरुण सातपुतले
कुलगुरु, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

महाराष्ट्राचा एक रेशनल विचारवंत, समीक्षक, कवी आणि या नागपूर विद्यापीठातील एक ज्येष्ठ अध्यापक म्हणून हे पत्र आपणास लिहीत आहे. या विद्यापीठात आजवर उद्देश आणणाऱ्या अनंत वाईट गोष्टी घडलेल्या आहेत. कर्मकांड आणि फलज्योतिष यांच्या अध्यापनाला मान्यता लाभून या वाईट गोष्टीमध्ये भर पढू नये याची आपण निर्धाराने काळजी छ्यावी ही विनंती करण्यासाठी हे पत्र आपणास लिहीत आहे.

पाश्चात्य राष्ट्रातील वैज्ञानिकांनी या फलज्योतिषाला कडाढून विरोधच केला आहे. आपल्याकडे चार्किक, बुद्ध, फुले, विवेकानन्द, डॉ. आंबेडकर अशा अनेक महापुरुषांनी फलज्योतिषाला विरोधच केला आहे.

प्रयोगप्रामाण्य, वस्तुनिष्ठ ज्याला प्राप्त होते त्या अभ्यासविषयाला 'विज्ञान' म्हटले जाते. वैदिक फलज्योतिषाच्या संदर्भात असे म्हणता येत नाही म्हणून विद्यापीठ अनुदान आयोगाने ज्योतिषाला 'विज्ञान' म्हणणे समर्पक ठरत नाही.

आधुनिक जीवनमूल्यांवर आधारलेले अभ्यासक्रम बदलून त्याएवजी धार्मिक शिक्षण देणे, उच्चबर्णियांच्या हिताला बाधक इतिहास बदलणे, कर्मकांड आणि वैदिक फलज्योतिषाच्या शिक्षणात अंतर्भाव करणे या सर्वच गोष्टी एका नियोजित मोहिमेचा भाग ठरत आहेत. या संदर्भात आपण दोन प्रश्न पुढे करायला हवेत. हे कार्यक्रम कोण राबवीत आहेत हा पहिला प्रश्न आणि या कार्यक्रमांचा सामाजिक आणि राजकीय उद्देश काय हा दुसरा प्रश्न आहे.

आणखी एखादा प्रश्न मांडायचा झाल्यास, 'हे कार्यक्रम संविधानाचा सन्मान करीत आहेत की संविधानच अमान्य करीत आहेत' असा मांडता येईल.

मुंबई विद्यापीठाच्या डॉ. मुणगोकरांनी, अमरावती विद्यापीठाने आणि रवीन्द्र विद्यापीठाच्या शुभंकर चक्रवर्तीनी कर्मकांड आणि वैदिक फलज्योतिष नाकारले, का? विद्यापीठ अनुदान आयोगाने पाठविलेली लाखो रुपयांची अनुदाने त्यांनी परत पाठविली. का? असा प्रश्न विचारला गेला पाहिजे. जागतिक कीर्तिच्या जवळ नारळीकरांसारख्या वैज्ञानिकाने विद्यापीठांकडून फलज्योतिष शिकवायला अत्यंत परखड असा विरोध केला आहे. हे नाकारण्याची त्यांनी दिलेली कारणे आशी -

१. वैदिक फलज्योतिष्य हे विज्ञान नाही.
२. कारण त्याला वस्तुनिष्ठा - प्रयोगशीलता नाही.
३. ते सामान्य माणसाला खुलचट करते, नष्ट करते.
४. त्यामुळे माणसे विधीलिखितावर विश्वास ठेवतात. आपल्या भविष्याचे आपणच निर्माण करू शकतो हे ते विसरून जातात.
५. सामान्य माणसे त्यामुळे देव-दैववादी बनतात.
६. ज्योतिष कर्मविपाकाशी म्हणजे वर्ण, जाती आणि अपरिवर्तनीय विषमतेशी निगडित आहे.
७. लोकांमध्ये अंघश्रद्धांचा प्रसार त्यामुळे होईल.
८. हे सर्व विज्ञानदृष्टीच्या विरोधी आहे.

आणि मी आपणाला हे सांगितले पाहिजे की या सर्वच गोष्टी भारतीय संविधान नाकारणाऱ्या आहेत आणि संविधान नाकारणे हा जातीय आणि धर्मान्य शक्तीचा एक मूलभूत कार्यक्रम आहे. का? तर संविधान सुधारणावाद, विज्ञानदृष्टी, समता, सामाजिक न्याय, Secularism आणि Socialism यांचा पुरस्कार करते. आपल्या पारंपरिक वर्चस्वासाठी ज्यांना ते वर्चस्व पुरस्कारणारी समाजसंस्था पुनःस्थापित करायची आहे त्यांना सर्वसमतेची समाजसंस्था पुरस्कारणारे संविधान आणि अर्थात त्यातील आधुनिक जीवनमूल्ये शत्रूवत वाटणे साहजिकच आहे.

बहुजनसमाज फुल्यांचे आणि आंबेडकरांचे ऐकून थोडा थोडा आपल्या गुलामगिरीच्या पिंजऱ्यातून बाहेर येतो आहे. ही बाब ज्यांना संकटासारखी वाटते त्यांनी या बहुजनसमाजाला परत त्या पिंजऱ्यात ढकलण्याची मोहीम राबविणे सुरु केले आहे.

'विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली, नीतीविना गति गेली !

गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना शूद्र खचले

प्रवर्ते अन्तर्गत अनिवार्ये नेते ''

जोतीदा फुले म्हणतात त्याप्रमाणे 'अविद्येमध्ये एवढे दुष्ट सामर्थ्य आहे. मागल्या शतकापासून शूद्रातिशूद्र आणि स्त्रिया, भटके-विमुक्त आणि आदिवासी यांच्या जीवनातील अनर्थ संपायला लागले. हाच एक मोठा अनर्थ होऊ लागला असे ज्यांना वाटायला लागले त्यांनी वरील सर्वांनाच परत अविद्येच्या तुरऱ्यात डांबायची योजना आखलेली आहे. कर्मकांड आणि वैदिक फलज्योतिष्य हा त्या योजनेचा एक भाग आहे ही बाब आपण समजावून सांगितली पाहिजे.

महाराष्ट्राच्या मुळ्यमंत्र्यांनी या पढ्यंत्राला विरोध केला आहे हे आपण जाणताच. त्यामुळे आपण हा सर्व प्रकार हाणून पाढला पाहिजे. कोणत्याही पद्धतीने मतदान घेतले तरी या गोष्ठीना विरोध करणारांची या विद्यापीठात अल्पसंख्या असणार हे उघडच आहे. बुद्धिवाद आणि समता यांच्याशी निगडित कोणतीही गोष्ट इथे मतदानाला टाकली तर नाकारली जाणार यासंबंधी आपण शंका बाढ्यगण्याचे कारण नाही. नागपूर विद्यापीठात अगदी संविधान लोकमताला टाकले तरी त्याच्या विरोधात बहु आणि बाजूने अल्प हेच चित्र आपणास दिसेल. तेव्हा एकूण समाजाला कल्याणकारक गोष्ट, समाजाच्या विरोधात जाऊनही करावी लागते हे आपण जाणताच. आपले प्रबोधन, आपले फुले-आंबेडकर, आपले संविधान यासाठी पुरावा म्हणून पुढे करता येईल.

तेव्हा कुलगुरु म्हणून आपण आपला विशेष अधिकार वापरून हा सर्व प्रकार फेटावून लावला पाहिजे. विद्यापीठात विज्ञानविभागातील काही प्राध्यापक, सी. जी. पांडे, भोळे, सूर्या कुळकणी असे अध्यापक यांची एक समिती नेमा. समितीचे म्हणणे समजावून च्या. नारळीकरांचे म्हणणे, मुळ्यमंत्र्यांचे म्हणणे आपण लक्षात च्या. हा मुद्दा फार गंभीर यासाठी आहे की तो आपल्या प्रबोधनाच्या आणि परिवर्तनाच्या चळवळीच्या तोडाला पाने पुसतो. त्यांचा अवमान करून परत मूलतत्त्ववादी समाजसंस्था तो प्रस्थापित करू पाहतो. या सर्वांच्यांच विरोधात आपण उभे राहिले पाहिजे.

'विश्वविद्यालय होते हैं मानवता के लिए, सहिष्णुता के लिए, उद्देश्यों के लिए, विकसित संकल्पनाओं के लिए, सत्य की खोज के लिए, भविष्य के उच्च उद्देश्यों के पूर्ति के लिए बढ़नेवाली जाति के लिए। यदि विश्वविद्यालय अपना कार्य ठीक ढंग से करता है तो देश और उसके नागरिकों का कल्याण होगा।'

हे आधुनिक विचारवंत पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे मौलिक उद्गार आहेत आणि ते विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या इमारतीवरील फलकावर लिहिले गेले आहे.

केंद्रशासनाजबळ पैसा नाही. निवृत्तीचे नाना प्रकार, नोकरकपात, या गोष्ठी त्यामुळे शासनाला कराव्या लागत आहेत. पण कर्मकांड आणि फलज्योतिष शिकविण्यासाठी कोट्यवधी रुपये शासन विद्यापीठांना का देत आहे? या सर्व गोष्ठीमागे कोणती मानसिकता

कार्य करीत आहे हे आपण समजून घेण्याची गरज आहे.

तेव्हा वरील सर्व गोष्टी आपण नाकाराव्या, फेटावून लाबाच्या यासाठी हे पत्र लिहीत आहे. खूप लोकांनी, खूप पद्धतींनी या विद्यापीठाला आणि समाजाला मागे नेलेले आहे. आपली गणना त्यांच्यात होऊ नये असे मनापासून वाटले म्हणून हे पत्र आपल्या विचारार्थ लिहिले आहे. कल्पावे,

२३

८ मे २००२

मा. डॉ. अरुण सातपुतळे

कुलगुरु, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

परवा काही पुस्तके घेण्यासाठी नागपूर विद्यापीठाच्या प्रकाशन विभागात गेलो होतो. डॉ. इरावती कर्वे यांचे हिंदूची समाजरचना हे पुस्तक मला हवे होते. शिवाय डॉ. प्रभावती हातबळणे यांचे 'सुझान लैंगर : संकेत-मीमांसा' हेही पुस्तक मला माझ्या कामासंदर्भात हवे होते. त्यातले डॉ. हातबळणे चे पुस्तक मला मिळाले. इरावतीबाईचे पुस्तक मात्र मला मिळाले नाही. मी नेरकरांकडे चीकशी केली तेव्हा हे पुस्तक खूप वर्षापासून अनुपलब्धच आहे असे ते म्हणाले. शिवाय या पुस्तकाला खूप मागणी आहे असेही त्यांनी मला सांगितले. तेव्हा या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रण करणे फार आवश्यक आहे. अभ्यासकांची त्यामुळे मोठी सोय होणार आहे. हे पत्र तेवढ्यासाठी मी आपणाला लिहितो आहे. आपण जरा लक्ष घालून हे पुस्तक लोकांना उपलब्ध करून देण्याचे आदेश प्रकाशनविभागाला द्यावे असे मला वाटते. शिवाय 'हिंदू धर्माची समीक्षा' हे तर्कतीर्थाचे पुस्तकही लोकांना हवे आहे. नागपूर विद्यापीठातच लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी दिलेली व्याख्याने या पुस्तकात आहेत. या पुस्तकाची आज तर विशेषच गरज आहे. या पुस्तकाची प्रत मजजवळ आहे. त्यावेळी त्याची किंमत एक रूपया होती. मी हे पुस्तक जपून ठेवलेले आहे. माझ्या बीदिक जीवनाच्या घडणीत याही पुस्तकाचा बाटा आहे असे मला कृतज्ञतापूर्वक सांगावेसे वाटते. भारतातील प्रत्येकानेच हे पुस्तक आज तर आवर्जून वाचायची गरज आहे. तेव्हा वरील दोन्ही पुस्तके पुनर्मुद्रित करायला हवीत असे मला वाटते. आपण या संदर्भात काही विधायक पाऊल उचलले तर या पत्राला अत्यंत कृतार्थता बाटेल.

दुसरे असे की नागपूर विद्यापीठात पूर्वी अनेक व्याख्यानमाला होत्या. किनखेडे व्याख्यानमाला, वाठोडकर व्याख्यानमाला, परांजपे व्याख्यानमाला, गाढगीळ व्याख्यानमाला. या आणि इतरही काही व्याख्यानमाला होत्या. या व्याख्यानमालांमधील व्याख्यानांच्या अत्यंत अभ्यासपूर्ण पुस्तिका पूर्वी प्रकाशित केल्या जात असत. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांना

इरावती कवे यांची पुस्तके अशा व्याख्यानमालांमधूनच जन्माला आली आहेत. पुढल्या काळात फुले व्याख्यानमाला, डॉ. आंबेडकर व्याख्यानमाला, भाऊसाहेब कोलते व्याख्यानमाला आणि इतरही काही व्याख्यानमालांची भर पडली पण व्याख्यानांची पुस्तके प्रकाशित करण्याची एक महत्त्वाची प्रथा मात्र बंद पडली. या व्याख्यानमाला आणि त्यांच्या अनुषंगाने प्रकाशित होणाऱ्या पुस्तिका या विद्यापीठाच्या Educational personality चा अविभाज्य भाग असायला हव्यात असे मला वाटते. नागपूर विद्यापीठाचे विद्याविधान या उपक्रमाशिवाय अधुरे ठरणे अपरिहार्य आहे. या सर्वच बाबी विद्यापीठाच्या Academic environment च्या बांधणीत महत्त्वाची भूमिका बढवू शकतात हे आपण जाणताच.

तेव्हा या व्याख्यानमालांचा अत्यंत विधायक असा उपयोग आजच्या संदर्भात करून घेता येईल. काही व्याख्यानमाला बंद पडल्या असल्यास त्याबदलही चौकशी करावी. या व्याख्यानमालांचे विषय आणि व्याख्याने ठरविण्यासाठी जरा जाणकारांचा अंतर्भाव असलेली समिती स्थापन करावी. व्याख्याने लिहून घ्यावीत, ती प्रकाशित करावी. विद्याव्यासंगात दंग असलेल्या माणसांची मदत घ्यावी.

सहज मनापासून वाटले म्हणून लिहिले. कळावे,

२४

१० मार्च २००२

कॉ. शरद पाटील

'असमाधिन', घुले-४२४००२

माझे 'नवे साहित्यशास्त्र' हे पुस्तक आपणास भेट पाठवत आहे. या विषयाचेही आपले चिंतन गहन आणि नवविचारप्रकाशक आहे. आपली अफाट बौद्धिक क्षमता मला कायम आदरणीय आहे. त्यामुळेच माझी ही बौद्धिक घडपट आपल्या विचक्षण नजरेखालून जावी असे मला मनापासून वाटते.

चरथ मिळजुवेसारखे 'सर्वलोकानुकंपाय, सर्वजनहिताय, साहित्यहिताय आणि सर्वजनसुखाय' चारी दिशांनी हिंदून जीव पाखळत राहणारे Rational Aesthetics हा माझा ध्यास आहे. हे साहित्याचे सीदर्यशास्त्र Rational आहे याचा अर्थ ते सतर्क आहे आणि अंतर्विरोधविहीन आहे. या घडपटीच्या प्रेमाखातर आपण उजेढाचे चार शब्द पाठविले तरी माझे ऊर्जामुहल वृद्धिगत होईल.

आणि 'जीवनायन' हा माझा नवा कवितासंग्रह ही आपण चाळावा ही नम विनंती करतो. कविश्रेष्ठ पुरुषोज्ञम पाटील यांच्या कवितारतीकडे तो परीक्षणार्थ आला आहे. कवी पाटील

यांनी जीवनायन आपणाकडे पोचवावा अशी विनंती मी त्यांना करतो. या कवितेतील वेस्टलैंडही परम आहे. याबाबतीत मी इलियटपेक्षा मोठा कवी ठरू शकेल, पण मी तेवढ्याच उल्कटमनाने एक ढी मलैडही मांडलेली आहे. इलियटपेक्षा हे आणखी वेगळे ! तेव्हा जीवनायनमधील या लैंडस्केप्सवरूनही आपण नजर टाकावी अशी विनंती करावीशी वाटते.

'युगसाक्षी साहित्य' हे पाचशे पृष्ठांचे पुस्तकही प्रकाशित झाले आहे, माझी अध्यक्षीय, उद्घाटकीय भाषणे, काही प्रस्तावना, चितने, पत्रे आणि मुलाखाती असे लेखन त्यात आहे. सध्या 'आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (१८०० ते २०००) असा हजार पृष्ठांचा लेखनप्रपंच उभारला आहे. शिवाय 'साहित्यप्रकार : संकल्पना आणि स्वरूप' याही पुस्तकाचे लेखन इतिहासाशी संबंधित म्हणून सुरु आहे. असो.

काही चांगले लिहून व्हावे यासाठी घडपडतो आहे. आपले नवे पुस्तक येत आहे असे विलासराव वाघ यांनी परवाच सांगितले. नवभारतातील 'अपूर्ण...' वरील समीक्षा वाचली, कळावे, प्रकृतीला जपावे.

२५

२६ मार्च २००२

ग्रिय डॉ. रावसाहेब कसवे,
संगमनेर महाविद्यालय, संगमनेर

आपला सकाळी फोन आला, बोलण झालं. फार फार बरं वाटलं. खरं म्हणजे मीच तुम्हाला फोन करणार होतो. पुस्तक पोचली का ही चौकशी करणार होतो. पण पुस्तकांचा संदर्भ असल्याने मी टाळत होतो. तो प्रतीकफोन वा सूचकफोन ठरण्याची शक्यता नाकारता येत नव्हती म्हणून ते जरा लांबणीवर टाकत होतो. या पाश्वभूमीवर तुमच्या फोनने झालेला आनंद कितीतरी विशुद्ध आणि मोलाचा होता. फार फार बरं वाटलं.

तुम्ही फोनवर केलेले अभिनंदन 'सूर्य अस्ताला गेला' या विधानातील वेगवेगळ्या अर्थतरंगांसारखे होते. 'अभिनंदना'चा हा पहिला अर्थ 'तुम्ही आज साठाव्या वर्षात पदार्पण करीत आहात' असा होत होता. दुसरा अर्थ एखादा जरा भारी पुस्तकार मला मिळाला असावा असाही होण्याची शक्यता होती. तिसरा अर्थ एखादी महत्त्वाची निवड असाही झाला असता. कारण रावसाहेब माझे म्हाताऱ्याचे अभिनंदन करणार ते साध्यासुध्या गोष्ठीसाठी करणारच नाहीत. एवढे मी समजू शकत होतो. मग अभिनंदन कशाबद्दल ? तेव्हा जबळपास किनारा नसणाऱ्या आणि खोलात पोहावे लागणाऱ्या पोहणाऱ्यासारखी माझी अवस्था क्षणभर झाली. आनंदाचे ढोही आनंद तरंग पण सगळेच त्या क्षणापुरते संशयास्पद असल्याने

कोणताही तरंग हातात घेता येणे अशक्य होते. तुम्ही सकाळी खरे म्हणजे मला तरंगवले साठाच्या वर्षाचा आरंभ दिवस असल्याने तर आणखीच बुचकळ्यात पडलो. पण!

'नवे साहित्यशास्त्र' चा तुम्ही उच्चार केला आणि अमिधेने माझी अनिश्चिती संपुष्टत आणली आणि त्याक्षणीच मला हे अभिनंदन इतर अभिनंदनांचे बाप अभिनंदन वाटले. आजच्या महाराष्ट्राच्या जीवनात तशा मर्मवंधातील टेवी कमीच आहेत. रावसाहेब ही त्यातील एक आहे. त्यामुळेच काही दिवसांपूर्वी फोनवर 'मी तुमचा शब्द न् शब्द काळजीपूर्वक बाचतो. मी तुमचा फॅन आहे' असे तुम्ही म्हणालात तेव्हा आनंद आणि गडवडणे या दोन गोष्टींचे एकत्र येणे म्हणजे काय ते प्रत्ययपूर्वक कळले होते. पण तुम्ही 'मुसा बादा' च्या गटातले नाहीत यामुळे ऊर्जा मोहोरूनही आली होती.

आज 'नवे साहित्यशास्त्र'संवंधी तुम्ही बोललात तेव्हाही कृतार्थ वाटले. पाटणकर, शरद पाटील, रा.ग. जाधव, नेमाडे अशा काही मान्यवरांना ते पुस्तक मी पाठविले आहे. आंबेडकरवादी मंडळींपैकी केवळ तुम्हाला ते पाठविले आहे. कारण तुम्ही मला समजावून घेऊ शकता. या दिशेवर चार पाबले चाललेले ढोके आपल्याकडे नाही. रावसाहेब, तुमचे, आपले हे प्रवास एकाकी आहेत आणि तरी उदासही नाहीत. आपला दोष एवढाच आहे की आपणाला भांडणे मुळातून कळलेली आहेत. माझा माथा नम होतो अशी आणखी एक प्रज्ञा आहे. त्या प्रज्ञेचे नाव बाबुराव बागूल हे आहे. याही प्रज्ञेला भांडणाचे तळधर गवसले आहे. याकी आनंद आहे. मी कोणाकडून अपेक्षा करू? तशी स्थिती नाही.

नागपूर विद्यापीठाच्या मराठी विभागात २४ वर्षांपासून मी आहे. सर्वात ज्येष्ठ प्राध्यापक, कायम मेरीट, पण विद्यापीठातील त्यावेळच्या धुरीणांनी मला प्रोफेसर म्हणून घेतले नाही. या सगळ्या कारस्थानात समरसतावादी माणसांनी महत्त्वाची भूमिका बटविली आहे. म्हणून म्हणतो मी भोगतो आहे. मला भोगलेच पाहिजे. सच्चा आंबेडकरवादी असण्याची शिक्षा मी भोगलीच पाहिजे. त्यामुळे अपेक्षा बाळगण्याची चूक करायचं फार पूर्वीपासूनच मी टाळतो आहे. बाबुराव, रा.ग. जाधव, तुम्ही अशी काही जाणती माणसे प्रेम करतात. आपण काय करतो ते जाणतात हा आनंद मोठा आहे. कारण तुम्ही आम्ही काय करतो ते इकडल्या लोकांना कळणे कठीण आहे. 'साहित्यिक आहेत' एवढे मंडळींना माहीत असते. पण या साहित्यिकपणाचा नेमका आशय विचारला तर काहीच सांगता येत नाही. अशी स्थिती आहे. लहानपणी आपल्या आईबढिलांना मुलगा शाळा शिकतो एवढेच माहीत असे. पास झाला किंवा नापास झाला या दोनच गटात शिक्षण विभागले असे. पण गुण किती? मेरीट, असे प्रश्न त्यांना पडत नसत, आपल्याकडची बाबूमयीन अभिसूची अशी आहे. या बाळघोध अभिसूचीने रावसाहेबांना वा मनोहरला साहित्यिक म्हटल्याने त्यांनी आनंदी होण्याचे काहीही कारण नसते. व्यवस्थेतल्या हुशार माणसांना मात्र आपण जे करतो त्याची ताकद माहीत

असते, मग ही हुशार माणसे योजून आपल्याला टाळतही असतात, या बाजूने असे आणि त्या बाजूने तसे, असे मोठे विलक्षण बास्तव आपल्यापुढे बाढलेले असते, शिवाय अनेकांचे रागलोभ असतातच, हिंमतीचा दाखला कुठेच नसतो, सगळ्यांचे सगळे असतात, आपल्यासारख्यांचे कोणीही नसतात, सांस्कृतिक आणि राजकीय सत्तांचे पाठ्याळ अनेकांच्या पाठीशी असते, तुम्हा-आम्हाला या सर्वच गोष्टीच्या अभावी एक विलक्षण असे सांस्कृतिक अनाथपण आलेले असते, अशावेळी जमेल तितके चांगले लिहीत राहणे याहून जगण्याला इतर कोणता आधारच नसतो.

अशावेळी फक्त तुमच्यासारख्या जाणकाराचे दोन शब्दही ताकद देतात, कृतार्थता वाटते, बाबुराव आहेत, तुम्ही आहात, रा.ग. जाधव आहेत, इतर काही थोडे आहेत, एवढ्यांनी मला तमजून घेतले तर कष्ट सार्थकी लागतात, म्हणून आपण फोनबर बोललात त्याबद्दल फार आनंद वाटला, कारण ते बोलणे रावसाहेबांचे होते, एका जाणकाराचे होते, तुमचा विषय साहित्य नाही असे तुम्ही म्हणालात ते बरोबर आहे पण बरोबर नाहीही, तुम्ही, भोळे ही साहित्यातलीच माणसं आहात आणि मराठीच्या अनेक प्राईयापकांनी आणि साहित्यिकांनी मांडले नाही ते गंभीर जीवनाविषयक आणि बांडमयविषयक चिंतन तुम्ही मांडलेले आहे, मराठी विषय नसून मग काय विघडले? आणि खूप जणांनी मराठी विषय असूनही काय साधले? आयुष्यभर मास्तरक्या करूनही आपल्यातल्या अनेकांनाही साहित्य म्हणजे काय ते कळतच नाही हे तुम्हाला माहीत नाही असे नाही, अशा असंख्य निष्फलांचा केवळ निर्देशाही केला तरी आपल्या पत्राच्या दर्जाला इजा होईल म्हणून ते कटाक्षाने टाळतो, आपण आपल्या प्रझा आणि प्रतिभा उन्नत करून, तशा ठेवून आणि त्यांना अधिकाधिक उन्नत करून लिहीत राहिले पाहिजे, मी हे ठरवले आहे.

१८१८ ते २००० हा काळ केंद्रवर्ती कल्पून आधुनिक मराठी साहित्याचा इतिहास लिहायला घेतला आहे, हजार-बाराशे पृष्ठे ब्हावीत, शिवाय 'नवे साहित्यशास्त्र' ची परिशिष्ट्ये आहेत, त्यानंतर स्वतंत्र असे संपूर्ण ऑर्गेनिक असे साहित्याचे सौदर्यशास्त्र मांडून दाखविण्याचा वेळा संकल्प मी सोडलेला आहे, साहित्यशास्त्राच्या क्षेत्रातली आजवरची नावे कोणती आहेत? बहुजन समाजाची प्रझा इकडे का फिरकत नाही? या पाश्वरभूमीवर मी एक आंबेडकरवादी माणूस त्या सागरात तारु झोकतो आहे, तुमच्या फोनने गळा वाटला रावसाहेब!

मी अडाणी आईवापाचा मुलगा, पूर्णतः नियोजनशून्य पातळीवरून शिक्षण झाले, आयुष्याला मिलिंद कॉलेज भेटले, अन्यथा मृत्यूची भेट अटल होती, तुमच्या फोनने खूप जखमांवर फुंकर घातली वरं वाटलं.

पुढच्या म्हणजे २००३ च्या मार्चमध्ये नोकरीतून निवृत्त होतो आहे, आई, शिक्षक,

साहित्यिक हे असे त्रिसरण आहे ज्याला निवृत्त होण्याची संधी नाही. आणि ती संधी वरिलांना कोणी नाकारली असेही नाही तर त्यांच्या मूलप्रकृतीनेच ती नाकारली आहे. सदाफुलीशीली जीवनशीली मुण्णून त्यांनी ती स्वीकारली आहे. यशवंत मनोहर, रावसाहेब हे नोकरीतून निवृत्त होतील, पण आपल्या ध्यासातून, कामातून आणि आपल्या वेडातून निवृत्त होणार नाहीत. आपल्या कामांच्या संदर्भात ते अधिकच प्रवृत्त होत असतात. आपण आभाळमित्र असतो. आभाळाप्रमाणे आपणही निवृत्त होत नाही. आपण वृक्षमित्र असतो. वृक्षांप्रमाणे आपणही कधी निवृत्त होत नाही. प्रझा आणि प्रतिभा या कुट्टे नोकऱ्या करीत नसतात. त्यांचे मिशन वेगळे असते. त्यांची उदरनिर्बाहाची शीली आणि साधने वेगळी असतात. त्यांचे सुखदुःखाचे, फुलण्या-कोमेजण्याचे कायदे वेगळे असतात. तर मी नोकरीतून निवृत्त होतो आहे.

साठाव्या वर्षापर्यंतचा जमाखार्च सांस्कृतिक संदर्भाचीकट लक्षात घेतली तर फार विघडलेला नाही असे वाटेल. पण समाधान मानावे असे आजच्या माझ्या मनाला वाटत नाही. खूप लोकांचे जहरी राग मी माझ्या लेखनाने ओढवून घेतले आणि खूप लोकांच्या उत्कट, निरयेक्ष प्रेमाची रिमझिमही कायम वाटयाला आली. सगळ्याच बाबतीत उत्कटतेची टोक आयुष्याला मिळाली आणि या सर्वच गोष्टीचा गौरव वाटतो. कारण त्यांनी संवेदनशीलता केवळ जिवंत ठेवली असे नाही तर ती अधिकच प्रखारवत ठेवली. याबाबतीत तुमचे-माझे खूप प्रमाणात सेमच असावे.

माझ्या विद्यार्थ्यांनी दोन बैठकी घेतल्या. एक पाच-सातशे पानांचा गौरव ग्रंथ, समुचितचे प्रकाशन अशी त्यांची योजना आहे. एक प्रतिष्ठान माझ्या नावे स्थापन करावयाचे त्यांच्या ढोक्यात आहे. त्यात सर्व स्तरातील 'माझे' विद्यार्थी आहेत. महाराष्ट्रतील एखाद्या ज्ञवलंत साहित्यिकाला वर्षातून एखादा जरा बन्यापैकी पुरस्कार, एकदोन महत्त्वाची चर्चासाठे असे विद्यार्थ्यांच्या ढोक्यात आहे. बाबुराव, तुम्ही, रा.ग. जाधव, नागनाथअणणा नायकवडी अशी कर्तृत्वे सल्लागार असावीत असे त्यांना वाटते. गौरवग्रंथाचे तीन भाग : १. सौंदर्यशास्त्रासंबंधी २. १९७५ ते २००० या काळातील मराठी साहित्याचा इतिहास आणि तिसरा भाग माझ्यासंबंधी आणि माझ्या लेखनासंबंधी आहे. सौंदर्यशास्त्र या भागातल्या विषयावर लिहिण्याची विनंती करणारे संपादकांचे पत्र आपणास येईल. हजार कामे सोडून आपणाला लेख लिहावाच लागेल ही प्रेमाची विनंती माझी राहील. साहित्यिकांच्या संदर्भात असे काही करण्याची संस्कृती आपल्या बाळवंटात जन्माला येत आहे. तिला जरा हात देण्याची गरज आहे.

पत्र लिहिताना जरा अनावर झालो होतो. वाटले रावसाहेबांजवळ आपले दुःख मांडावे. आपण सगळी बंद दारे उघडल्याची खुटपट करणारे छोटे छोटे उठाव आहेत. इतर मैफली खूप रंगल्याही नव्हल्या आणि तरी त्या आकस्मिक थांबल्या. आपल्या मैफली सुरु आहेत. नवी दारे उघडली जात आहेत. रावसाहेब, तुमच्या फोनने माझी अवस्था हेले बेरी या

सवोत्कृष्ट अभिनेत्रीचा ऑस्कर मिळालेल्या कृणवर्गीय अभिनेत्रीसारखी झाली. आपले फोनवरत्थे बोलणे थांबले आणि तुमच्या बोलण्यातले अर्थ मला व्याकूल करू लागले. पुरस्कार जाहीर झाल्यावर, पुरस्कार घेताना आणि पुरस्कार घेऊन झाल्यावरही ती एखाद्या आनंदाच्या सुगंधी वादळात सापडलेल्या निरागस वेलीसारखी थरथरत होती, अनावर होऊन, गदगदून रडत होती. तिचे संपूर्ण अस्तित्वच उत्कट अशू झाले होते. ती म्हणत होती माझ्या आयुष्यातला हा सर्वात मोठा क्षण आहे आणि रडत होती, उधाणत होती, या पुरस्काराने सात्या अनाम, अदृश्य आणि अरूप महिलांसाठी ऑस्करची दारं मोकळी झाली. हे म्हणताना ती अनावर ओसंडत होती, या गदगदलेल्या अशूवेलीला मी बघत होतो. वाटलं वेरीची आणि आपली नेणीच एकच आहे. आपले जन्म म्हणजे गहन दुखापती, न भरणाऱ्या जखमा, ठणकत्या, तुम्ही इतर कुठल्या गोष्टेसाठी माझे अभिनंदन केले असते तरी आनंद झाला नसता असे नाही. पण 'नवे साहित्यशास्त्र'च्या साठी म्हणून तुम्ही केलेल्या अभिनंदनाने मी विशेष हेलावलो, माझ्यातल्या वेरीलाही एक ऑस्करच भिळाला होता. आणि नंतर त्या गदगदण्याने गळ्यात ठाण मांडले, हे गदगदणे काही ऐकेना, सारे संबंधित संदर्भ गोळा करून ते उत्कृ लागले. आणि पत्र लिहिणे मला भागच पडले, हे सर्व गळ्यात वागवणे शब्द नव्हते, असो. पण तुम्ही हे सविस्तर पत्र वाचून वैतागू नये, कविता लिहिणारांना काही गोष्टी माफ करायच्या असतात. पण रावसाहेब तुम्ही माझा 'जीवनायन' हा कवितासंग्रह वाचावाच असे मला फार मनापासून वाटते.

फार लिहीत सुटलो, कसे? का? मलाही कळले नाही, कदाचित साठावे वर्ष सुरु झाल्याने भावूक झालो असेन, पण तुम्ही ते वाचावे काळजीपूर्वक असे मात्र वाटते. 'युगसाक्षी साहित्य' या पुस्तकातील काही पत्र चाळावीत असेही मी याचवेळी सुचवीन.

कल्याणच्या जागतिकला गेलो नाही, जावेसेच वाटले नाही, अशा कार्यक्रमांना आता नाही जावेसे वाटत, कल्याणलाच शिंदे, कटारे या मिळांनी एक परिषद ३१ मार्चला बोलाविली आहे, त्यांचेही पत्र आले, आग्रही फोन आले, नाही म्हणालो, त्यांच्या छापील पत्रातले पहिले - दुसरे वाक्यच खटकले, पहिल्या पिढीच्या साहित्यिकांनी नंतरच्या पिढीतील लोकांना हात दिला नाही, असे काहीसे ते वाक्य आहे, वाईट वाटले, भुसावळला फुले-आंबेडकरी संमेलनाचे अध्यक्ष व्हा असे अनिल इंगले फोनवरून आग्रही बोलले, नकार कळवतो आहे, इच्छाच होत नाही, महत्वाचे काही लेखन न करता भाषणे देत फिरण्याची आता लाज वाटते, आपली प्रझा सिद्ध करता न येणे हा गुन्हा होय असे वाटते, आपणाही आपल्यावर अन्यायच करीत आहोत असे वाटते, निदान ते होऊ नये म्हणून वाचतो, लिहितो, ते चांगले व्हावे यासाठी त्यात जीव ओतण्याचा प्रयत्न करतो.

पत्र लिहावे, सौ, कसवे यांना आणि मुलाला सप्रेम जयभीम, कळावे,

प्रिय डी. वाय. हाडेकर
रविनगर, यवतमाळ

तुम्ही 'नवे साहित्यशास्त्र' वाचायला नेले असे परवाच फोनवरून योलताना अशोक महणाला, आणि मनापासून आनंद झाला. आपले पुस्तक एक जाणकार आणि चिकित्सक माणूस वाचणार या गोष्टीचा अपार आनंद वाटला. तुमचे-माझे लेखान कोणीही करावे अशा कोतुकासाठी नसते, ते चर्चेसाठी असते, विशिष्ट मनोवस्थेनंतर व्यक्तीचे मुहे उरत नाहीत. विचारसमृद्धीचे मुहे महत्त्वाचे असतात, अर्थात विचाराला धार लावणारी व्यक्तीही त्यामुळे विचारावरोवरच महत्त्वाची ठरत जाते हा मुहा वेगळा पण विचार अचूक व्हावा यासाठी घडपडणाऱ्या तुमच्या-माझ्यासारख्या माणसांना आता या घडपडीत सहभागी होण्याची प्रक्रियाच मोलाची वाटणे स्वाभाविक आहे. मला तुमच्या वाचनाची उत्सुकता आहे त्याचे हे कारण आहे.

परवा रावसाहेबांचा फोन आला, 'अभिनंदन' महणाले, 'नवे साहित्यशास्त्र' हे तुम्ही फार मोठे काम केले आहे, एकूणच मराठी समीक्षेची कोंडी तुम्ही फोडली आहे, तिला पडलेल्या अनेक मर्यादांचे उल्लंघन करून तुम्ही पुढे आला आहात.' असंच खूप काही योलत होते, एक वाचन झाले, काही भाग पुन्हा वाचतो महणाले, त्यानंरही काही दुर्गम भागांसंबंधी त्या क्षेत्रातील 'दादांशी' चर्चा करतो आणि मग लिहिलो महणाले, मला फार आनंद झाला, आपल्या एका मोठ्या प्रझोने दिलेल्या या पावतीने या एका अडाणी आईबापाच्या मुलाचा गळा भरून आला, प्रा. रा.ग, जाधव हेही पुस्तक वाचत आहेत, डॉ. रा. भा. पाटणकर, कॉ. शरद पाटील यांना प्रती पाठविल्या आहेत, त्यांनीही माझ्या महणण्याची तपासणी करावी असे मला वाटते, आणि तुम्हालाही विनंती ही की एवीतेवी तुम्ही वाचतच आहात तर वाचन वाच्यावर सोळू नका, आपण लिहिले तर मला फार बरं वाटेल, कारण आपल्याकडल्या बहुतांश मंडळीना ते पुस्तक वाचवणारही नाही, त्यामुळे पुढली प्रक्रिया संभवणेही शक्य नाही, असे मला वाटते, तेब्हा हे पुस्तक वाचणारी माणसे रावसाहेबांसारखी, तुमच्यासारखी असणार हे उघड आहे, असो.

मुलीच्या लग्नाच्यावेळी तुम्ही त्या गर्दीतून बाहेर आलात, आणि सभागृहाच्या बाहेरच्या दाराजवळ एकटेच धांबला होता, माझे छान लक्ष होते, कारण त्याच यंत्रातून माझ्याही काळजाचा उस छान पिलवटून निघाला आहे, असेच होते, हे सर्व होणार हा व्यवहार आणि त्याच्याशी संबंधित सर्व थिअरी आपल्याला माहीत असतेच, आणि तरीही आतले आतडे इनविहिजिबल पद्धतीने तुटतच असते, काळजात कोणकोणते कल्लोळ उठत असतात, गळ्यात ढगांची गर्दी मावत नाही, उराला आलेली हंबरड्यांची भरती आपल्या हात

टेकलेल्या हातांना थांबवणे शक्य नसते.

अशाप्रसंगीची आपल्या बाहेरची गर्दी निराळी असते. आतली गर्दी निराळी असते, आपण या बाहेरच्या गर्दीतून या आपल्या आतल्या गर्दीत जातो. आपण आपल्यापाशी जाण्यासाठी तडफडत असतो. आपल्याला रडायचे नसते असे नाही. पण बाहेरच्या गर्दीला कळेल, दिसेल असे रडायचे नसते. म्हणून आपण आपल्या आतल्या उद्रेकाच्या गर्दीत शिरतो. आपल्याला आपल्यापाशीच, आपल्या उधाणांच्या गर्दीपुरतेच रडायचे असते. ती आपल्या आदिमाची गरज असते. बाहेरच्या कोणाला न दिसणारे आणि न ऐकू जाणारे रुणे आपल्याला रडायचे असते. त्यासाठी आपण एकान्त शोधत असतो. तुम्हाला सांगू हाडेकर, मीही असाऱ्य एकान्त शोधतो. खूपदा तो मला बाहेरच्या गर्दीतही मिळवावा लागतो. जमेल तर या गर्दीपासून दूर जाऊन स्वतःच्या उद्रेकगर्दीतही तो मिळतो. पण हे एवढ्यापुरतेच नाही. माझे विशेषत: इर्मेजिनेटीव्ह लेखन हे माझे गर्दीतल्या वा स्वतःतल्या एकान्तातले रुणेच असते. काळजाला आग लागते आणि मी आक्रंदन करतो. लोकांना ते ललित साहित्य असल्याचा प्रत्यय येतो. तुमच्या मुलीच्या लग्नाच्या वेळी तुमचे माझ्यासारखेच होत आहे हे मी पाहत होतो. आणि मीही हलवा होत होतो. शेजारी ठेवलेल्या दोन तंबोऱ्यांपैकी एकाच्या तारा छेडल्या तर दुसऱ्या तंबोऱ्याच्या तारांनाही नादाची पालवी फुटते म्हणतात. तशी त्यादिवशी मला आसवांची पालवी अनावर होऊन कुटत होती. असेच असते. असेच तडफडणे, तगमगणे सुरु असते.

परवा असेच झाले. मी एकोणसाठाऱ्या वर्षाची हद ओलांडून साठाऱ्या वर्षाच्या क्षितिजावर उभा राहिलो. पंचवीस मार्चच्या मध्यरात्री म्हणजे १२ वाजता ही घटना घडते अशी समजूत असलेल्या म्हैसकरांनी तोवर आपले घर जागवले आणि बारा बाजल्यानंतर लगेच फोन केला. मी झोपलो होतो. या गोष्टीत 'डोके' नसल्याने त्या माझ्या डोक्यात नव्हत्या. तर त्यांनी अभिनंदन केले. मी परत झोपलो. त्याहीनंतर म्हणजे अडीच वाजता खूप दूरचा परगावचा फोन आला. त्याच्या रिंगच्या लयीवरून तो किती अंतर कापून आला असेल याची कल्पना माझ्या हळूच्या मनाला सहज करता येत होती. फोन अडीच वाजता आला होता. 'दाई आखर प्रेम के' असे एका प्रथम श्रेणीच्या ग्रातिभेचे म्हणणे आहे. ते तुम्हाला माहीत आहे. अडीच अक्षरे प्रेमाची असतात. प्रेम या शब्दातील अडीचशी प्रास साधून तर तो फोन आला नसेल? उठलो. प्रथम मी प्रकाश केला. घडचाळ पाहिले. अडीच वाजले होते. म्हणजे हा फोन साधा नव्हता. मी फोन उचलला आणि उचलला तेव्हा तो बंद झाला. माझी अडीच अक्षरे हवालदिल झाली. श्वास कळवळले. फोन ठेवून दिला. कोणाचा असेल फोन? परत फोन येईल काय? फोनवरून कोण बोलणार होते? मला काय सांगायचे होते? की मला काही विचारायचे होते? आपल्यावर प्रेम करणाराच्याच फोन असेल काय? की 'अडीच' या

वेळेचा मुख्यवटा घातलेल्या एखाद्या द्वेषाचा फोन असेल? कुणाला मी साठाव्या वर्षात पदार्पण करताना मला सदिच्छा यायच्या असतील का? की आजवर माझ्याशी बोलता-भेटता न आल्याबद्दल उत्कट पश्चात्ताप कोणाला व्यक्त करायच्या असेल? की बोलायचं म्हणून फोन केला पण बोलवलेच जाणार नाही, आपल्याला शब्दच फुटणार नाही म्हणून फोन ठेवून दिला असेल? या जळणाराला आपण सदिच्छा देऊन परत कशाला अधिक जाळावे असे बाढून फोन ठेवून दिला असेल? कोणत्या आयुष्याच्या आसवांना माझ्याशी बोलायचे असेल? कोणत्या अदृश्य रुदण्याला माझ्या अदृश्य रुदण्याशी बोलायचे असेल? नेमका हाच दिवस, नेमकी हीच वेळ ज्याअर्थी निवडली त्याअर्थी हा फोन एखाद्या पावसाळ्याचा असेल, कदाचित एखाद्या वाळबंटाचा असेल, कदाचित एखाद्या निर्वाणाचा असेल, कदाचित एखाद्या स्मशानाचा असेल, कदाचित एखाद्या जगता न आलेल्या जगण्याचा असेल!! कोणाच्चा असेल? फोन परत येईल? आणि नंतर सुरु होते तगमगणे, बाट पाहणे, अंतहीन, हाडेकर हे आपल्या संवेदनशील जगण्याचेच रूपक आहे, अखंड तगमग, अखंड प्रतीक्षा, असेच असते, असेच आहे, न जगणारांच्या बाट्याला हे येत नाही, ही पक्वान्ने संवेदनशील जगण्यांच्या ताटात मात्र कधी संपणारच नाहीत इतकी बाढली जातात, असो, बाकी... बरीलप्रमाणे, कळावे.

२७

१५ मे २०००

प्रिय पार्थ पोद्दके

सातारा

दि. ११ मे २००० रोजी घरी सुखरूप येऊन पोहचलो. मला आपण मित्रांनी फुले-आंबेडकर पुरस्कार दिला त्याबद्दल मी आपला मनापासून कृतज्ञ आहे. माझ्याआधीही ज्यांना हा पुरस्कार मिळायला हवा होता अशी आपल्या परिवर्तनवादी चळवळीत काही नावे होती. उदा, कॉ. शरद पाटील, वामनदादा कर्डक, नलिनी पंडित, कॉ. भारत पाटणकर, गेल ऑमवेट, गोविन्द पानसरे, भालचंद्र मुणगेकर इ. ही नावे सहज आठवली. ही फार महत्त्वाची नावे आहेत, केवळ आपल्या प्रेमाखातर मी सदर सन्मानाचा पुरस्कार स्वीकारण्याचे धाढस केले.

पण या पुरस्काराने मी खूप अंतर्मुख झालो आहे. आपण खूप जबाबदारीने लिहायला हवे, खूप अभ्यास करायला हवा, खूप चिंतन आपण करायला हवे असे मला फार फार बाटले, मी पुरस्काराला फार मोठी ग्रेरणा मानतो आणि मी तातडीने कामालाही लागलो आहे.

वैदिक-हिंदू ही आपण केलेली चर्चा काळजीपूर्वक लक्षात घ्यायला हवी आहे. आपले या विषयाला पुढे नेणारे पुस्तक प्रकाशित झाले की मी आपली ही दोन्ही पुस्तके काळजीपूर्वक वाचायला घेणार आहे, त्यानंतर मी आपणाशी प्रत्यक्ष चर्चा करीन. आपल्या ढोक्यात आहे

तो प्रश्न फार गंभीर आहे. गुंतागुंतीचा आहे. त्यासंबंधात अत्यंत जवाबदारीनेच भूमिका घ्यावी लागणार आहे. आपण बोलत होता. मनापासून आपण विषय मांडत होता. तुमच्या कायालियात, मी एकत होतो. केवळ हुंकार भरत होतो. प्रतिक्रिया नोंदवायचे टाळत होतो. त्याचे कारण आपण काही वेगळे मांडू पाहात होता. आपल्या मनात तळमळ होती. आपला संपूर्ण विचारव्यूह-डिसकोर्स- चांगला ध्यानात घेता येणे यावेळी शक्य नव्हते आणि एवढ्या स्फोटक विषयावर तातडीने प्रतिक्रिया नोंदविण्याची माझी पद्धतीही नाही. मी शांतच होतो. पण म्हणूनच मी आपल्या दुसऱ्या पुस्तकाची वाट पाहणार आहे. घाई नाही.

दुसरे : आपली सगळी पुस्तके मला हवी होती. आपल्याजवळ प्रती नसल्याने आपण पुस्तके देऊ शकत नाहीत. पण मला आपली पुस्तके हवी आहेत. मी ती परत करीन. ती बाचून त्यावर मी लिहीन आणि पुस्तके परत करीन. आपल्यावरचा सविस्तर अभिग्राय मला आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात अंतर्भुत करायचा आहे. पुस्तकाची आवृत्ती संपत आली आहे. दुसरीच्या तथारीला लागणे भाग आहे. धम्मचक्रप्रवर्तनापर्यंत आवृत्ती यायला हवी आहे. त्यामुळे त्यात भर घालणे आवश्यक आहे. त्यासाठी मी हे आपणास सांगतो आहे. भारत पाटणकरांचीही पुस्तके मला हवी आहेत. फुल्यांवरचे त्यांचे पुस्तक माझ्याकडे आहे. गेल ऑमवेट यांचीही दोन पुस्तके मजकडे आहेत. यांच्याही लेखनासंबंधी मला लिहायचे आहे. आपण सहकार्य करावे ही विनंती आपणास करतो. आपले आणि विजय मांडके यांचे आभार यासाठी की आपण माझे आणि सौ. मनोहर यांचे अत्यंत अगत्याने आदरातिथ्य केले. उत्तम व्यवस्था केली. सर्व दृष्टींनी मानसन्मान केला. हा खुरे म्हणजे तसा कौटुंबिक सोहळाच होता. घरी अगदी मोकळ्या मनाने वावरता आले. सौ. पोळके ताईशी आमच्या मँड़मने गण्या मारल्या. मुलगी-मुले यांचा परिचय झाला. मुले छान आहेत. एका कर्तृत्ववान बापाची मुले आहेत ती. तुमच्या वडिलांनी आणि तुम्हीही कोणत्या अंधारातून स्वतःला इथवर आणले हे मुलांना माहीत असण्याचे कारण नाही. या पिढीचा प्रारंभच अनेक दृष्टींनी अनुकूल ठिकाणाहून झाला. ही बाबासाहेबांची कमाई होय यात शंका नाही.

या पुस्तकाराच्या निमित्ताने तुमच्या सर्व मित्रमंडळींची भेट झाली. वरे वाटले. त्यातील विजय मांडके हे साहित्यक्षेत्राशी जास्त जुळलेले आहेत. त्यामुळे त्यांची अधिक जवळिक झाली. या सर्व गोष्टींचा मला आनंद वाटतो.

पुस्तकार वितरणाचा कार्यक्रम चांगला झाला. लक्षण माने आले. मा. लक्षणराव ढोबळे आले. मा. एन.डी. पाटील आले. हा सर्वच अत्यंत आनंदाचा आणि गौरवाचा भाग होता. ही आपल्या कुटुंबातीलच माणसे आहेत. पण या कुटुंबातील माणसांवरोबरच शरदराव असते तर मजा आला असता. मी पाहात होतो. त्यांचे येणे लांबणीवर पढू लागले तसे आपण उदास होऊ लागलात. आणि ते येणार नाही हे अधिकृतरित्या समजाताच आपण मनाने कोमळल्यात. मी कार्यकर्त्यांची मनस्थिती समज शकतो. त्यांच्या मनाची अशावेळी कशी

मोळतोड होते ते मी जाणतो. तरी आपण धोराने सर्व केले, बरे वाटले, खरे म्हणजे मीही उदासच झालो होतो. पण आता कार्यक्रम अशा चिंदूवर येऊन पोचला होता की काही करताही येत नव्हते. शरदराव असते तर कार्यक्रमात संपूर्ण जिवंतपणा भरला गेला असता. उत्साह उधाणला असता. बातावरण बदलले असते. सभागृहाचा कायापालट झाला असता. पण असो. तुम्ही तरी काय करणार?

मी शरदरावांना पत्र लिहिले. त्यांना 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' हे पुस्तकही पाठविले. त्यांचा निदान अभिग्राय याचा ही अपेक्षा आहे. बघू!

तर असो. पुन्हा आपले हार्दिक आभार. घरातील सर्वांना सांगावे. त्यांना स. ज.

पुस्तके कधी पाठवता? मी बाट पाहतो. विलंब लावू नका. कृपया सहकार्य करावे ही विनंती. कळावे.

२८

६ ऑगस्ट २००१

प्रा. प्रमोद रामटेके

चित्रकला महाविद्यालय, नागपूर

आपल्या रंगांमधून उमललेले बाबासाहेब पाहताना नुकतेच ते दिल्लीहून येऊन इथे येणारांसोबत बोलत बसलेले आहेत हा प्रत्यय मला आला. तुम्ही केलेले हे बाबासाहेबांचे सर्जन कॅन्व्हासचे विसर्जन करूनच विलसत आहे असेच मला वाटले. त्यामुळे चित्र पाहण्याएवजी आपण बाबासाहेबच पाहात आहोत असे खात्रीपूर्वक बाटत होते. एवढेच नाही तर बाबासाहेब बोलताहेत आणि मी ऐकतो आहे तर कधी मी बोलतो आहे आणि ते चिकित्सकपणे ऐकत आहेत असे उत्कृष्णे वाटले. रंग-रेषा, कॅन्व्हास यांना स्वतःच मिटवून इथे बाबासाहेब सज्जास्थानाचे शहेनशहा झालेले मी पाहिले.

सर्जनशील निर्धाराने त्यांच्या चेहऱ्याचे सूप घेतले आहे. अमानुषता जाळणाऱ्या आणि मानुषता जन्माला घालणाऱ्या रसायनाला बाबासाहेबांचे ढोळे होण्यात इथे धन्यता बाटलेली आहे. या ढोळ्यात बुद्ध आणि युद्ध यातील अर्थेक्याही झापूझत आहेसे बाटले. असंख्य झांझाबातांची गदी त्यांचे मस्तक झालेली आहे. गळा झाला आहे क्रांतीचा राग आणि ओठ झाले आहेत त्या रागाचा धबधबा! हे चित्र पाहताना एका संपूर्ण महासंग्रामाचा रंगानुवाद मी बाचत होतो. उजव्या हाताच्या बोटातून तापलेल्या सत्याचा आग्रह ओसंडत आहे तर ढाव्या हाताची मुद्दा सुटू न देण्याची अभिंग प्रतिज्ञा मनावर मोहोरते. प्रत्यक्ष बाबासाहेबांच्या सहवासात असण्याची आणि क्रांतीचा जिवंत नकाशा पाहण्याची अपूर्व संधी देणाऱ्या तुम्हाला हार्दिक धन्यवाद! तुमच्या रंग-रेषांना आणखी युगंधर उड्डाणे घेता याची हीच सदिच्छा !

प्रिय बळीराम जोगदंड

टिळकनगर, यशवंत चौकामागे, अंबाजोगाई, जि. बीड

काल सकाळी आपण अगत्याने घरी बोलावले, अत्यंत प्रेमादरपूर्वक जेवण दिले यामुळे मी स्वतः भाराबून गेलो आहे. अंबाजोगाईच्या मुक्कामातले सौ. सुनीता जोगदंड यांच्या हातचे हे जेवण मला आवडलेले सर्वात उत्तम जेवण होते. खुरे म्हणजे हॉटेलमध्यले जेवण मला स्वतःला कधीच आवडत नाही. हॉटेलातील चवीचा मी विरोधक आहे. कार्यक्रमाला बोलावणाऱ्या लोकांनी घरीच भाजी-भाकर खाऊ घालावी. त्यात जिव्हाळ्याचा गोळवा असतो. चवीचा ताजेपणाही असतो आणि नवताही असते, सिनेमा एकदा तयार झाला की नटांची तीच कामे आपल्याला पुढे नेहमीसाठी पाहावी लागतात. त्यात बदल होत नाही. ही चव 'सर्वनिच्चं' सारखी असते, अपरिवर्तनशील असते, ही स्थितीशील आणि म्हणूनच चव हरवलेली चव असते. दास्त जे हरवतात त्यांना ही हरवलेली चव विशेष आवडते. पण असे हरवून जाणे आपण नामंजूर केलेले आहे. आपल्यावर आपले नियंत्रण नाही अशा कोणत्याही क्षणाला आपण आपल्याजबळ फिरकू देत नाही. आपल्यावर आपलेच नियंत्रण असावे. आपल्यावर अशा कोणत्याही अमली-मादक पदार्थाला राज्य करण्याची संधी आपण देऊ नये. हाही गुलामीचाच सत्कार असतो, तो आपण करू नये. मी मला गुलाम करणाऱ्या गोष्टी कटाक्षाने टाळतो. म्हणून मला जीव हरवलेले अन्न वा चव हरवलेला कोणताही क्षण, कोणताही शब्द आवडत नाही. म्हणून मला आपल्या बांधवांनी घरी जेबू घालावे असे वाटन असते. पण असे घडत नाही. खूपदा घडत नाही. काल मात्र तुमच्या स्नेहामुळे हे घडले आणि जिवंत चवीचा आस्वाद मी घेतला. अरुण म्हात्रे होते, प्रशांत मोरे होते, प्रा. राजपंखे होते. ती सगळी मैफिल छानच जमली होती.

सुनीता म्हणजे आमची सूनवाई! त्यांना सांगा सरांना तुमच्या हातचे जेवण खूप आवडले. शिवाय एवढ्या सकाळीच कष्टपूर्वक जेवण तयार केल्यानेही मी भाराबून गेलो. या सर्व काळात परकेपणाची एखादी पुस्ट रेषाही मनात उरली नव्हती. आपुलकीच्या सुंगंधाने आपले घर आणि आपली मने मोहोरून आली होती. या सुंगंधी अगत्यानेच मी हळवा झालो होतो. हे तुमचे प्रेम मनातून मी जपणार आहे. सूनवाई शिक्षिका आहे याचा तर मला विशेष आनंद बाटला. पंचवीस वर्षांपूर्वी आपले जगण्याच्या वैकेत कुटे खातेच नव्हते. मागचा सगळाच रस्ता सुनसान होता. आपले जीवन मारले गेले होते. आणि मरणाची महारात्र सुरु होती. या पाश्चाय्यावर आमच्या सुनेप्रमाणे आपल्या अनेक मुली आता झानदानाचे कार्य करतात ही केवळी क्रांतीकारी वाब आहे. ज्यांना जे मिळाले नाही तेच ते इतर सर्वांना भरभरून देत आहेत. फार बरं वाटतं. असो.

तुम्ही दोघेही लेखन-वाचन करण्याकडे वळा! बाबासाहेबांच्या पोटेट्याने मी खूप सदगदीत झालो. पुढल्यावेळी येईन तेव्हा तुमच्या घरात पुस्तकांचे मोठे कपाट दिसावे. तुम्ही केलेले लेखन पाहायला मिळावे असे मनापासून वाटते. तुळशीराम जोगदंड आणि ढी. एस. वाघमारे यांना स. जयभीम सांगावा. कळावे.

३०

१८ जुलै २००२

प्रिय पूनमकुमार कटारिया,

आपटे वाचन मंदिर, राजवाडा चौक, इचलकरंजी-४१६११५

आपटे वाचन मंदिराच्या आपण सर्व पदाधिकाऱ्यांनी माझ्या जीवनायन या कवितासंग्रहाला इंदिरा संतांच्या नावाने असलेला उत्कृष्ट काव्यसंग्रह पुरस्कार दिला त्याबदल तुम्हा सर्वांचे मी अंतःकरणपूर्वक आभार मानतो.

मधु मंगेश कर्णिकांच्या हस्ते हा पुरस्कार मिळणे हीसुद्धा माझ्यासाठी एक अत्यंत गौरवाची बाब आहे. आणि अत्यंत सुंदर सोहळ्यात हा पुरस्कार मला दिला गेला ही माझ्यासाठी आणखी एक गौरवाची बाब आहे.

या पुरस्काराचे महत्त्व आणखी एका कारणासाठी मला बाटते ते कारण असे - प्राचार्य हातकणांगलेकर आणि श्रीनिवास कुलकर्णी यांची या कार्यक्रमामुळे खूप दिवसांनी भेट झाली.

या कार्यक्रमाचे विशेष आभार यासाठी मानतो की या कार्यक्रमामुळे यूनमकुमार कटारिया, दातार आणि इतरही आपल्या सहकाऱ्यांशी माझे नाते जुळले. मुलींची नावे विसरले. पण त्यांचा स्नेह अविस्मरणीय झाला आहे. कर्तव्याचा भाग म्हणून एखादी गोष्ट करणे आणि एखादी गोष्ट मनःपूर्वक करणे या दोन गोष्टींमध्ये तशी तफावतच असते. मनःपूर्वकता, अगल्य आणि दुरावा पुसून टाकण्याची शक्ती या सर्वांनी मिळून बनणारा स्वभाव असे तुम्हा प्रत्येकाचेच वर्णन करायला हवे. जिव्हाळा हा तुम्हा सर्वांच्याच वृत्तीचा स्थायीभाव आहे. या जिव्हाळ्याला मुजारा यासाठी करायला हवा की नाटकीपणाशी त्याचा कोणत्याही पातळीवरून संबंध पोचत नाही. 'अंतरीचे धावे स्वभावे बाहेरी' तसे आपल्या मनातील स्नेहलावण्य साकार होते. अजित दातार हे व्यक्तिमत्त्व कृतींनीच चोलणारे व्यक्तिमत्त्व आहे. प्रांजल्यपणा लक्षात येतो. तुम्ही सर्वांनीच त्या कामाच्या साच्यात स्वतःला ओतले आहे. आपटे वाचन मंदिराच्या कामाचे चेहरे तुम्हा सर्वांनाच प्राप्त झालेले आहेत. फार शिकता आल. तुमच्या सहवासाने पुष्कळच नवे पाठ मिळाले. यापुढे आपल्याही प्रकाशाचे पाथेय माझ्या सोबतीला राहील.

खरं सांगू कटारियाजी, कोणी खरं वागलं तरी मला खूप आनंद होतो, गळा दाटून येतो, डोळ्यात आसवांची तडफड सुरु होते, इतरांना आपले अश्रू दिसू नयेत यासाठी धडपड सुरु होते, कारण जीव खूप जळला आहे, खोटेपणाने, दांभिकतेने आणि ढोंगाने भावनांचे खूपदा कोळसे झालेले आहेत, जीव खूपदा नकोसा झालेला आहे, त्यामुळे कुठे खरेपणा जाणवला तरीही मी कासावीस होतो, तेवढवामुळे या जीवनाचे, अश्रूनी भिजलेल्या मनाने मी आभार मानतो.

स्वानंदच्या घरचे जेवण कायम लक्षात राहील, ते स्वानंदच्या घरातील माणसांच्या अगत्यामुळे, स्वानंदने पहिल्या मजल्यावरचं त्याचं कार्यालय मला दाखवलं, त्याला लागून असलेल्या सुंदर आणि अद्यावत खोल्या त्याने मला दाखवल्या, या एकूणच कुटुंबाला छान सौंदर्यदृष्टी आहे, पण मला विशेष आनंद वाटला तो त्याने मला दिलेल्या आमंत्रणाचा! 'सर! इथे या, लिहायला, हवे तेवढे दिवस राहा, स्वतंत्र, निवांत, शांत.' कटारियाजी स्वानंदच्या या स्वभावाने मी भारावून गेलो आहे, फार बरं वाटलं, मला चार-दोन दिवसांसाठी का होईना स्वानंदकडे येऊन राहता आलं तर फार बरं वाटेल, त्याच्या निमंत्रणाचा मी जरूर विचार करीन आणि आपल्या वाचनमंदिराच्याही काही खोल्या आहेत, छान मोकळ्या आहेत, इथून गावाचाही मोठा भाग दिसतो आणि निसर्गाचेही मोहक लावण्य इथून सहज नजर टाकली तरी दिसते, ढोळे रंगाच्या पंगतीला आणि मन सौंदर्याच्या संगतीला सहज बसतं, आपणही अगत्याने इथे येण्याचे, राहण्याचे निमंत्रण दिलेले आहे, मला फार बरं वाटलं, मी जरूर येईन, मला आता इचलकरंजीला यावेच लागेल, कटारिया या नावाच्या माणसासाठी आणि आपटे वाचन मंदिराच्या कुटुंबातील सर्व सदस्यांच्यासाठी यावेच लागेल, कवितेवरचा एखादा कार्यक्रम आपण घ्यावा, तसे कळवा, शिवाय तुम्हाला योग्य वाटले तर पुढल्या वर्षीच्या काव्यसंग्रहांचा परीक्षक म्हणून मला हक्काने काम सांगा, त्यानिमित्ताने येता येईल, आधी या नंतर काव्यावरच्या कार्यक्रम घेता येईल, ते आपण आपल्या सोयीने ठरवावे.

कटारियाजी, हे सर्व मी मोठा कवी वर्गी आहे म्हणून लिहीत नाही, खरे तर मी कवी वर्गी नाही, असलोच तर फार छोटासा कवी आहे असं समजता येईल, पण या पत्रातून बोलत आहे तुमच्या भावपूर्ण सहवासाने भारावलेले एक मन, खरेपणाने उत्कट झालेले, जिव्हाळ्याने स्पंदित झालेले एक मन आपणाशी बोलत आहे, माणूसपण दिसले की माझ्या मनाला पंख फुटतात, माझ्या बठलेल्या काळजाला पुन्हा अनावर पालवी येते, हे सुंदर जगणे तुमच्यासोबत जगता आले यासाठी मी आपला कृतज्ञ आहे.

खरे म्हणजे मुलींची नावे विसरलो, पण त्यांना हे सांगू नका, त्यांना कदाचित वाईट वाटेल, आणि त्याचे परत मला वाईट वाटेल, तेव्हा त्यांची नावे पुढल्या पत्रात आपण कळवा, मी नंतर लिहीन त्या पत्रात त्यांचा नावानिशी निर्देश करीन, त्याशिवाय मलाही वरे वाटणार नाही.

तेव्हा इचलकरंजीला येण्याचे एकदम मान्य करून ठेवतो. फक्त वेळ - दिवस या छोट्या वाची नंतर योग्यबेळी ठरवू.

तुम्हाला आणि तुमच्या सर्व सहकाऱ्यांना माझा आणि सौ, पुण्यलता मनोहर यांचा सस्नेह नमस्कार. सही करण्याआधी मी 'आपला स्नेहांकित' असे शब्द लिहिणार आहे. तिथे स्नेहांकित हा शब्द सूपच गहन अर्थ आणि भावनांची गुंतागुंत आणि अंतःकरणाची उल्कटता घेऊन उभा आहे असे आपल्या ध्यानात येईल. कळावे.

३१

७ मार्च २००२

चि. वैशाली सपकाळे

कला, वाणिज्य व गृहविज्ञान महाविद्यालय, जळगाव

तुझे ७-२ चे पत्र पोचले, धन्यवाद! प्रा. संजय चौधरींना माझा नमस्कार सांगावा. तुम्हा मुलींना त्यांनी माझ्या लेखनाबदल चांगले सांगितले हा त्यांच्या मनाच्या मोठेपणाचा पुरावा समजावा. मी तसेच महत्त्वाचे लेखन थोडेच केले आहे. त्यामुळे बत्तीस पुस्तके प्रकाशित झाली असूनही मी स्वतःला महान साहित्यिकांमधला एक महत्त्वाचा लहान साहित्यिक मानतो. तुमच्यासारख्या असंख्य जिवंतांचे प्रेम मला सततच मिळते. त्यामुळे मी या माझ्या साहित्यिकपणाचा छान कर्जवाजारी आहे.

एका सर्जनशील आणि रॅशनल जीवनशीलीच्या रूपात स्वतःची कायम निर्मिती करीत राहणे याहून सुंदर मानवी ध्येय असूच शकत नाही. आपण मूलत: माणूस असतो. जात, धर्म, वर्ग अशी आपल्याला कुरुप वाटणारी वर्गीकरणे आपल्या अनुमतीशिवायच अमानुष घरंपरांनी आपणाला चिकटवलेली असतात. या वर्गीकरणांचे विसर्जन आणि आपल्या वर्गीकरणातीत मूळ माणूसपणाचे सुसर्जन हेच जीवनातील महत्तम क्रांतीचे नाव असते. तुम्ही सावित्रीच्या सर्व लेकींनी आपल्या आयुष्यांना या क्रांतीचा साक्षात प्रकाशन सोहळा मानावे. एवढेच तुमच्याजबळ माझे मनापासूनचे मागणे आहे.

डोळ्यात येणारा अश्रू म्हणजे आपल्या हंवरणाच्या काळजाचा सारांश! हे सारांशाच ललितकृतीमधून समूर्त होतात. उल्कट आणि उल्कृष्ट ललित साहित्य हे दुःखांनी घेतलेल्या दुःखांच्या मुलाखातीसारखे असते. अशा साहित्याची निर्मिती निर्मात्याला विशुद्ध आणि वर्गीकरणातीत माणूसपण भेट देत असते. जीवनातील असुंदरांचे जीवघेणे प्रहार कलावंतांच्या सीदर्यजीवी संवेदनशीलतेवर होतात आणि ही संवेदनशीलता आभाळ दगांनी दाटून यावे तशी अश्रूनी दाटून येते. करुणामयी आणि सर्जनमयी प्रज्ञा यांचा सेंद्रिय सोहळा असे रूप आपल्या मनाला प्राप्त होते. हे मातृल्याचेच विशेषरूप असते. देठातून फूल,

डोळ्यातून अशू आणि जखामेतून रक्त यावे तसे साहित्य आपल्यातून फुलते. आपण 'एकमय' होतो. विघातक वर्गीकरणांपासून मुक्त होतो. आपण सर्जनांचा जिवंत उफाळ होतो. यावेळी आपल्याला नक्षत्रांची फुले आणि सौंदर्यांची भरती येते. हा शिर्मा - झापूझांग महणजे मनाला लागलेली मधाची आग! तुम्हा मुलींना या आगीशी नाते जोडता यावे हीच सदिच्छा ! पत्रपोच यावी. कठावे,

३२

५ फेब्रुवारी २००१

प्रिय मनोहर पाटील
बरोरा, जि. चंद्रपूर

२९ जानेवारी २००१ चे आपले सविस्तर आणि अभ्यासपूर्ण पत्र पोचले. पत्र बाचून मनापासून आनंद बाटला. 'शब्दांचे वैभव आणि क्रांतीवादी विचारांचा प्रचंड जुलूस कढाडत चालला आहे आणि मी त्यात सामील झालो आहे असे आपले 'आंबेडकरवादी साहित्य' हे पुस्तक बाचताना सतत बाटत राहिले.' या आपल्या बाक्याने डोक्यातील विजांची संख्या दिगुणीत झाली.

बुद्ध आणि सत्यशोधक चळवळ यांच्या संदर्भात आपण अत्यंत महत्त्वाचे मुद्दे पत्रात उपस्थित केले आहेत. त्यासंबंधी जरा भेटीत आणि विस्ताराने बोलायला हवे. औरंगाबादेच्या विद्रोही साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणातही मी इहवादी भूमिकेचाच पाठपुरावा माझ्या पद्धतीने केलेला आहे. तुम्ही ज्या गंभीर पातळीवरून विचार करीत आहात त्या पातळीवरून विचार करणारी माणसे आपल्याकडे एकूण कमीच आहेत. पण म्हणूनच या अल्यसंख्य माणसांनी अधूनमधून परस्परांशी बोलायला हवं. त्यातून संकल्पना अधिक सतेज होत जातील. या संदर्भातच मला आपल्या पत्रामुळे गर्व बाटला.

आपल्या बोलण्याला आणि लेखनाला वैचारिक काटेकोरपणा असावा, त्यात अंतर्विरोध नसावा असे मला मनापासून वाटते. त्यादृष्टीने काही मांडणी मी केली. आपणाला त्याची दखल घ्यावीशी वाटली याचा आनंद आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मराठी भाषणांचा आणि लेखांचा एक खंड तीन भागात महाराष्ट्र शासनातफे प्रकाशित होत आहेत मी त्या समितीत असल्याने या खंडाची मुद्रिते मी तपासली. त्यानिमित्ताने सर्व माझ्या नजरेखालून गेले. पाच-सात महिन्यात सदर खंड प्रकाशित व्हायला हरकत नाही. मीही या संदर्भात सतत पाठपुरावा करतो आहे.

बाकी लेखन सुरु आहेच, आपले काय चालले ते कळवावे.

मित्रांना स.ज. सांगावा. कठावे,

३३

५ फेब्रुवारी २००१

प्रिय रमाकांत जाधव
मुंबई

आपलं २६ जानेवारी २००१ चं पत्र पोचलं, आपण रमाईबदल पत्रात लिहिले ते वाचून फार फार बरं बाटलं, तुमच्या अभिप्रायाला मोल यासाठी की आपण स्वतः एक जाणकार सर्जक आहात.

लेखनासाठी आपण अपार कष्ट घेता हे आपण पत्रात लिहिलेल्या मजकुरावरून कळले, हे कष्ट फार महत्त्वाचे आहेत, मला आपल्या पत्रातला यांत्रंदर्भातला भाग वाचून फार आनंद बाटला.

'रमाई' चा वाचक दलितेतरही असावा असे तुम्हाला आणि मलाही वाटणे साहजिक आहे, आपण श्यामची आई वाचली, त्यावेळी आपण जातीपातीची कुंपणे ओलांडण्याची आणि निखाळ माणूस वाचक असण्याची ताकद व्यक्त केली, श्यामच्या आईतील मानवी भावनांचे नाट्य आपल्याला महत्त्वाचे बाटले, त्यातला तपशील आपल्यातल्या वाचकाने सहज उल्लंघिला, हे आपल्याला शक्य झाले, सर्वर्ण वाचकाला हे वाचकपण शक्य होत नाही, त्यामुळे रमाई तो वाचत नसावा, हे आंबेडकर चित्रपटाच्या संदर्भातही खरे आहे, आपली मंडळीच पुनःपुन्हा हा चित्रपट पाहतात, सर्वर्णाना हा चित्रपट पाहण्याचे जमत नाही, यामागे जे कारण आहे ते महत्त्वाचे आहे.

रमाईवरील पत्रे, परीक्षणे यांच्या संकलनाच्या संदर्भातील आपली सूचना लक्षात ठेवीन, घरातील सर्वांना स.ज. सध्या काय लिहीत आहात? कळवावे.

३४

१ मार्च २००२

प्रिय रमेश जीवने
पाटीपुरा, आंबेडकर चौक, यवतमाळ

मागच्या माझ्या पत्राला तुम्ही आजवरही उत्तर लिहिले नाही, आणि भीही अर्थात वाट पाहणे सोडले नाही, 'सुबह कभी तो आयेगी' या ओळीतील आशावावर मी प्रेयसीवर करावे तसे प्रेम केले आहे, करीत राहणार आहे, निदान जगातील काही जणांच्या पत्रांच्या संदर्भात तरी त्या ओळीतील आशेवर जीव जाळत बसणे आवश्यक आहे, आशाच सौदून देऊन रिकामे होण्यापेक्षा आशावादी राहून ढगाळलेल्या आकाशाप्रमाणे भरून राहणे केव्हाही चांगले, रिकामे राहण्याचे दुःख निराळे, कारण या दुःखाला कोणतीच पालवी येत नाही, या दुःखाच्या आत आपण असतो आणि त्याला कोणतेही दार वा खिळकी नसते, ढगाळून

आलेन्या आकाशाप्रमाणे भरून राहण्याचेही दुःख असते, पण या दुःखात एक लुकलुकणारे आश्वासन असते आणि हे आश्वासन कधीतरी संबंधित दुःखाची कवर बांधून आपल्याला हव्या त्या प्रकाशाच्या रांगोळीत सहभागी करून टाकत असते. म्हणून 'सुवह...' मधील सूचनेवर मी आईवर विसंबून असावे तसा विसंबून जगतो. म्हणूनच तुमच्या पत्राची वाट पाहण्यासाठी मनाचा एक डोळा मी कायम जागा ठेवलेला आहे, असो.

तुमची भेटही खूप दिवसात नाही आणि खूप दिवसात तुमचा फोनही नाही, राजकारणाचे काय 'थांबलेले' आहे आणि ते कशामुळे थांबले आहे हे माझ्यापेक्षा तुम्हालाच अधिक माहीत आहे, पण आहे त्या 'अ' राजकारणात आंबेडकर नाही एवढे मात्र मला जस्त दिसते, तुम्ही या 'अराजकारणाशी' फार पूर्वीपासून संबंधित आहात म्हणून मला हे लिहावेसे वाटले, पण मला प्रश्न पडला तो वेगळाच आहे आणि मूळगामीही आहे, कांशीराम, समरसता वा कौंग्रेस या पुस्तकांच्यानंतर तुमच्या प्रतिभेला आणि प्रज्ञेला नवे एखादे पुस्तक जन्माला का घालता आले नाही? हा प्रश्न मला पडला आहे, तुम्ही मुळात वैचारिक लेखन करण्याची ताकद असलेले लेखक आहात, मागल्या पुस्तकांमधील तुमचे मन आजवर सतत पुढे गेले असते तर आज ते खूप उंचीवर राहिले असते, हा मला वाटते फक्त तुम्हीच तुमच्यावर केलेला घोर अन्याय आहे आणि स्वतःवर हा अन्याय व्यवस्थित करता येण्यासाठी तुमच्या डोक्यातील आजारी राजकारण तुमच्या मदतीला धावून आलेले आहे, शिवाय तुमच्या राजकीय जीवनातील निर्वातप्रदेशाही तुम्हाला विस्कटवून टाकत आला आहे असे मला वाटते, तुमच्या मनाचे त्यामुळे कितीतरी तुकड्यांमध्ये विभाजन झाले आहे, तुमचे मन या विभाजनाने किती त्रस्त आहे हे तुम्ही न सांगताही मी नेहमीच तुमच्या डोक्यांमध्ये वाचलेले आहे, पण शेवटी 'असांड जीवने' हाच तुमचा नारा असायला हवा, आणि मागल्या पुस्तकांमधील प्रज्ञा अधिक प्रज्ञविलित करून पुढची बीद्रिक घोडदौड तुम्ही करायला हवी, मला तुमच्या त्या आविष्काराची भूक लागली आहे, आपण माझे मनःपूर्वक ऐकावे हीच मनःपूर्वक सदिच्छा !

प्रिय प्रा. आनंद भगत

जोतीश फुले महाविद्यालय, बल्लारपूर

पत्र मिळाले, खूप छान वाटल, आता घरी या, आम्हाला आनंद वाटेल, गडचांदूर आणि आदिलाबाद येथील संमेलनांच्या अध्यक्षीय भाषणांवहिलचा आपला अभिप्राय मोलाचा वाटला, दोन्ही भाषणे एकाच दिशेने पण आपापल्या पद्धतीने निघालेली आहेत, परभणीचे भाषण छापील साठेक पानांचे होईल एवढे आहे, हे भाषण परभणीवाल्यांनी स्मरणिकेत

छापले, मी परभणीला गेलो नसल्याने मजपर्यंत ते पोचले नाही, पोचेल, त्यावेळी एक झेरॉक्स प्रत तुम्हाला देता येईल.

परभणीला मी गेलो नाही, याचे कारण माझी अट परभणीवाल्यांनी मोडली, ओशोचे प्रचारक आणि सा.स.म. चे उद्घाटक कोणीही असोत जिथे असतील तिथे मी जात नाही. 'आम्ही त्यांना निमंत्रितच करणार नाही.' हे अभिवचन मला त्यांनी दिले होते, त्यावर मी होकार दिला होता, पण प्रत्यक्ष पत्रिकेत हे अभिवचन मोडले गेले, मी तिकीट परत केले. गेलो नाही, असो, तज्ज्वासाठी मला काही वाईटपणा पत्करणे भाग आहे असे मला वाटते, हे कोणाशी व्यक्तिगत भांडण नव्हे.

मी अध्यक्षीय भाषणे खूपच दिली, अर्थात बारकी चुरकी, पण ब्रह्मपुरी, बल्लारपूर, आदिलावाद, गड्चांदूर आणि परभणी ही पाच भाषणे एकत्र छापली जावीत असे वाटते, या भाषणांमधून जीवनमहत्तेची आणि वाइमयीन महत्तेची मूलगामी आणि सुसंगत सूत्रे पुढे येतात, ही तर्कशुद्धता, स्पष्टता, धार आणि तगमग इतरत्र अप्राप्य आहे असे माझ्या अल्पमतीला वाटते, हे महायुद्ध आहे दुःखांशी, अझानाशी, ऊर्जाविरोधांशी... असुंदराशी, माणसाला खाराव करणाऱ्या सर्वच खाराव गोष्टींशी !... प्रकाशक मिळायला हवा.

वैचारिक निबंध हा सर्वस्वी मी तयार केलेला पेपर आहे, आपण एम. ए. ला हा पेपर शिकवता ही बाब मला फारच मोलाची वाटते, त्या पेपरची बांधणी करण्यामागची माझी भूमिका तुम्ही समजू शकता, तो पेपर आणि साहित्यशास्त्राचा पेपर हे भाऊ भाऊ आहेत, सहोदर आहेत असे माझे म्हणणे आहे, एकमेकांच्या उजेडातच एकमेकांचे अधिक अन्वर्धक रूप दिसू शकते.

वैचारिक निबंध म्हणजे जीवनाच्या उल्कांतीतत्त्वांची सर्जना! परिवर्तनप्रवाहिनी म्हणजे वैचारिक निबंध! जीवनाची मुक्तीवाहिनी म्हणजे परिवर्तननिष्ठ विचार! संघर्षाच्या कुशीतूनच जीवनाची विकासवेल मोहोरत जाते, साहित्यशास्त्र म्हणजे वैचारिक निबंधाच्या हाकेला मिळालेला साहित्य तज्ज्ञान सूप 'हो'कार असतो, 'हो' असतो, प्रतिसाद असतो, एकमेकांचा आधार घेतच या दोन्ही गोष्टी जीवनाची अवघड चढण चढत असतात, एकमेकांचे एकल्यानेच एकमेक प्रकाशित, अन्वर्धक आणि उपकारक होत असतात, भाग एकच्या मोहल्यात साहित्यशास्त्राचा पेपर एकाकी पडला होता, वैचारिक निबंधांच्या पेपरमुळे त्याला आता भाऊ मिळाला, एका मोर्चाला दुसरा मोर्चा मिळाला, हे ते आयोजन आहे, आपण या पेपरची पक्वान्ने विद्याध्यांना व्यवस्थित खाऊ घालीत असाल यावहल मला चिंता नाही, इतरत्र काय चालत असेल याची कल्पना मी करू शकतो.

रमाईची दुसरी आवृत्ती आली, एक प्रत पाठवीन, कोल्हापूरचा विचार ढोक्यात फक्त आहे, त्याला असू देतो आहे, पण ते बघू! 'कुलगुरु होणार' च्या वावतीत : काळोखाची

आरती सुरु असताना सूर्याचा प्रतिनिधी या नात्याने आपल्याला कोणीही जवळ करणार नाही. ते आरतीच्या तब्येतीच्या दृष्टीने ठीक ठरणार नाही. हे आरतीगायकांना चांगले झात आहे. असो.

प्रझा आमटे काल आल्या होत्या. पुरुषोत्तम आमटेचे पुस्तक त्यांनी पोचते केले. पुस्तक चांगले झाले आहे. आपण बधितले काय? बघावे. माझी प्रस्तावना वाचावी. अभिप्राय कळवावा. पण या पुस्तकाच्या प्रकाशनाला मी येतो आहे. २५ सप्टेंबरला. एक वक्ता म्हणून तुमचे नाव मी सांगितले आहे. त्यावेळी भेट होईलच. यावेळी आपल्या एम.ए.च्या मुलांपुढे एखादे व्याख्यान ठेवता येईल काय? साहित्यशास्त्रातील एखादा विषय चर्चेला घेता येईल. प्राचार्य साहेबांना आपण बोला. तसे मला सांगा. म्हणजे त्या पद्धतीने कार्यक्रम ठरवता येईल. काळ्यसंग्रहाच्या प्रकाशनाचा कार्यक्रम अर्थात सायंकाळी ५ किंवा ५-३० वाजता होईल. अडीच-तीन वाजता व्याख्यान ठेवता येईल. अर्थात हे आपले दोघातले. प्राचार्यांना हे वाटले तरच पुढचा प्रवास. सहज सुचवून पाहावे. 'आनंदाने' झाले तर उत्तम. अन्यथा आपले शब्द - भावना आपण परत घेतल्या हे उघडच आहे.

मुलांना, सौ. भगत यांना स. जयभीम. बाकी? नेहमीप्रमाणे असुंदराशी भांडण पुढे सुरु!

३६

२२ एप्रिल २००२

डॉ. क्रांती कोलगे

३०/१+४ देवदया पार्क, पोखरण रोड नं. १, ठाणे-४००६०६

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंतीनिमित्त आपण पाठ्यिलेले सदिच्छापत्र पोचले. विद्यापीठातून आल्यानंतर प्रथम नेहमीप्रमाणे मी टेबलावरील पत्रं पाहिली. त्यात काही सदिच्छापत्रे होती. त्यातल्या आपल्या सदिच्छापत्राने माझे मन वेधून घेतले. सदिच्छापत्रे खूप येतात पण त्यात अनेकदा अर्थपूर्णता आणि सौंदर्य याचा मेळ साधलेला दिसत नाही. ही बाब क्वचित काही सदिच्छापत्रांनाच जमून गेलेली असते. आपल्या सदिच्छापत्राला हे छान जमलेले आहे. त्यामुळेच या सदिच्छापत्राने तुम्हाला पत्र लिहायची गळ घातली.

खूप सदिच्छापत्रांमधली सर्व सदिच्छापत्रे जपणे शक्य होत नाही. पण काही सदिच्छापत्रे विसरता येणेही शक्य नसते. अशी काही थोडी सदिच्छापत्रे मी मग जपतो. ही सदिच्छापत्रे केवळच सदिच्छा देत नाहीत आणि केवळच ती बाबासाहेबांच्या जयंतीच्याच सदिच्छा देत नाहीत तर ती एकूण नव्या जीवनाच्या जयंतीच्या सदिच्छा देतात. अशी सदिच्छापत्रे ही एकूण जीवनासाठीच प्रेरणापत्रे ठरतात. आपल्याला सावध करणारी, सतर्क करणारी आणि आपल्या प्रवासाच्या पायांना पंख बांधणारी ही सदिच्छापत्रे असतात. अशा सदिच्छापत्रांनी मनाला

नव्या तेजाची पालवी फुटते, उर्जेला आणखी नवी भरती येते, ओहोटीवर मात करण्याची शक्ती येते. जगणे सुंदर आणि अर्थपूर्ण करता येते या जाणिवेच्या सुगंधाने मनाचा परिसर उधाणून येतो.

त्यामुळे सदिच्छापत्रे मला शक्तीवर्धकासारखी वाटतात. जीवनाला सर्जनशील ठेवण्यासाठी आवश्यक अशी जीवनसत्त्वे देण्याचे कार्य ही पत्रे करीत असतात. तहान लागली की पाणी हवे असते. भूक लागली की अन्न हवे असते. तशी मनाला भरती हवी असली की मी सदिच्छापत्रे काढून वाचतो. भोवती अंधार झाल्यागत वाटले की मी सदिच्छापत्रांमधील पहाटेचा आश्रय घेतो. भोवतीच्या पर्यावरणाने गुदमर झाली की सदिच्छापत्रांचा प्राणवायू घेऊन ताजातवाना होतो. त्यामुळे सदिच्छापत्रे मला बुद्धासारखी वाटतात. सदिच्छापत्रे मला बाबासाहेबांसारखी वाटतात. सदिच्छापत्रे जगण्याच्या सौंदर्याचि संदेश वाटतात. आणि भवितव्याच्या स्वप्नांचे सौंदर्य वाटतात.

आंबेडकरी चळवळीतील सदिच्छापत्रे ही रुजनपत्रे नसतात. तर ती भूमिकापत्रे असतात. त्यांच्यात नव्या युगाचे गाणे असते. भटकलेल्या वाटेला फटकारणोही या पत्रात असते आणि निषेसाठी निर्वाण मांडणाऱ्या वाटाना त्यात मुजराही असतो.

आपण पाठविले ते सदिच्छापत्र पाहताना मला एक कल्पना सहज सुचली. कल्पना अशी की महाराष्ट्रमर आणि देशाच्याही वेगवेगळ्या भागात अशी अगदी असंख्य सदिच्छापत्रे तयार करून पाठविली जातात. ही सर्व सदिच्छापत्रे एकत्र करणे तसे सोपे नाही. पण यातली जास्तीतजास्त पत्रे जरी कोणी गोळा केली तरी आंबेडकरसंस्कृतीचा संपूर्ण चेहरा त्या सदिच्छापत्रांमध्ये पाहता येईल. चळवळ अनेक मुखांनी बोलते, त्यापैकी सदिच्छापत्रे म्हणजे चळवळीचे मोठे महत्त्वाचे एक मुख्य होय असे म्हणता येईल. चळवळ अनेक पायांनी चालते त्यामुळे सदिच्छापत्रे हेही चळवळीचे एकप्रकारचे चालणेच असते असे म्हणता येईल. ही सदिच्छापत्रे जास्तीतजास्त जरी जमा केली तरी त्या त्या वेळचे चळवळीचे मनोगत त्यांनी रेकॉर्ड करून ठेवलेले आहे असे आपल्या लक्षात येईल.

सदिच्छापत्रे अनेक अंगांनी पाहावी लागतात. त्यातील संदेश पाहावा लागतो. याही अंगाने आपल्याला सर्वांच सदिच्छापत्रांचा विचार करायचा असतो. सदिच्छापत्रांवर चित्रेही असतात. तर या चित्रांच्या अंतरंगाचीही कविता वाचावी लागते. यासोबत मांडणीचे माधुर्यही ध्यानात घ्यावे लागते.

२५ सप्टेंबर १९२० च्या मूकनायकातील अवतरण आपण आपल्या सदिच्छापत्रात दिले ते मोठे अर्थपूर्ण आहे. आजही हे अवतरण वाचताना असे वाटते की आजच २५ सप्टेंबर १९२० असून आजच हा मजकूर बाबासाहेबांनी लिहिला आहे. या अवतरणात प्रचंड घग आहे. कलंकळ आहे. माणसाला माणूस करण्याचा मूलगामी कार्यक्रम या अवतरणात आहे. हा

कार्यक्रम दुर्लक्षिणारांना सावधानतेचा इशारा आहे. माणुसकीचे बाळवंट तुडवणारांना निर्वाणीचे सांगणे आहे. बाळवंटातून याहेर पहुण्यासाठी काय कृती करायला हवी तिचाही निर्देश या अवतरणात आहे आणि अशी कृती आपण टाळली तर हे बाळवंट पिसाट सरणाप्रमाणे आपणाला कसे जाळून टाकणार आहे हेही त्या संदेशात आहे. हे सांगणारे बाबासाहेबांचे शब्द माध्यावर क्रांतीचे चंद्रसूर्य बागबीत आहेत. हेही आपल्या लक्षात येते आणि 'महिलांनी युरखे' फेकले... हा मजकूरही खूपच सूचक आहे.

धम्मदीक्षेचा आशय चिरंतन करणारे बाबासाहेबांचे छायाचित्रही एखाद्या सुंदर महाकाव्यासारखे आहे. या चित्रातले बाबासाहेब म्हणजे तत्त्वज्ञानाचे साक्षात् रूप आहे. पूर्ण परिणतप्रज्ञ विचारांनी देह धारण केला त्याचेच नाव आंबेडकर शोभावे असे हे चिंतनाने पिकलेले छायाचित्र आहे. या छायाचित्रातील क्षण या देशातील दुःखांच्या आयुष्यातला क्रांतीक्षण आहे. ही दुःखे सर्जनशील होण्याचा, अंथारात सूर्य उगवण्याचा तो अनेक शतकांमधूनही क्वचितच उमलणारा क्षण आहे. या क्षणापासून येथील 'काळा'ने आपला 'काळा' रंग सोडला आणि त्याने उजेढाचे अस्तित्व धारण केले. या क्षणाच्या क्षितिजातून एक नवा जीवनसूर्य उगवला. या क्षितिजाचे आपण दिलेले छायाचित्र प्रत्येक उजेढाने जपून ठेवावे. हे छायाचित्र उराशी क्वटाठून प्रत्येकच उजेढाने उजेढाकडे धावत राहावे.

आपल्या सदिच्छापत्राचे मी आभार मानतो. तुम्हाला धन्यवाद देतो. कारण या सदिच्छापत्राने मला असे मोहोरवले. पुन्हा तुम्हाला धन्यवाद आणि सदिच्छा 'अन्तर्दीप'साठी, तुमच्या कौस्तुभला आणि पूर्तीला माझा प्रेरक जयभीम सांगा. मित्रांना सादर जयभीम सांगा.

पुन्हा धन्यवाद.

३७

३ एप्रिल २००१

धम्मभगिनी उषाकिरण

चिमूर

तुझे २४ फेब्रुवारी २००१ चे पत्र आणि 'एक झोका आनंदाचा' हा बालगीतांचा संग्रह पोचला. तू अत्यंत निष्ठेने आणि जिहीने सतत लिहिते आहेस ही बाबच मला मोठी गौरवाची घाटते. कुसूम आलामही छान लिहिते. ती घरी आली होती. मला कवितासंग्रह दिला होता. तिची भेट झाली तर तिला पत्र लिहायला सांग.

मी तुझ्या कवितांवर आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात जरा सविस्तर लिहिले आहे. ते वाचून 'सर, खूप खूप धन्यवाद! माझ्या कवितांचं खरोखर फक्त तुम्हीच मूल्यांकन केलं.

जातीचा पारखीच कोळशातून हिरा ओळखातो. पैलू पाढून त्याचं सौंदर्यमूल्य ओळसू शकतो. सर! 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' या आपल्या पुस्तकात माझ्या कवितेवर समीक्षा लिहिली ती वाचून माझा उर थानंदाने भसून डोळ्यातून झरझार आसवं आली. निराधार आम्ही... कोण आमचं? म्हणूनच दोन शब्दही कुणी लिहिण्याचं मोठेपण दाखवत नाही. परंतु सर... आता ती आसवं हस्तील. त्यांची सूर्यफुलं होतील. सर... मी बाबासाहेबांची शिपाई आहे. मागे बळणार नाही. सूर्य हातात घेऊनच मुक्कामाला निघाले आहे. मोठे भाऊ होऊन पाठराखण करा. एवढी एका बहिणीची भाबाजवळ मागणी आहे." तुझ्या मनात दाटलेल्या भावना तू वरील शब्दांमधून व्यक्त केल्या आहेत. पत्रातून तू मोकळ्या मनाने जे लिहिलंस त्यामुळे मलाही गदगदून आलं आहे.

पण तुला मी हे अंत करणापासून सांगतो आहे की मी तुझ्या कवितेवर लिहिले याला कारण तुझ्या कवितेची गुणवत्ता हेच आहे. असे समज की मी तुझ्या कवितेवर लिहिलेच नाही. तुझ्या कवितेने माझ्याकडून हक्काने स्थिरून घेतले. एवढेच नाही तर तुझ्याबदल माझ्या मोठ्या अपेक्षा आहेत. तू खूप लिहिले पाहिजे. अधिक मनस्वीपणे आणि चिकाटीने. जीव ओतून. कविता तर तू लिहितेसच. पण वैचारिक, समीक्षापर, नाटक, कादंबरी, कथा असेही लेखन तू करायला हवे. त्यासाठी आवश्यक तो अभ्यास तू करायला हवा. आवश्यक ते चिंतन-मननही करायला हवे. हे झाले तर तू निश्चित वरील सर्वप्रकारचे लेखन दमदारपणे करू शकशील.

हे जीव ओतून करताना आपण निराधार आहोत, कोण आमचं? हे सगळं डोक्यातून काढून टाक. मला विचारशील तर अधिकच उत्कट शब्दात मी माझा निराधारपणा आणि एकाकीपणा मांडून दाखवीन. मला आलेले या संदर्भातले अनुभव तर फारच भयानक आहेत. ज्यांना आपण आपले म्हणवतो त्यातलेही खूप जण आपण वाहू नये यासाठीच शब्द ते सर्व प्रयत्न करीत असतात. मला तर फोनवसून शिव्या आणि मारायच्या धमक्या दिल्या जातात. पत्रांमधून अशा धमक्या दिल्या जातात. त्यात ज्यांना आपण आपले म्हणवतो तेच खूप असतात. आपले भले अनेकांना पाहावतच नाही. आपण लिहिणार नाही, कच खाऊ यासाठी सारे प्रयत्न आपली म्हणवणारीही काही काही मंडळी करीत असतात. काही लोक खूप प्रेमही करीत असतात. बाबुराव बागूल, रावसाहेब, प्रा. रा.ग. जाधव, भालचंद्र फडके, तात्यासाहेब शिरवाडकर, पु.ल. आणि इतरही शोकडो मान्यवरांचे तसेच वाचकांच्या मोठ्या वर्गाचे माझ्यावर अपार प्रेम आहे. हे प्रेमच माझ्यासाठी शक्ती झालेले आहे. त्यामुळे काही थोड्या लोकांनी अंथरलेले काटे माझ्यासाठी फुले होऊन जातात आणि जे खद्दे ने माझ्यासाठी खुणतात त्यात ते स्वतःच जाऊन पडतात, हे अनुभव मला आहेत. आपण विरोधकांना वा आपणावर जळणारांना घावरायचे नसते. आपणाला एकटे पाडण्याच्या प्रयत्नांना भ्यायचे नसते. या प्रयत्नांनाही प्रेरणा मानायचे असते. 'निंदकाचे घर असावे शेजारी' असे तुकोवा म्हणतात ते उगीच नव्हे. त्याला फार मोठा अर्थ आहे. आपल्या व्यवित्रिमत्त्वाला घटू पीछ

प्राप्त होत असतो, आपण काय लिहायला हवे, किंती ताकदीने लिहायला हवे त्याच्या सूचना आपल्याला त्यातून मिळत असतात, तेव्हा एक लक्षात ठेव तू निराधार नाहीस, मी आहे, माझ्यासारखे तुझे अनेक भाऊ आहेत, तू सूर्य हातात घेऊन एका निर्धाराने निघालेली आहेस. हा निर्धार हीच तुझी ताकद आहे, तू सतत आपल्या मंडिलकडे झेपावत राहिली पाहिजेस. मनःपूत लिही, खेड्यातील वाई लुगडे वा धोतर कष्टपोटीच मिळवते तसे आपले अस्तित्व आपल्याला मिळवता आले पाहिजे, हे झाले तर तुला शब्दांचीही वाट पाहावी लागणार नाही. अस्तित्व पिळण्याच्या प्रक्रियेतून जे गळेल त्यात जसा आशय असेल तसे शब्दही असतील. म्हणून म्हणतो, खूप लिहीत राहा, पंख मिटवून एका ठिकाणी बसू नको, यानंतरचे पत्र दि. २०-४-२००१ ला लिहितो आहे, आधीचे पत्र पढूनच राहिले होते, उषाकिरण या नावाभोवती एक वलय निर्माण झाले पाहिजे, आपला समाज गोरगरीव आहे, त्या समाजाच्या अनंत वेदना आहेत, हजारो वर्षाचे गुलामीचे ओळे असे स्वरूप या आयुष्यांना आलेले आहे, दैववादाने या आयुष्यांना पार खाऊन टाकले आहे, उषाकिरणवर खूप मोठी जबाबदारी आहे, ती खूप्या अर्थने अंधारलेल्या आयुष्यांमधील 'उषाकिरण' व्हावी असे मला वाटते.

बाकी काय चालले आहे ते कळवावे, घरातील मुलाबाळांच ठीक चालले असेलच, त्यांना उत्तम शैक्षणिक सवयी लावाव्या, मुले आणखी ४० वर्षांच्यानंतर मोठे लेखक-विचारवंत ठरायला हवीत, आपल्या यातना भोगणाऱ्या पण शब्दांना पारख्या झालेल्या समाजाची दुःखे या मुलांनी प्रभावीपणे मांडली पाहिजेत, त्यांच्या उरावरील शोषणाचा पहाडू दूर करण्यासाठी त्यांनी प्रभावी आंदोलन झाले पाहिजे, मुलांना आतापासून या दिशेने घडवावे,

आणि खूप चांगली कविता लिही, मला तुझ्या कवितेवर आणखी खूप गौरवाने लिहिता आले पाहिजे, मी त्या संधीची वाट पाहतो, कळावे,

सोबत प्रभाकर शेंदरे यांचे पत्र आहे, त्यांना पत्रोत्तर यावे, त्यांचेही दुःख समजावून घ्यावे, कळावे, पत्र लिहावे.

प्रिय अनिल सूर्या

आर. ए. ४९/ए इंद्रपुरी, नवी दिल्ली-११००१२

तुझं १४-१०-२००१ चं पत्र बाचलं, फार बरं वाटलं, तू मोठा तिथीनिष्ठ आहेस, अगदी १४ तारखेलाच पत्र लिहिलंस, पण मी असा नाही, कारण कोणत्याही तारखेला लिहिले तरी निच्यावर १४ या तारखेची सही असतेच, त्यामुळे तिथी नाही असा कोणताही क्षण जीवनात

माझ्यासाठी नाही. आज ३१ तारीख, महिन्याचा शेवटचा दिवस! सकाळची ९-२५ ची वेळ, या सुंदर तिथीला मी तुला पत्र लिहायला बसलो आहे आणि तुला पत्र लिहीत असल्याने ही तिथी तर 'अतितिथी' (अतिरथीसारखी) आली आहे. या अतितिथीला मी तुला पत्र लिहिले ही बाब या तिथीसाठीही गौरवाची ठरेल आणि गौरवाने ही तिथी पुढल्या प्रत्येक तिथीला आणि इतर दिवसांना ही बाब पुढे सांगत राहील. असो, तुझं पत्र पोचलं, फार अपूर्व आनंद झाला.

खरंच मी दिल्लीला फार दिवसांपासून आलोच नाही. तू म्हणतो ते खरे आहे. पण मी दिल्लीला आलो नाही त्याचे कारण तू तिथे असल्याने मला आता चिंता नाही हे असावे. तू सांभाळ दिल्ली, ती तुझ्या हाती सोपविली आहे, मी इकडचे सांभाळतो. आणि इकडचे चांगल्या पद्धतीने सांभाळावे लागत असल्याने तुझ्या राज्यात दखल द्यावाशी वाटत नाही, पण खरं सांगू? दिल्लीला यावेसे वाटतच नाही, एकतर वेळ जातो आणि दुसरे पैसा, त्यापेक्षा इथेच लिहीत बसावे असे मला वाटते. आता तुझ्या भेटीचे म्हणशील तर इथे तू माझ्यासोबत आहेसच, मी तिथे तुझ्यासोबत आहेच. इतके सर्व अंतर नाकारून एकमेकांच्या सहवासात राहता येण्याची विद्या आपल्याजबळ असल्यानंतर परत एकमेकांची भेट होण्यासाठी प्रवास करून वेळ गमावण्याचा मुद्दाच उपस्थित होत नाही. तरी दिल्लीला मी येईन त्याचे तू हेच केवळ कारण असेल.

जया आणि तू जयावादी किंवा जयाधिपती, तुम्ही दोघंही आनंदात आहात हे बाचून बरं वाटलं, पण तू या आनंदामुळे सर्जनविनमुख होऊ नये असे मात्र मला वाटते. इथे तू जगत नव्हतासच, जीवन तुझ्यात जगत होते, तिथे मला वाटते तू जगायला प्रारंभ केला. तू सर्जनाचे आठ झाला पाहिजेस, तुला असंख्य प्रकारची चिन्हफळं आणि काव्यफळं आली पाहिजेत. तुझ्या सर्वच फांयांना ग्रंथफळं यायला हवीत आणि तू एकदम विझला नाहीस याचाही अर्थात तू पाठविलेल्या कवितांमुळे मला प्रत्यय आला, चित्रेही सुरु असतीलच, तू मोठा कलावंत व्हावास हीच सदिच्छा या शब्दांच्या जिभेवर आहे. जयाला माझे आशीर्वाद सांग, ती छान मुलगी आहे, दोघेही मोढे व्हा, नामवंत व्हा.

सृष्टी आता किती वर्षांची झाली? शाळेत जाते? तिला लिहायला सांग, ती फार मोठी पंडिता व्हायला हवी, मोठी स्कॉलर झाली पाहिजे.

तू माझ्या साहित्याला दीपस्तंभ म्हटलं त्यावद्दल आनंद वाटला, पण या मोठ्या सन्मानाने घावरलोसुद्धा, दीपस्तंभ वर्गे सोड पण विद्युत वाहून नेणारा इलेक्ट्रीकचा खांब झालो तरी मी जिंदगीचे आभार मानीन, दीक्षाभूमीवर 'युगसाक्षी साहित्य' हे ५०० पानांचे पुस्तक प्रकाशित झाले आहे, ३२० पृष्ठांचे 'नवे साहित्यशास्त्र' हे पुस्तक येत्या आठ-दहा दिवसात प्रकाशित होईल, 'जीवनायन' हा १०२ कवितांचा संग्रह मुंबईच्या मोज प्रकाशनाने एप्रिलमध्येच

प्रकाशित केला. नंतरच्या कवितासंग्रहाची जुळवाजुळव सुरु आहे. शिवाय 'साहित्यप्रकार: संकल्पना आणि स्वरूप' या पुस्तकाचेही लेखन सुरु आहे.

अमरावतीवर्सन सतीश पावडे एक दिवाळी अंक काढतात, त्यात 'घर' या नावाचा माझा लेख आहे. त्यात तुझे नाव आहे. 'डॉ. सतीश पावडे, असरानी मार्केट, विवेकानंद कॉलोनी, अमरावती-४४४६०६ या पत्त्यावर संपर्क साधावा. अंक मागावा. सतीश पावडे म्हणजे निशा शेंडेचे पती. निशाचा भाऊ दिल्लीत होता. आताही असावा. चौकशी कर. नागपूरच्या तरुण भारताच्या दिवाळी अंकात 'साहित्याची सांस्कृतिक फलश्रुती' हा मोठा लेख आहे. शिवाय लोकमत, लोकसत्ता, मौज, कवितारती, म.टा. इत्यादी दिवाळी अंकांमध्ये कविता आहेत. शक्य झाल्यास अंक पाहावेत, पण पावडेना दिवाळी अंक मागायला विसरू नको. शक्य तर आताच पत्र लिही. बाटले तर अमरावतीला ५७१३३४ या नंबरवर फोन कर. दिल्लीला काकुला पाठवितो. ते ठरवू मी आता लेखनावर भिडलो आहे. पण दिवाळीला तू इकडे येणार असशीलच, त्यावेळी घरी ये, जयाला घेऊन ये अणि तुमच्या सृष्टीला घेऊन ये, नाव छान ठेवलंस तू. विलासच्या मुलीचंही नाव सृष्टीच आहे. बाकी काय ते कळवावे.

धम्मचक्राच्यादिवशी कोल्हापूरचे गवळी, पुण्याचे वाघ ही मंडळी घरी आली होती. भाजी-भाकरीचा आस्वाद हे निमित्त होते. भेट हा उद्देश होता. असो.

पत्र लिही, ये, कळावे.

३९

८ फेब्रुवारी २००२

प्रिय अनिल सूर्या

आर. ए. ४५/ए इंद्रपुरी, नवी दिल्ली-११००१२

आजच तुझ्या पत्रांचे त्रिसरण पोचले. तुझी ही तिन्ही पत्रं मी काळजीपूर्वक वाचली. खूप पत्रं मला येतात. त्याची पुढील गटांमध्ये मी विभागणी करतो. पहिला गट काळजीपूर्वक वाचू नयेत अशा पत्रांचा असतो. काळजीपूर्वक वाचावीतच अशा पत्रांचा दुसरा गट असतो आणि काळजीपूर्वक जपावीत अशा काही पत्रांचा तिसरा गट असतो. तुझी यावेळची तिन्ही पत्रं आम्हाला दुसऱ्या आणि तिसऱ्या गटात स्थान द्या असे आग्रहाने म्हणत होती. स्वतःच स्वतःचे महत्त्व झाली होती.

पहिल्या पत्रात "तिन्ही विषयावरील आपले मार्गदर्शन जगासाठी मीलिक राहील." या तू लिहिलेल्या वाक्याने मात्र फार घाबरलो. त्यातही वाक्यातील 'जगासाठी' या शब्दाने फार व्याकूळ झालो. तुझे वरचे वाक्य खरे पाहता महापुरुषांच्या रांगेत अस्वस्थ मनाने बसलेल्या

प्रझांसाठी आहे. त्यामुळे मला लिहिलेल्या पत्रात आणि मलाच उद्देशून लिहिलेले तुझे ते वाक्य तू झोपेने पेंगुल्लेल्या अवस्थेत लिहिले असेल असेही क्षणभर वाटले. पण तुझ्यासंबंधी असे वाटणेही बरोबर नव्हे असे मला वाटले. याचे कारण असे की तू झोपेतही झोपत नाहीस. झोपेतही जागतच असतोस. मग जागेपणी झोपणे तुला सर्वस्वी अशक्यच आहे. मग तू हे महापुरुषांना उद्देशून लिहावे असे हे 'महावाक्य' तू मला उद्देशून का लिहिले या प्रश्नाचा खूप वेळ मी माझ्या छोट्याशा प्रझेने विचार करीत राहिलो. तेव्हा लक्षात आले की तुला मी मोठे व्हावे असे खूपच मनापासून वाटत आहे. कारण माझ्याही लहानपणाचा तुला त्रास होत आहे आणि म्हणून तू माझ्यातल्या लहान माणसाला तुझ्या शक्य त्या पढतीने बढती देऊन मोठे करू इच्छितो आहेस. तुझा प्रामाणिकपणा खरा आहे. त्यावहूल माझ्या मनात शंका नाही. पण आपण लहान आहोत अनिल! आणि त्यात वाईट तरी काय आहे? लहान असलो तरी खरी माणसं आपण आहोत याचे समाधान आपल्याला आहे. अनेक माणसे खूपच लहान असतात. आणि खरीही नसतात. आपण या गटातली माणसे नाहीत. पण एवढवावर तू तृप्त होशील असे मला वाटत नाही.

पण जगाला मार्गदर्शन करणे ही बाब जरा अवघडुच नाही का? याचे कारण आपल्या आजूबाजूचीच माणसे आपले किती ऐकतात? खरे सांगू लोकांना कुळे जायचे असेल तर मार्ग लागेल! त्यावरील खाचखळग्यासंबंधी सावध करणारे चार शब्द लागतील. कोणी पुढे केलेले वेगाचे गणित लागेल. केलेल्या प्रवासाचे मोजमाप करणारे यंत्र लागेल. पण लोकांना कुळे जायचेच नसेल तर मग वरील सर्वच गोष्ठीची गरज काय असा प्रश्न आहे. तेव्हा पुढे जायला सांगणारांचे अजिबात ऐकायचे नाही असेच लोकांनी जणू ठरवले आहे हेच आपणाला दिसते. लोकांना ऐकायचे आहे ते अंदथद्वा, दैववाद आणि विषमता सांगणारांचे! आता मुद्दा असा आहे की आपण लोकांना वाईट सांगू शकत नाही आणि लोकांना चांगले ऐकायचे नाही. तेव्हा लोकांच्या आयुष्यांनी 'मार्ग' नावाची वस्तुस्थितीच पार नाकासून टाकलेली आहे. अशा लोकांना 'मार्गदर्शन' कसे करायचे असा प्रश्न आहे आणि दुसरे असे की आपल्या आजूबाजूचेच लोक ऐकत नाहीत तेव्हा जगातले लोक आपले काय म्हणून ऐकतील? तेव्हा कोणी ऐकतील या आशेने आपण बोलत राहावे. आणि आपण चांगल्याचे सांगतो आहोत एवढ्या गोष्ठीच्या आधारावरही दुष्ट माणसांनी दुष्ट करून ठेवलेले जगणे सहन करावे. मार्गदर्शन वर्गे फार मोठ्या गोष्ठी आहेत. पण जीवन चांगले व्हावे, जग मातृमनस्क व्हावे यासाठी शब्दांना दिव्यांच्या भूमिका करायला लावाव्या. आपण एवढे केले तरी फार झाले. तरी तू अत्यंत निर्मळ मनाने वरील मोठ्या जबाबदारीचा प्रस्ताव पत्रात मांडलास त्यावहूल मी तुझे आभार मानतो.

माझ्या पत्रांचे पुस्तक प्रकाशित करायची योजना तू आखली होतीस हे बाचून जरा बरे वाटले. नगराळे ही पत्र छापणार आहेत. पण तुझी इच्छाच असेल तर आपण नगराळेना प्रेमाची विनंती करू! विनंती तर करून पाहू! नगराळे हा अत्यंत सज्जन आणि प्रामाणिक

गृहस्थ आहे. मनाचा पूर्ण प्रांजळ आहे. आणि तो तुझ्यावर विशेष प्रेम करतो. त्यामुळे माझा पत्रव्यवहार प्रकाशित करायची संधी तो तुला देऊ शकेल. आपण प्रयत्न करून पाहू. पण तुझी पत्र छापायची इच्छा जबरदस्त आहे आणि तुझे पीएच.डी. चे काम तू लवकर संपविणार आहेस या गोष्टी चंद्रकांत नगराठेना पटल्या पाहिजेत. तेव्हा पत्र लिहून तू तसे कळव. खूप मोठा पत्रव्यवहार आहे. अगदी नववी-दहावीत शिकत होतो तेव्हापासून मी अनेकांना पत्र लिहिली. लिहून पाठवून यायचो. प्रत ठेवण्याची पद्धत मला माझीतच नव्हती. आणि तसे ढोक्यातही आले नाही. पत्र छापली जातील हे कळले असते तर कदाचित प्रत ठेवली असती. पण हे खूप वर्षे मलाही कळले नाही. अलीकडच्या काळात मात्र मी पत्र झेरोक्स करून ठेवतो. मी अशीही अनेक पत्र लिहिली आहेत की मी ती त्या त्या व्यक्तींना पाठविलीही नाहीत. लिहिली आणि ठेवून दिली. त्या त्या वेळी, त्या त्या संदर्भातले मन कोणाजवळ तरी मोकळे करावेसे वाटले आणि त्याप्रमाणे मी ते करून ठेवले. तेव्हा खूप मोठा पत्रव्यवहार आहे. खूप यत्र जातन करून ठेवता न आल्याने संग्रही नसली तरी जी आहेत तीही काही कमी नाहीत. खूप आहेत. तू विचार कर. चंद्रकांतला आपण कळव.

१८ किंवा १९ फेब्रुवारीला तू येतो आहेस. महाराष्ट्रात आमच्या सगळ्या भावना तुझे स्वागत करतील. 'महाराष्ट्रच्या' सीमेत तू 'राष्ट्रच्या' सीमा ओलांडून शिरशील तेव्हा तुझ्या भावनांच्या चस्तीत एक सुगंधाची लहर पसरेल. तुझे मन नव्या पालवीने शहासून येईल. तुझ्या काळजावर स्पर्शफुलांचा नाचरा सडा शिंपला जाईल. तेव्हा तू समज माझ्या भावनांचा महासागर तुझे स्वागत करतो आहे. माझ्या ढोळ्यातील नजर चांदण्याने फुलूल तुझे स्वागत करीत आहे असे तू समज. तुझे मन थिरकायला लागले, तुझे काळीज निनादू लागले, तुझे ढोळे ओथंबू लागले, तुझा कंठ ढगाळू लागला की समज की माझ्या भावनांचे तारांगण तुझे स्वागत करीत आहे. ये. पण तू १७ ला आला असता तर तुला एका छोट्याशा बैठकीत सहभागी होता आले असते. दीड वर्षानिंतर मी निवृत्त होतो आहे. त्यामुळे माझे विद्यार्थी एकत्र आले आहेत. माझ्या नावे प्रतिष्ठन करायचा निर्णय त्यांनी घेतला आहे. मोठा गीरव ग्रंथ, समुचितचे प्रकाशन आणि वर्षातून एक दोन सेमिनार आणि प्रतिष्ठनच्या वतीने वर्षातून मराठीतील परिवर्तनवादी साहित्यिकाला एक बन्यापैकी मोठा पुरस्कार असे काही काम या प्रतिष्ठनच्याद्वारा करावयाचा माझ्यावर प्रेम करणाऱ्या माझ्या विद्यार्थ्यांचा मानस आहे. माझ्यावरचे प्रेम कामाला लागले आहे. त्यासाठी १७ फेब्रुवारीला दुसरी बैठक आहे. जमले तर ये.

खरे म्हणजे माझा तू तसा विद्यार्थी नव्हेस. म्हणजे प्रत्यक्ष तुला मी शिकविले नाही. पण तरीही तू मला 'सर' म्हणतोस. तिन्ही पत्रांवर तू मला सर म्हटले आहेस. फार फार बरं वाटलं. मी साहित्य संस्कृती मंडळाचा अध्यक्ष होतो. खूप फिरावे लागे. महाराष्ट्र, त्यावेळी माझा चब्हाण नावाचा तरुण आणि देखुणा वाहनचालक होता. मी गेलो की लोक मला 'साहेब' च्या ऐवजी 'सर' म्हणायचे. त्याला याच्यात काहीतरी वेगले वाटायचे. या आधीचे अध्यक्ष

साहेब महणून ओळखले जायचे, आपल्या या साहेबांना मात्र बहुतेक सर्व लोक सर म्हणतात, चव्हाण मला एकदा न राहवून म्हणाला, साहेब, हे सर्व लोक तुम्हाला सर का म्हणतात? मी त्याला काय उत्तर देऊ? मी म्हटले मी खरंच 'सर' आहे महणून ते मला सर म्हणतात, तो मला 'साहेबच' म्हणायचा, पण पुढे पुढे तोही मला सरच म्हणायला लागला, सुरुचातीला थोडे अवघड वाटायचे त्याला, पण पुढे सराव झाला, आणि मला तो सरास सर म्हणू लागला. परवा एका कवितासंग्रहाचे आणि कथासंग्रहाचे प्रकाशन माझ्या हस्ते झाले, गायकवाड आणि सुधाकर काळे ही अनुक्रमे कवी आणि कथाकार यांची नावे, तर त्या कार्यक्रमात एक भाषण डॉ. लता लांजेवार यांचेही झाले, जुन्या नागपूर महाविद्यालयात त्या मराठीच्या प्राध्यायिका आहेत, तर आरंभीच त्यांनी मला 'सर' म्हटले आणि त्यानंतर मी मनोहर सरांना सर का म्हटले त्याचे स्पष्टीकरण त्यांनी दिले, त्या म्हणाल्या : मी नागपूर महाविद्यालयात बदलून आले त्यावेळी डॉ. मनोहर सर विद्यापीठात गेले होते, पण त्यांच्यासंबंधी इथे खूप लोक सतत सांगायचे, त्यांच्या बोलण्या-शिक्कण्याबद्दल, त्यांच्या एकूणच असण्याबद्दल मोठ्या आदराने आणि गौरवाने लोक बोलत असत आणि सरांना पाहण्याची इच्छा तेव्हापासून मनात निर्माण झाली. इतके सगळे सतत बोलले जाते तो माणूस प्रत्यक्षात कसा असेल हे जाणून घेण्याची त्यासाठी त्यांना पाहण्याची ओढ खूप वर्षे मनाला लागली होती, आणि एका महाविद्यालयात निवळसमितीची सभासद म्हणून गेले असताना त्यांना बघितले, लोकांच्या बोलण्याचा प्रत्यय आला, त्यांच्याशी बोलले, त्यांची प्रश्न विचारण्याची पद्धत पाहिली आणि माझ्या मनाने निर्णय घेतला या माणसाला आपण 'सर'च म्हटले पाहिजे, म्हणून मी सरांना सर म्हटले, अनिल फार बरं वाटलं, डॉ. लांजेवार मैडम यांना मी भाषणातून आणि नंतरही बोललो, मैडम आपण माझा फार मोठा गौरव केला असे मी अत्यंत कृतज्ञ स्वरात म्हटले.

परवा जिंदा भगत यांना बैठकीचे कळले तेव्हा तेही म्हणाले मी बैठकीला येईन, प्रत्यक्ष वर्गात तुम्ही मला शिकविले नसले तरी मी तुमच्या भाषणांमधून, तुमच्या साहित्यामधून खूप खूप शिकलो आहे, मी तुमचा विद्यार्थीच आहे, अनिल, असे काही ऐकले की बरे वाटते, म्हणून तू मला तिन्ही पत्रात 'सर' लिहिले त्याबद्दल खूप बरे वाटले.

तुझ्या दुसऱ्या पत्रात तू आतंकवादाबद्दल खूप जीव ओतून लिहिले आहेस, मानसिक पातळीवर या राजधानीमध्ये तुला त्याच्या झळा अधिकच जाणवणे रास्तच आहे, कॅम्पसमध्ये या सर्वच बाबीच्या मुळाबद्दल मी बोललो होतो, ते सर्वच विश्लेषण टेप करायला हवे होते हे तू लिहिले ते वाचून बरे वाटले, पण माझे असे खूप बोलणे हवेत झोके घेणारी बस्ती कल्लन राहात असावे असे मला वाटते, पण मी आतंकवादाबद्दल लिहावे अशी तू मनापासूनची इच्छा व्यक्त केलेली आहे, खरे म्हणजे आतंकवाद हे जीवनाविरुद्धचे आंदोलन आहे आणि या आंदोलनामागे मरणे उघळणाऱ्या धर्माच्या प्रेरणा आहेत, एका व्यक्तीचे डोके फिरले तर तिला आपण वेढा म्हणतो पण समूहाचे माथे फिरते त्याला आतंकवाद म्हटले पाहिजे,

माणसाची शक्ती सर्जनासाठी मोहोरते तेव्हा तिला प्रतिभा म्हणावे, पण हीच शक्ती मरणाचा पाऊस पाण्यासाठी कार्य करते तेव्हा तिला आतंकवाद म्हणावे, मूल्यांच्या जीवावर उठलेली मूल्यशून्यता म्हणजे आतंकवाद! मानवी संस्कृतीच्या दारात उभी राहिलेली आग म्हणजे आतंकवाद! असो.

'युगसाक्षी साहित्य' या माझ्या ग्रंथाबद्दल तू अत्यंत चांगले उद्गार एका पत्रात काढले आहेत, याचा अर्थ तू पुस्तक पूर्ण वाचले असा मी समजतो, पण याच पत्रात तू एक अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा लिहिलेला आहे, त्यामुळे मी अंतर्मुख झालो. 'विश्वपुस्तक मेळ्यात' आपले साहित्य कमी होते आणि तू महटल्याप्रमाणे या गोष्टीला कारण आहे, आपली पुस्तके मराठीत असतात, ही पुस्तके महत्त्वाची नसतात असा त्याचा अर्थ नव्हे पण हीच पुस्तके हिंदी-इंग्रजीत असली तर ती फार मोठे वाढमयीन महिमान प्राप्त करून घेऊ शकतात असे तुला म्हणावयाचे आहे, तुझे हे म्हणणे एकदम मान्य, "अंबेडकरवादी साहित्य" हे युगसाक्षी साहित्य आहे, सांच्या विश्वाच्या कल्याणाचे साहित्य आहे, हे तुम्ही आम्हाला समजावून सांगितले आहे, तुमचे हे सांगणे लोकांना निर्विवाद पटले आहे," असे तू माझ्या पुस्तकाचा गौरव करताना म्हटले आहे, तुझ्या वर उद्धृत केलेल्या म्हणण्याचा पूर्वार्थ मी तुझ्या इच्छेसाठी खरा मानायला तयार आहे पण त्याचा उत्तरार्थ परत मला व्याकूळ करणारा आहे, म्हणजे या पुस्तकातले माझे म्हणणे लोकांना निर्विवाद पटले असे तू म्हटले पण ते खोरे नाही, याचे कारण मग जवळचे दूरचे लोक माझा सर्वात जास्तच राग-द्वेष का करतात? हा प्रश्न आहे, पण तुझ्या वरील वाक्याचा अर्थ लोकांना तसे म्हणणे मनापासून पटते आणि ते मान्य केले तर यशवंत मनोहर फार मोठा मनुष्य आहे हे मान्य करावे लागते, त्यामुळे हे विरोधक उघड तसे मान्य करीत नाहीत, तर हा अर्थ थोडाबहुत मान्य करता येईल, परवा यवतमाळचा अशोक कांबळेही असंच म्हणाला, तो म्हणाला की सर तुम्ही म्हणता त्यातील दाहक सत्य, त्याचा जबरदस्तपणा तुमच्या विरोधकांनाही मान्यच आहे, पण तरी केवळ यशवंत मनोहर हे सांगत आहेत म्हणून त्यांना वाईट वाटते, तुमचे मोठेपण त्यांच्या मोठ्या अहंकारांना मान्य होत नाही, आपण हे लिहू शकत नाही याचे दुःख त्यांना आहे, तुमच्या प्रतिभेच्या आणि प्रङ्गेच्या झपाटा ते मनातल्या मनात मानतात, तुमचे साहित्य ते चोरून पण अभ्यासपूर्वक वाचतात, तुमच्या लेखनाचे हे सर्व मोठेपण त्यांना धक्क करून सोडते पण तुमचे मोठेपण मान्य करताना त्यांना त्यांचे लहानपण आढवे येते, तर मुद्दा माझे म्हणणे लोकांना पटले आहे असा होता, पण मुद्दा विचाराचा, त्याचे मोल मानण्याचा आहे, व्यक्तीचा नाही, असो.

तुझ्या पत्रातला अनुवादाचा मुद्दा अत्यंत चिंतनीय आहे, अनुवादाची यंत्रणा मी उभी करावी असे तू म्हणतोस ते मान्य, मान्य म्हणजे मी तसा प्रयत्न करीन, परत तू इथे "कारण समाज तुम्ही जे म्हणाल ते करतो" असे म्हटले ते मला पटले नाही, अरे अनिल, लोक डॉ.

ऐकेल? फार फार कठीण आहे रे बाबा! भलत्या भरमात आपण असू नये, तुझ्यासारखे निर्मल मित्र माझ्यावर प्रेम करतात, पण माझा पराकोटीचा द्वेष करणारेही काही वीर आहेत, तू माझी अशी प्रशंसा केली तर हे वीर तुला खुळ्यात काढतील, तेव्हा तसे त्यांनी करू नये म्हणून तरी तू असे बोलू नये असे मला वाटते, कोणी मला थोडेही चांगले म्हटले तरी तव्येती विघडवून आणि माथी भडकवून घेणारे काही विचित्रवीर्य लोक इकडे आहेत, तेव्हा या लोकांच्या मानसिक संतुलनासाठी तरी वरील विधानांसारखी 'जड' विधाने करायचे तू टाळायला हवे असे मला वाटते.

पण तू मुख्यपृष्ठ तयार करण्यापासून वितरणापर्यंत कष्ट घेण्याची अनुवादीत साहित्याच्या संदर्भात दाखविलेली तयारी मला खूपच ताकद देऊन गेली.

यापुढले तुझे पत्र तर अधिकच महत्त्वाचे आहे, ते आहे तालिवानमधील बुद्धमूर्ती तोडण्याच्या संदर्भातिले, तू एन.पी. रावळे यांचा यासंबंधातला लेख झेरोक्स करून पाठविला त्याबद्दल मी तुला धन्यवाद देतो, लेखात चुका भरपूर आहेत तरी रावळे यांनी तो लेख अभ्यास करून लिहिला आहे हे लक्षात येते.

अफगानिस्तान इस्लामपूर्व काळात बौद्धदर्शनाने प्रभावीत झाले होते ही बाब महत्त्वाची आहे, इथे या काळात अनेक विहार निर्माण झाले, बुद्धमूर्तीची निर्मिती झाली, बामियानमधील ३८ मीटर उंच बुद्धमूर्ती इ.स. तिसऱ्या शतकात निर्माण केली गेली तर ५५ मीटर उंचीची बुद्धमूर्ती पाचव्या शतकात निर्माण झाली, या मूर्तीच्या आजूबाजूला इतरही लेण्या होत्या.

ज्या या दोन मोठ्या मूर्ती मुल्ला मोहम्मद उमरने उद्घवस्त केल्या त्या मूर्ती अशोकाच्या काळानंतरच्या आहेत हे उघडच आहे, अर्थात त्या महायान पंथाच्या काळातल्या आहेत, या मूर्ती २६, २७ फेब्रुवारीला म्हणजे सुमारे एक वर्षपूर्वी उद्घवस्त करण्याचा आवेश उमरने जाहीर केला आणि त्यानंतर त्या बेचिराख केल्या गेल्या.

इथे मोहम्मद गजनी, तैमुरलंग, बाबर, महम्मद घोरी इत्यादींनी राज्ये केली पण या मूर्तीचा विष्वंस करावा असे कोणाच्या मनातही आले नाही, मग आताच हे कसे घडले? असा प्रश्न आहे.

या प्रश्नाचे उत्तर मला वाटते बाबरी मशीदीच्या विष्वंसाशी निगडीत आहे, बाबरी मशीद कडव्या हिंदूंनी पाडली आणि उमरची अशी समजूत झाली की बुद्ध हा हिंदूंचा देवता आहे-हिंदूंच्या अवतारकल्पनेत बुद्धाचा समावेश हिंदूंनी महायानाच्या सहकार्याने केला होताच, याचा एक अर्थ बाबरी मशीद पाडल्याचा सूड उमरने या बुद्धमूर्ती उद्घवस्त करून घेतला, तो कडव्या हिंदूंचा सूड आपण घेतला या समजूतीने समाधानीही झाला असेल, हे लॉजिक बरोबर असेल तर कडव्या धर्मामिधले हे भांडण आहे, बुद्धधर्माशी त्याचा मग संबंध जोडता

येईल काय असा प्रश्न आहे, याही काळात या सर्व धार्मिक मूलतत्त्ववादांना जोर चढलेला आहे आणि आपापल्या वर्चस्वासाठी ते एकमेकांच्या जीवावर उठलेले आहेत, असा त्याचा अर्थ आहे असे म्हणता येईल, असे मला वाटते.

अनिल सूर्यांजी, तुला हे केवढे प्रचंड पत्र मी लिहून वसलो आहे हे वाचता वाचता तुझ्या ध्यानात येईल, तू कंटाळशील, वाचता वाचता थकशील आणि या पत्राच्या लांबीला दोष देशील, पण तुला पत्र आबढले तर सरांनी आणखी खूप लिहायला हवे होते असेही तुला वाटेल, आणि या पत्राच्या छोटेपणाला दोष देशील.

काय जे तुझ्या मनात येईल ते स्वच्छपणे कळव, फार बरे वाटेल.

तुझ्या छोकरीला सदिच्छा ! तुझ्या जयाला सदिच्छा !

प्रिय राजेंद्र पाटील

शेंदूरजनाधाटकर, अडगाव, बुलढाणा जि. अकोला.

आपले १९-२-२००३ चे पत्र पोचले, काळजीपूर्वक वाचले आणि तुमच्या पत्राला उत्तर लिहायला घेतले, आपण शिक्षक आहात याचा, आपण अत्यंत गंभीरपणे वाचन करता याचा आणि त्याहूनही आपण लेखन करता याचा मला फार आनंद झाला.

आपण माझे अनेक ग्रंथ विकत घेतले आहेत आणि वाचले आहेत आणि माझ्या वैचारिक लेखनाचा प्रभाव आपल्यावर आहे हा सर्व मजकूर आपल्या पत्रात वाचला आणि जरा बरेही वाटले आणि आपल्यावर केवढी जवाबदारी आहे या जाणिवेने अंतर्मुख्यांतीला, असो, आपण गंभीरपणे वाचता ही वाच विशेषच मोलाची वाटली.

पंजाबरावांवरचा लेख मुळात दै, लोकमतमध्ये आला होता, नागेश चौधरीनी तो 'बहुजन संघर्ष'साठी मागितला, मी त्यांना तो गौरवाने दिला, आपण हा लेख बाचून आपली प्रतिक्रिया कळविली त्याबद्दल मी आपला आभारी आहे, अमरावतीच्या दौलतराव गोळेंनी सदर लेख पुनर्मुद्रित केला आणि ते अनेक लोकांना तो लेख पाठवील आहेत, याही गोष्टीचा मला खूप आनंद झाला, आपल्या निवेदनात 'अशी पंजाबराव देशमुखांची मांडणी कोणी केली नाही' असे त्यांनी लिहिले आहे, या लेखात मी घेतलेल्या भूमिकेबद्दल अनेकांनी गौरवोद्गार काढलेले आहेत, असो, आपणही या लेखासंबंधीची आपली प्रतिक्रिया कळविल्याबद्दल मी आपणास धन्यवाद देतो.

आता आपण लिहिलेल्या लेखांच्या हस्तलिखिताच्या आणि त्याच्या प्रकाशनाच्या संदर्भात, पुस्तक प्रकाशनाचा मुद्दा मोठा विकट आहे. आपण काही मान्यवरांची नावे आपल्या पत्रात लिहिलीत, त्यांनी आपणाला मदत करण्यास असमर्थता दर्शविली म्हणून आपण त्यांना दोष देऊन मोकळे होऊ नये असे मला नम्मपणे वाटते. खूप लोकांना आपली पुस्तके स्वतःच प्रकाशित करावी लागतात, विशेषत: नव्या लेखकांना या परीक्षेतून जावेच लागते. प्रकाशक नव्या लेखकांचे लेखन छापत नाहीत त्याला अनेक कारणे असतात. त्यातले आर्थिक कारण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. आपण हे सर्व जरा शांतपणे समजावून घ्यावे असे मला वाटते, नवा लेखक आपल्या बाजूने विचार करतो, प्रकाशक विक्रीच्या बाजूने विचार करतो, तो विचार त्याने का करू नये हाही प्रश्न आहेच.

साहित्य संस्कृती मंडळाची नवलेखक अनुदान योजना आहे. मंडळाला आपले पुस्तक पाठवा, त्यांना पसंत पडले तर आनंदच आहे. प्रा. सुधाकर मोहोड यांना दाखवून पाहा, त्यांचा अभिप्राय घ्या, त्यांचा या विषयावरचा चांगला अभ्यास आहे. प्रा. ग. वा. सरदारांचे जोतीबा फुले यांच्यावरचे पुस्तक आहे. लेखनासाठी तो आदर्श पुढे ठेवा किंवा 'डॉ. आंबेडकर विचारमंथन' हे डॉ. वा.ना. कुवेर यांचे पुस्तक आहे, त्याचा आदर्श पुढे ठेवा. मोहितेच्या पुस्तकातही महत्त्वाची माहिती आहे, तिचाही उपयोग करा. संशोधनाच्या पद्धतीने आपण लिहिले तर प्रस्तावना लिहिण्याचा विचार करीन. रागावू नये, गैरसमज करून घेऊ नये हीच विनंती.

कल्यावे.

४१

२४ फेब्रुवारी २००३

मा. दीलतरावजी गोळे
गाडगेनगर, अमरावती

लोकमत २१-१-०३ मधील पंजाबरावांवरील माझ्या लेखाचे पुनर्मुद्रण करून आपण सदर लेखा आपल्या बहुसंख्य चांधवांपर्यंत पोचवण्याची व्यवस्था केली याबदल आपणास मनापासून धन्यवाद! आपण पुनर्प्रकाशित केलेला वरील लेख मिळाल्याबदल प्रा. पी. एस. चंगोले यांनी मला फोनवरून कळवले होते. त्यांनीही लेखाबदल गौरवोद्गार काढले होते. वरील लेख लोकमतमध्ये वाचून मला अनेकांनी फोन केले आणि या लेखाच्या निराळेपणाबदल चांगले उद्गार काढले. मा. बबन नाखले, मा. नागेश चीधरी, मा. जगन वंजारी, मा. रणजित मेशाराम, प्रा. अशोक कांबळे अशा अनेकांचा अंतर्भाव त्यात होता.

वरीलप्रमाणे अनेकांनी या लेखाची दखल घेतली. अशी मांडणी आजवर कुणीही

पंजाबरावांच्या अनुषंगाने केली नाही असे स्पष्ट अभिप्राय मला कळवले, बरे वाटले.

पण या सर्वच अभिप्रायांचा अर्थ लोकांना हे हवे आहे असा आहे, ही जोडणी आणि ही मांडणी करणे लोकांना जमत नाही, पण ही मांडणी लोकांना पटते, स्वीकारार्ह वाटते, ही मिळकत मला मोलाची वाटते, प्रा, सुधाकरराव मोहोड यांनीही वरील लेखातील आशय मांडणाऱ्या माझ्या भाषणासंबंधी गौरवाचे उद्गार काढले होते.

हे सर्व ऐकून मस्त आनंद याचा वाटला की आपण काही बरोबर मांडत आहोत, हे अगतिक आणि अनाथ तुकडे जोडण्याची एक यंत्रणा पुढे करीत आहोत, या सर्वच घडुपडीमागे आपली भूमिका विधायक आहे, ही विधायकता लोकांना मोलाची वाटते आहे.

ही प्रक्रिया, विधायकतेची ही यंत्रणा अधिक सशक्त व्हावी असे वाटणारांपैकी आपण एक आहात, इतरही अनेक आहेत, भोवतीच्या अनावर पडऱ्याडीत हे दिलासे फार बळ देतात,

धन्यवाद ! मनापासून धन्यवाद !!

कळावे, जमले तर पत्र लिहावे, बरे वाटेल.

प्रिय प्रा. गजानन जाधव

जैवक निवास, नरिमाननगर, जालना

बुद्धपीठिमेला आपण लिहिलेले पत्र पोचले, पत्रातील मजकूर वाचून बरे वाटले. धन्यवाद.

तुमचे आणि सूनबाईचे लग्नाबदल अभिनंदन! आणि तुम्हाला तुमच्या पुढील आयुष्यासाठी कधीही संपणार नाहीत एवढ्या सदिच्छा ! तुमचे वैवाहिक जीवन अत्यंत सुखाचे आणि समृद्धीचे ठरो, तुम्हा दोघांच्याही चाहूमयीन आणि सामाजिक कर्तृत्वाने ते कायम बहरून-बहरून येत राहो, समाजातील इतर सर्वांसाठी तुमचे हे जीवन प्रेरणापूर्ण आदर्श ठरो आणि स्वतः जीवनालाही तुमचा गौरव वाटो ही उत्कट इच्छा तुमच्यासोबत देतो. ही माझी इच्छा तुम्ही दोघांनीही विसरू नवे आणि ही इच्छाही तुम्हाला विसरणार नाही, असे झाले तर मला फार बरे वाटेल, एक नास्तिक माणूस, देव, धर्म असे काहीही न मानणारा आणि 'माणसालाच' सर्वस्व मानणारा माणूस तुम्हाला सदिच्छा देतो आहे हे मात्र लक्षात ठेबा, या माणसाशी असलेले तुमचे अत्यंत सच्चे असे भावनांचे नाते तुमच्याही नकळत कळत विचारांचे झाले तर त्याहन अधिक मोठे सख्त माझ्यासाठी दसरे कोणतेही नसेल, असो.

माझ्या कामांच्या उत्सवात पत्रिका पोचल्यानंतर लगेच सदिच्छा पाठवायला विसरून गेलो त्याबद्दल मात्र तुमच्या भावनांची क्षमा मागतो. एक मात्र सांगतो तुमच्या कलावंत हाताला खूप जपा! तुमची पत्र, लग्नपत्रिका या सर्वांमधून हा हात सीदर्यं फुलवीत आलेला आहे. मला खूप आनंद वाटतो, कवी कैलास भाले यांचा संग्रह लवकर यावा, त्यांचे उत्तम चालले असेलच. त्यांना आणखी काळीज पिलून लिहायला सांगा.

सूनबाईंना माझा नमस्कार आणि सदिच्छा सांगाव्यात, कळावे,

४३

२७ मार्च २००१

प्रिय कौं, भीमराव बन्सोड

औरंगाबाद

आपण पाठविलेली सगळी कात्रणे पोचली, कात्रणे पाठविल्याबद्दल मी आपला मनापासून आभारी आहे.

औरंगाबादेच्या विद्रोही संमेलनाच्या निमित्ताने छान चर्चा झाली. आपणास या सर्व चर्चेचा अर्थ नीट कळतो. खूपदा असे वाटते बीद्रिक कुवत ही बाब फार महत्त्वाची आहे. या कुवतीच्या अभावी अनेकांना विचार करताही येत नाही. इतरांनी केलेला विचारही समजावून घेता येत नाही. संघाशी नाते सांगणारांना आंबेडकर कधीच समजू शकत नाही. आणि शास्त्रेत ज्यांच्या मेंदूची वाढ खुरटविली गेली त्यांना मावर्स कळूच शकत नाही. अशा काही लोकांना मीही कळू नये हा मी माझा फार मोठा गौरव मानतो.

कौं, गोविंद पानसरे नागपूरला काही दिवसांपूर्वी आले होते, त्यांनी फोन केला, बोलले. भाषणाची प्रशंसा केली, प्रत पाठवून चा म्हणाले. त्यांना माझी प्रत्यक्ष भेट व्हावी असे वाटत होते. भाषणासंबंधी आणि इतरही प्रश्नांसंबंधी चर्चा व्हावी असे त्यांना वाटत होते. पण घाईत तेही होते. घाईत मीही होतो. त्यामुळे भेटीची तहान फोनवर भागवावी लागली. असो, गोविंद पानसरे यांच्याशी मला सविस्तर बोलायचे आहे. हे कधीतरी लवकरच शक्य व्हावे असे मनापासून वाटते.

आपल्या कार्यालयात संमेलन संपल्यानंतरच्या दुसऱ्या दिवशी चांगली चर्चा झाली असे मला वाटते. राजानंद सुरडकर होतेच. मित्र सुभाष लोमटेही आले. वेगवेगळे विषय सहज मुळाला हात घालत मांडले गेले. मला खूप आनंद वाटला. सर्व मित्रांना स. जयभीम सांगावा.

बाकी काही विशेष असल्यास कळवावे ही विनंती.

प्रिय डॉ. प्रकाश खरात

लक्ष्मीनगर, नागपूर

मराठा सेवा संघाने अमरावती मुक्कामी दोन दिवसांचे साहित्य संमेलन घेतले हे आपणास माहीत आहेच. संमेलनापूर्वी संमेलनाच्या बातम्या आल्या होत्या. त्यावेळी संमेलनाच्या विवक्षित आयोजनावर प्रतिकूल प्रतिक्रिया व्यक्त करणारा लेखुही आपण लिहिला होता. सदर लेख प्रकाशनार्थ देण्यासंबंधी आपण दूरध्वनीवरून माझ्याशी चर्चाही केली होती. तो लेख प्रकाशनार्थ कुठे देऊ नका असे मी आपणास मटले होते. त्यामागे अनेक कारणे होती. संमेलन होऊ यावे, घाई करू नये, हे त्यातले एक कारण होते. स्वयंपाक तयार होण्याआधीच त्याच्या बज्याचाईटपणाची चर्चा किंचा एखाद्या लेखकाने न लिहिलेल्या काढबरीच्या गुणदोषांची चर्चा जितकी अप्रस्तुत तितकीच संमेलनापूर्वीच संमेलनाची चर्चा अप्रस्तुत ठरली असती. मांडिलेला खेळ होऊ यावा आणि मगच त्यावर आपला काय बरा वाईट असेल तो अभिप्राय यावा अशी माझी समजूत असल्याने संमेलनापूर्वीच संमेलनासंबंधी आपण लिहिणे आणि ते प्रकाशित करणे मला प्रशस्त वाटले नाही. शिवाय मित्रांचाच गैरसमज एखादेवेळी ओढ्यून घेण्याची बेळ आली असती. हे होऊ नये असे मला वाटत असल्याने आपण संमेलनाआधीच आपला लेख छापून आणू नये असे मी मटले.

आता संमेलन झाले आहे. त्याची संपूर्ण प्रस्तुती आपल्यापुढे आता आहे. आता या संमेलनासंबंधी आपला अभिप्राय नोंदविणे योग्य ठरेल.

खरे म्हणजे भारतीय समाज वर्णसंस्थेत विभागला असणे हे वाईट होतेच. पण आपल्याला केवळच वाईटपणात सहभागी करून न घेता वर्णसंस्थेच्या संस्थापकांनी आपल्याला अतिवाईटपणात ढकलून दिले होते. वर्णसंस्थेच्या बाहेर म्हणजे संस्कृतीकुसाबाहेर. गावकुसाबाहेर. म्हणजे विषमतेची सर्वात भीषण आग आपल्या काळजांवर वाढली गेली. संविधानाने आपल्या काळजांवरील बणवा विझविण्याची विद्या आपणाला दिली ओणि धम्मचक्राच्या गतीने या बणव्याशी महायुद्ध पुकारण्याची शक्ती आपणास दिली. जसजशी विषमता कळत गेली तसेतसे आपण जळत गेलो. आपल्या राखेचे दिगारे आपल्यापुढे येत गेले. या देशात आपल्या अस्तित्वाच्या अशा चिंध्या झाल्या. इथे आपण केले ते एवढे की आपली झालेली ही राख्या आपण मानवतेची, मानवी मूल्यांची राख्या मानली. याचा अर्थ असा की आपल्या अनुषंगाने सुरु झालेली लढाई आपण मानवी मूल्यांची लढाई मानली. आपण आपला तपशील दिला आणि दुनियेच्या साहित्यात मानवी मूल्यांच्या अवमूल्यनाची धगधगती केफियत मांडली. मानवी मूल्यांचे हंबरणे म्हणजे आपले साहित्य. माणुसकीने जगण्यासाठी

केलेली विजांची रूपे म्हणजे आपले साहित्य, अंधार जाळायला धावणाऱ्या उजेढाच्या ज्वाळा म्हणजे आपले साहित्य, जातीच्या घृणेत जळणाऱ्या आपण जातीशी पहिले युद्ध मांडले, त्या घृणेच्या बाहेर आपण आलो, त्या सांस्कृतिक युद्धाचा भाग म्हणून आपण एकत्र येऊ लागलो, सैन्यभरती म्हणजे आपली साहित्यसंमेलने, माणुसकीच्या गढावर विजयाचा ध्वज लावण्यासाठी आपण अमानुषतेची काटेरी मैदाने तुळवीत होतो, माणुसकीच्या गढ्यात विजयाची मोहनमाळ घालण्यासाठी आपण आपली ताकद वाढवीत होतो, काखां मोठा करीत होतो, आपण जातीचे परिसर तोळून चौकट नसलेल्या मैदानावर एकत्रित जमत होतो, सूर्य उगवल्याने आपण जागलो आणि वर्गीकरणात न वाटलेला सूर्य आपण पुढ्यात पाहिला, आपल्या बापाने आपल्याला माणुसकीची बाट चालायला शिकविले, संकुचिततेबाहेर, माणसांच्या वर्गीकरणाबाहेर चालत जायला त्याने आपल्याला शिकविले, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशी सर्वच वर्गीकरणे तोडा, या भिंती उद्धवस्त करा असे आपल्या संस्कृतीपुरुषाने शिकविले, आपल्या युगनायकाने प्रथम आपल्याला दिली माणुसकीची बाराखुडी, सुंदर आणि संपन्न मानवी हृदयाची दीक्षा त्याने आपणास दिली, परिणाम हा पिकला की आपण सर्वच सीमा पार करून 'माणूस' झालो, ज्याच्या मळ्याला कोणतीही कुंपणे नव्हती असा 'माणूस', त्यामुळे अगदी घ्यायला लागलो तेव्हापासून आपली साहित्यसंमेलने माणसांची, माणसांसाठी होती, आपल्या संमेलनाला कुंपण तेव्हाही नव्हते, नंतरही नव्हते, माणूस असणारांचे, माणूस असू इच्छिणारांचे मी संमेलन आहे असेच आपल्या संमेलनाचे वर्तन होते, आपण मानवतेच्या आकाशात घेतलेले हे सांस्कृतिक उद्भाष जगाने गौरवाने पाहिले.

एकविसाच्या शतकात आपली ही मंडळी काय घेऊन जातील? जात? की माणूस? आपण 'दलित' हा शब्द वापरला होता पण त्याला सर्व पीडित असा अर्थ आपण दिला होता, आणि आपल्या संमेलनात आदिवासी, मुस्लिम, भटकेविमुक्त, ओबीसी, ब्राह्मण अशा सर्वच परिवर्तनवाद्यांना आपण सामावून घेतले होते, तर्कतीर्थ, सरदार, कमलेश्वर, भा. दि. फळके, कन्हाडे, शरद पाटील, जनार्दन पाटील, लक्ष्मण माने, जावेद पाशा, रूपा कुळकर्णी, नागेश चौधरी, पु. ल. देशपांडे, के. ज. पुरोहित, जनार्दन वाघमारे, आढाव, नरके आणि अशीच असंख्य नावे सांगता येतील, आपण जातीच्या अतीत होतो, एवढेच नव्हे तर पुढे 'दलित' हाही शब्द व्यापक अर्थाचा असला तरी आपण फेकून दिला, आपण क्रांतीच्या तत्त्वज्ञानाची मुद्रा धारण केली, अमरावती संमेलनात एका विशिष्ट जातीव्यतिरिक्त इतर कोण होते? आपण 'दलित' शब्दातही सर्वांना गुंफले होतेच, आपण आंबेडकरवादी साहित्यातही सर्वांना एकत्र बांधले आहेच, 'आंबेडकरवादी बहुजन साहित्य' अशा शब्दप्रयोगातूनही आपण 'जोडण्याची' आपली भूमिका कायमच ठेवली आहे, पण अमरावतीच्या संमेलनात आ. ह. साळुंदे यांच्यासकट कोणीही आपल्या या सर्व परिवर्तनवादी साहित्यिक बंधूंना का पाचारण केले

नाही? असा प्रश्न संमेलनात निर्माण केला नाही. मग आंबेडकरांच्या नावाचा उच्चार प्रत्यक्ष वर्तनविरोधी ठरत नाही काय? भोवतीचा वर्तमान काय मागतो आहे? त्याची काय गरज आहे? देशातले सांस्कृतिक पर्यावरण दरदिवशी बेळधावाकड्या कोलांटुड्या मारत आहे. भारतीय समाज कुठे चालला आहे? परिवर्तनाला अनाथपण आले आहे. फॅसिइम धार्मिक आणि जातीय उन्माद ऐटबू लागला आहे. यावेळी जातीचे संमेलन घेणे म्हणजे संविधानाच्या, प्रबोधनाच्या तोंडाला पाने पुसणेच होय. समाजवाद आणि सेक्युलरिझाम यांनाच हा विरोध आहे असे नाही तर एकविसाच्या शतकाच्या उंबरठ्यावर उभे राहून केलेला हा मनूचा जयजयकार आहे. मनुविरोधकांनी यावेळी नव्याने सावध ब्हावे अशीच ही घटना आहे. शक्य तर पत्र लिहावे.

४५

५ एप्रिल २००२

ग्रिय कवी कैलास भाले

क्वार्टर नं. ४, बी अँड सी कॉलनी, बचत भवनजवळ, जुना जालना-३

प्रा. गजानन जाधव यांनी फोन करून आपल्या कवितासंग्रहाला यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठनचा सन्मानाचा समजला जाणारा पुरस्कार प्राप्त झाल्याचे सांगितले त्यावेळी मला फार आनंद झाला. त्यावेळी तुमचे अभिनंदन मी केले होतेच. ते अभिनंदन प्रा. जाधवांनी तुमच्यापर्यंत पोचविले असेलच. परत या पत्रात यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठनच्या पुरस्काराच्या निमित्ताने तुमचे हार्दिक अभिनंदन करतो.

काल तुमचा फोन आला आणि तुम्ही जालन्याच्याच एका प्रतिष्ठित पुरस्काराचे मानकरी ठरलात हे सांगितले त्यावेळी मागल्या पुरस्काराने झालेल्या आनंदालाही आनंद झाला. फार फार चांगलं वाटलं. तुमचं त्रिवार हार्दिक अभिनंदन !

कवी म्हणून तुम्हाला तुमच्या काव्यसंग्रहाला असलेली माझी प्रस्तावना मोलाची वाटते याचा आनंद मला आहेच. तुम्हाला येणाऱ्या पत्रांमधून प्रस्तावनेचा आवर्जून उल्लेख असतो असे तुम्ही म्हणालात त्याबहलही मला आनंद होणे स्वाभाविक आहे पण तुमची कविता चांगली आहे. ती पुरस्कारीली गेलीच पाहिजे. माझी प्रस्तावना पुढील प्रयोगाचा पडदा आहे. त्याने बाजूला ब्हावे. पडदा म्हणजे प्रयोग नव्हे. प्रयोग म्हणजे प्रयोग होय. तेव्हा पुरस्कार ही तुमच्या कवितेला मिळणारी अत्यंत मार्मिक दाव आहे असे तुम्ही मानले पाहिजे असे मला वाटते.

पण तुमच्यावर प्रेम करणारा एक माणूस म्हणून सांगतो 'थांबू नका'. खूपदा शेत तेच असते पण एखादा शेतकरी त्यात दरवेळी नवनवी पिके घेतो, नवे पीक घेता येणे अ'शक्यच

झाले तर त्याच शेताची नवनव्या पद्धतींनी मशागत करतो. इतकेही करून बांड्यपणावर मात करता येत नसेल तर तो शेत बदलतो. जिच्यातून आजवर कोणी पीक घेतले नाही अशी भूमी पिकासाठी निवडतो. हे तुम्ही गरजेनुसार आणि क्षमतेनुसार करावे. गरज पढेल तेव्हा नव्या गरजा जन्माला घालाव्या. आवश्यक त्या नव्या क्षमता जन्माला घालाव्या. थांबू नये. हे तुम्ही करावे. समाधानाच्या कोणत्याही धातूच्या पिंजऱ्यात स्वतःला कंधी कोळून घेऊ नका. असमाधानासोबत जळत राहा. हीच सदिच्छा.

पुन्हा अभिनंदन! घरातल्या सर्वांना स. ज.

पत्र लिहावे. कठावे.

४६

१२ एप्रिल २००२

प्रिय रमेश ब्राह्मणे

कनिष्ठ महाविद्यालय, पाचोरा जि. जळगाव पो. बॉ. नं. ५३

आपण पाठविलेले जयंतीचे सदिच्छापत्र कालच पोचले. बाबासाहेबांच्या जयंतीच्या सदिच्छा आपण दरवर्षी मला पाठविता याबद्दल मला तुमच्याबद्दल हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त करायला हवी. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जयंतीची सदिच्छापत्रे आपण दरवर्षी जाणीवपूर्वक तयार करून घेता त्यामुळे ती अत्यंत सुंदर आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असतात. यावर्षी आपण पाठविलेले काढू तर मला सूपच आबडले. मी सूप मित्रांना ते दाखविले. दाखविणारही आहे. ज्यांनी हे आपण पाठविलेले सदिच्छापत्र पाहिले त्या सर्वांनीच आपत्या सदिच्छापत्राची भरभरून प्रशंसा केली. पुढेही हे सदिच्छापत्र जो कोणी पाहील त्याला त्याची प्रशंसा करावीच लागेल याबद्दल मला शंका वाटत नाही.

माझ्या साहित्यावर प्रेम करणारी मित्रमंडळी मला दरवर्षी बाबासाहेबांच्या जयंतीच्या निमित्ताने सदिच्छापत्रे पाठवितात. त्यातली काही मला विशेष आवडतात आणि विशेष आवडली त्यापैकी काही सदिच्छापत्रे मी जपून ठेवतो. काही सदिच्छापत्रे केवळ पाहिल्यानेच माझ्या ऊर्जेला भरती येते. हा भरतीकाळ माझ्यासाठी सर्जनशीलतेची रिमझिम घेऊन येतो. नव्या कल्यनांची, नव्या प्रतिमांची, नव्या विचारांची आणि नव्या उत्कृष्ट भावनांचीही पालवी अशावेळी मला फुटते. काही नवे सूत्र जुळून येते, काही नवी संगती झालावून जाते. नवी रसायने मनात उफाळून येतात. या भरतीकाळात नवी क्षितिजे काळजात उगवू लागतात. जीवनाच्या काही नव्या ममारी पोचणाऱ्या नव्या बाटा माझ्या पावलांपुढे पिंगा घालायला लागतात. अशाच वेळी इतरत्र कुठेही न मिळणारे आणि कासावीस करणारे अनोखे सुख मला मिळत असते. मी त्यामुळेच काही सदिच्छापत्रे जपून ठेवतो. कारण त्या सुखात मला

पुनःपुन्हा मिजायचे आणि रुजायचे असते. आपले यावर्षीचे सदिच्छापत्र मी असेच जपून ठेवणार आहे. आपण बाबासाहेबांच्या खूप सुंदर छायाचित्राची निवड केली आहे. मी तुमच्या अभिरुचीला धन्यवाद देतो.

हे छायाचित्र सर्जनसोहळ्याचे छायाचित्र आहे. एका निर्मितीमहोत्सवाच्या प्राणाचे ते चित्र आहे. एका युगप्रज्ञेच्या मोहोराचे ते छायाचित्र आहे. सर्जनाला मानवी शरीर लाभले तर ते लावण्य या छायाचित्राहून वेगळे असणार नाही. या छायाचित्रात स्वतः सूर्यच आपल्या किरणांनी माणुसकीच्या विजयाचे संविधान लिहीत आहे. एक सुंदर सदिच्छापत्र पाठविल्याबद्दल आपणास मनापासून धन्यवाद, घरातील सर्वांना सदिच्छापूर्वक जयभीम.

४७

१० सप्टेंबर २००२

प्रिय कवी दिनकर जोशी
अंबाजोगाई

तुम्हाला मिळालेल्या पुरस्काराच्या निमित्ताने अंबाजोगाईला येता आले आणि एका आनंदसोहळ्यात सहभागी होता आले याचा आपार आनंद वाटतो. एक कौटुंबिक संमेलन किंवा एक वाइमयीन मैफिल असे स्वरूप या कार्यक्रमाला होते. मला हा संपूर्णच कार्यक्रम जिव्हाळ्याने व्याकूळ झाला होता असा प्रत्यय आला. पुरस्काराला उत्तर देताना तुमचा जीव दाढून आला होता. कृतज्ञतेच्या ढगांची गळ्यात गद्दी झाली होती. त्यातले काही ढग ढोळ्यांच्या प्रदेशातही धावायला लागले होते. निरपेक्षपणे, सुशील अतःकरणाने आणि शुद्ध-उदाज्ज भावनेने कोणी आपल्यावर चांदणे शिंपले की असेच होते. दगडांची ओळी सहन करता येतात, सुंगंधाचे ओळे मात्र अवघड असते. खूप दुःखे झेलणाऱ्या मनाची अकलियतपणे अशा गहन सुखाशी गाठ पडली की अशा सुखाच्या अभिव्यक्तीसाठी आसवेच आपल्या मदतीला धावतात. या अश्रूना आपल्या मित्रांबद्दलच्या कृतज्ञतेचा आशय असतो. आई-बडील, एखादी प्रिय आठवण यांच्या पाश्वभूमीचा गुंतागुंतीचा संदर्भ असतो. आपल्याला स्नेहाच्या झुल्यात झुल्याच्या जिवलगांबद्दलच्या पावत्या अश्रूच्या आकारात साकार होतात. त्यावेळी तुमच्याही मनात आपल्या माणसांबद्दलच्चा गहिवर उधाणत होता. चरं वाटलं. तुमचे हार्दिक अभिनंदन!

मला खूप आनंद देणारी तुमच्या गावातली गोष्ट म्हणजे तुम्ही मंडळी परस्परांचे भूतकाळातील विघटनशील परिचय नाकासून नव्या मानवी परिचयाचे निर्माण करीत आहात. अशोक नारनवरे, राजपंखे, संभाजी सावळकर, दगडू लोमटे आणि संतोष मुळावकर अशा तुम्हा सर्वांचे एकत्र येणे आणि साहित्यासाठी जगणे मला मोठे सर्जनशील वाटते. सर्व

धर्म लयाला जातील तेव्हा कविता हीच धर्माची जागा घेईल, आणि कविताच जागाचे सूत्रसंचालन करील असे मैथ्यु अनोल्ड महणाला होता. Beauty will save the world असे डोस्टोव्हल्की महणाला होता. आपल्या मनातील काळ्यप्रेम हे सौदर्यप्रेमच असते आणि हे सौदर्य सर्व असुंदराला पर्याय देत असते. अंबाजोगाईतही हा पर्याय लुकलुकतो आहे याचा प्रत्यय मला आला, फार बरे वाटले, ही सर्वच उभारणी बृद्धिंगत करा, मोदू देऊ नका, आपण सर्व एकत्र आलो तर आपण महाशक्ती होऊ शकतो, उजेढाचे वारसदारही आपण ठरू शकतो आणि उजेढाचे वाटसरूही आपण ठरू शकतो.

"कापून पावलांना रस्ते फरार झाले, अंधार ओकणाऱ्या त्या पेटत्या मशाली" या तुमच्या मला खूप आवडलेल्या ओळीत परिस्थितीची भीषणता व्यक्त होते. अशावेळी 'जेथे जातो तेथे माझी भावंडे आहेत' हा काळ्यर्थमच मला मोलाचा वाटतो. आपण या जीवनशीलीचे पाईक आहात याचा मला अपार गौरव वाटतो. आपल्याला पावले न कापणाऱ्या रस्त्यांची निर्मिती करायची आहे. आणि उजेढाची झाडे वाटतील अशा मशाली निर्माण करायच्या आहेत. या जीवन आणि कविता निर्मितीच्या सोहळ्यात आपण सोबत आहोत याचा आनंद आहे, पुरस्कारावहूल पुन्हा अभिनंदन ! कळावे,

४८

२५ सप्टेंबर २००२

प्रिय प्रा. सावळकर

'राजज्योती' विद्यानगर, रेस्ट हाऊसच्यामागे, अंबाजोगाई-१७

आपलं ९ सप्टेंबरचं पत्र पोचलं, पत्र वाचून फार बरं वाटलं. अंबाजोगाईच्या त्या कार्यक्रमामुळे आपणासारखी अनेक सज्जन माणसे मला जोडता आली याचा मला फार आनंद वाटला. या कार्यक्रमामुळेच अरुण म्हाऱे, प्रशांत मोरे या चळवळीतील कवी मित्रांची भेट झाली हीसुद्धा माझ्यासाठी विशेष आनंदाची बाब होती. तुमच्यामुळे आणि तुमच्या वैठकीतील मित्रांमुळे हे घडले यावहूल मी तुम्हा सर्वांसंबंधीच कृतज्ञता व्यक्त करतो.

प्रा. अशोक नारनवरे आणि प्रा. राजपंडे यांना पत्रं लिहायला सांगणे. मी त्यांच्या पत्रांची बाट पाहीन. मी स्वतः बळीराम जोगदंड, प्रा. देशमुख आणि जोशी यांना पत्रं लिहिली आहेत. त्यांचीही अजून पत्रं नाहीत.

अंबाजोगाईतील बांधवांना माझे बोलणे आवडले यावहूल मला आनंद झालाच पण त्याचेही श्रेय तुम्हा मंडळीसच आहे, मी जे बोललो त्याचा आपण सर्वच मंडळींनी जरा गंभीरपणे विचार करावा अशी माझी आपणास विनंती आहे.

पुरस्कारासंबंधी आपण लिहिले ते बाचून आनंद झाला. आपण म्हणता त्याप्रमाणे मी तीन-चार चांगल्या कवींची नावे आपणास सुचवीन, हे पुरस्कार महाराष्ट्र पातळीवरचे असावे. त्यासाठी त्या पातळीवर आवाहनही करता येईल, पुरस्काराला मोठे स्वरूप प्राप्त होईल. जानेवारीमध्ये मी काही कवींचे कवितासंग्रह, त्यांची छायाचित्रे, परिचय आणि पत्रे पाठविण्याचे कबूल करतो.

सुशीलकुमारजी शिंदे यांची भेट झाल्यास वा संपर्क (फोनवर) झाल्यास त्यांना माझा जयभीम सांगावा. आणि वैचारिकदृष्ट्या आपण आता आमच्या वैचारिक कुटुंबाचे सभासद व्हावे अशी आपणास माझी विनंती आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या अहिताचे काहीही सांगितले नाही. आपले हितच होईल, आपले कल्याणच होईल असेच विचार त्यांनी आयुष्यभर सांगितले. आपण त्या विचारांशी नाते जोडणे आवश्यक आहे. आपणाला ज्या गोष्टी प्राप्त झाल्या आहेत ती बाबासाहेबांची कमाई आहे. आपण यादृष्टीने विचार करावा अशी आपणास माझी विनंती आहे. आणि या विनंतीला जोडूनच मी अशी दुसरी विनंती करतो की यानंतर येणाऱ्या आपल्या पत्रावर बाबासाहेब आंबेडकरांचे रेखाचित्र यावे. असे झाले तर मला फार बरे वाटेल. देहाने केवळ एकत्र आलेल्या माणसांचे ऐक्य फार काळ टिकत नाही. माणसांचे एकत्र येणे म्हणजे मनांचे एकत्र येणे असावे आणि मनांचे एकत्र येणे हे विचारांचेच एकत्र येणे किंवा विचाराच्या एका धावपट्टीवर येणे असावे असे मला नम्रपणे वाटते. माझ्या विनंतीचा आपण गंभीरपणे विचार करावा, आपुलकीने विचार करावा आणि तसे आपल्या विचारांचे, व्यक्तिमत्त्वाचे आणि एकूणच जीवनशीलीचे व्यवस्थापन करावे असे मला वाटते. हे झाले तर फार बरे वाटेल मला. आपण माझ्यावर एवढे प्रेम करता, एवढा आदर माझ्यासंबंधी बाळगता म्हणून हे मी आपणास लिहू शकलो आहे. माझ्यावरील आपल्या मनातील आदराने हे बळ मला दिले म्हणून मी लिहिले आहे. कळावे.

घरातील लहानमोठ्यांना माझा सप्रेम जयभीम सांगावा. बळीरामजी, अशोक, राजपंखे, जोशी या सर्वांना माझा जयभीम सांगावा. थांबतो.

प्रिय कवी नागनाथ शिंदे

'आविष्कार' वी औंड सी कॉलनी, चैतन्यनगर, (तरोडा त्र.) नांदेड-५

आपण पाठविलेला 'क्षोभ' हा काव्यसंग्रह मागेच मिळाला होता. त्यानंतर लातूरच्या बहुजन साहित्यसंमेलनात आपली भेटही झाली. ही भेट मोठी सुंदर होती कारण ती तुमच्या सन्मानप्रसंगी झाली होती. तुम्हाला सन्मानाचा दया पवार पुरस्कार मिळाला होता आणि

माझ्या हस्ते तो तुम्हाला प्रदान करण्यात आला, हा खरे तर माझ्यासाठीही अत्यंत आनंदाचा क्षण होता. एका चांगल्या कवीला सन्मानीत करण्याची संधी मला मिळाली होती, मलाही फार वर वाटलं होतं, लातूरच्या संमेलनाच्या निमित्ताने आणि त्यातही 'दया पवार' पुस्कराच्या निमित्ताने आपला परिचय झाला याचा आनंद मला झालेला आहे.

आणि साताठ दिवसांपूर्वीच आपलं पत्रंही पोहचलं, पत्रावर तारीख मात्र नाही. आपण पत्र फार सुंदर लिहिलेलं आहे. मी ते काळजीपूर्वक बाचलं, आपल्या पत्राने मन भारावले, एखाद्या चांगल्या मनस्वी कवीने लिहावे असेच ते पत्र आहे. पण आपण या पत्रात माझी खूपच स्तुती केलेली आहे. या स्तुतीमुळे मात्र घावरलो.

आयुष्यात एक करा, माणसांची वारेमाप स्तुती करू नका. आपल्याकडली माणसे तर लगेच स्तुती जीवाला लाघून घेतात आणि स्वतःला फार मोठेपणा बहाल करून त्या थाटात वागतात, स्तुतीमुळे माणसांना अहंकार नावाचा भयानक रोग होतो. हा रोग सर्वांचेच वाटोळे करतो, याचे दाख्यले आपल्या अवतीभवती आपल्याला खूप दिसतात, माणसांना कर्तृत्वाच्या मोठ्या संदर्भचीकटीत उभे करावे, त्यांचे मूल्यमापन करावे, संदर्भचीकट लहान, अधिक लहान घेतली की लहान माणसेही मोठी वाटत असतात, छोट्या संदर्भचीकटीत मोठी उरणारी माणसे मोठ्या संदर्भचीकटीतही मग स्वतःला मोठीच मानू लागतात. यामुळे होते हे की स्वतःला मोठे मानणारी माणसे निर्मिती मात्र लहानच करीत असतात, त्यामुळे माणसे मोठी आणि साहित्य लहान अशी स्थिती निर्माण होते.

आपण निर्माण केले त्या साहित्याच्या वाढमयीन गुणवत्तेपेक्षा आपण स्वतःला मोठे समजणे ही वाढमयक्षेत्रातील अनेतिकता असते. आपण निर्मिले त्याहून अधिक चांगले आपल्याला निर्माण करायला हवे आहे आणि त्यासाठी मनःपूर्वक कष्ट घेण्याची गरज आहे असे वाटले पाहिजे. आपल्या योग्यतेपेक्षा स्तुतीचा बोंगा मोठा झाला तर तो आपले नुकसानच करतो. त्यामुळे संबंधित व्यक्तीचेही भले होत नाही, समाजाचेही भले होत नाही आणि साहित्याचेही भले होत नाही. असो, तेब्हा तुम्हाला विनंती ही करतो की निदान माझी तरी स्तुती करू नका, मला मोठे अवघडल्यागत होते.

तुम्ही लिहिता याचा मला अपार आनंद आहे. मातीमोळ स्वप्न रुजावं आणि त्याचं रोपटच केवळ होऊ नये तर वृक्ष, महावृक्ष, बोधीवृक्ष व्हावा. आपली 'क्षोभ'मधली कविता बाचली, काही ठिकाण वेधक वाटली. पण तुम्ही उत्तम कविता लिहू शकाल असे मला वाटते. आणि हीच सदिच्छाही मी तुमच्या सोबतीला देतो.

घरातील सर्वांना जयभीम सांगावा.

कळावे.

ग्रिय कवी नागनाथ शिंदे

'आविष्कार' बी अॅड सी कॉलनी, चैतन्यनगर, (तरोडा बु.) नांदेड-५

तुमचं पत्र कालच पोचलं, फोडलं, अन्यंत उत्सुकतेन वाचलं, आणि फार बरं वाटलं, हे तुमचं पत्र मला फार प्रांजळ आणि मोलाचं वाटलं, तुम्ही माझ्या पत्रातील मला स्नेहपूर्वक समजावून घेतलं, माझ्या पत्रातील शब्दांमागील सद्भावना आपण गौरवाने उराशी कवटाळल्या, मला तुमच्याबद्दल फार जिब्हाळा वाटला, या तुमच्या पत्रापासून मी तुम्हाला आपला मित्र आणि बंधू मानायला लागलो असे समजावे,

शिंदे, सगळ्या बाटाच मोठ्या नागांसारख्या आपल्याला सतत देश करीत राहतात, खूप लोक आपला छळवाद मांडत असतात, त्यात आपले शत्रू तर अस्तातच पण ज्यांना आपण आपले मानतो त्यातलेही खूप असतात, पण आपण कोसळायचे नसते, या आघातांनी आपण तुटायचे नसते, या छळवादाने आपण विस्कटून जायचे नसते, या दंभांनी आपण मोडायचे नसते, अशा दुटप्पी, तडजोडवादी लोकांमुळे आपण विझून जायचे नसते, आपण मोडायला लागलो, आपण विझायला, विस्कटून जायला, तुटायला किंवा कोसळायला लागलो की हेच ज्यांना हवे असते ते आपल्या बरबादीबद्दल उत्सव साजरे करीत असतात, दुष्ट लोकांची गणितेच वेगळी असतात, म्हणून आपली ताकद आपणच वाढवायची, आपले बळ आपणच गोळा करायचे, आपण हरायला लागलो की लोक सुखी होऊ लागतात, आपण हतबल व्हायला लागलो की लोकांचे आपल्याला हतबल करण्याचे बळ वाढत जाते, आपण रडायला लागलो की लोकांना हुसण्याची शक्ती प्राप्त होते, तेच्हा तुम्ही घाबरू नका, पाय थरथरू देऊ नका, शाहरात वाट हरवू देऊ नका, भवकम पाय ठेवून उभे राहा, चालायला लागा, असे झाले तर वाटा हरवणार नाहीत, तुमच्याकडे येण्यात त्यांना गौरव बाटेल, तुमच्यासाठी असण्यात त्यांना आनंद बाटेल आणि एक लक्ष्यात ठेवा तुम्ही स्वतःला एकटे समजू नका, आम्ही आहोत तुमच्या सोबतीला, याही निर्वाताला रस्ते फुटतील, याही निर्वातात हवा पेरली जाईल, अवमानांशी, संकटांशी, उपेक्षेशी आणि सर्व दुष्कृत्यांशी मुकाबले करीतच आपल्याला उजेडाच्या प्रदेशात पोचायचे आहे.

या दुःखांचे आपण आभार मानायला हवेत, कारण त्यांनीच आपल्याला तीव्र संवेदनशील ठेवले, त्यांनीच आपणाला सावध ठेवले, तुम्ही कवी आहात आणि तुम्हाला या सर्व दुःखांनी दिलेल्या भेटी गौरवासारख्या बाटल्या पाहिजेत, मी तसे मानतो, आपल्या आयुष्याच्या बैकेत दुःखांचे मुद्दल जेवढे मोठे तेवढे त्यावर येणारे आविष्कारांचे व्याज मोठे असे मला बाटते, आपले लेखन अधिक उत्कट, अधिक ज्वलंत व्हाये असे बाटत असेल तर खात्यावरची दुःखांची जमाही मोटी हवी, शिंदे, मला हे रशनारी दिसत आणे की मी रशनारी हे जाहाजा

पटत आहे, पण याचा अर्थ जाती आणि आर्थिक भेद टिकावेत असा नाही. हे संपत नाही तोवर आपले खाते या मुद्लाने गच्च भरले असावे, या गोष्टी संपतील तेब्हा आपल्या खात्यावर माणसांच्या इतर सर्व नेसर्विक दुःखाचे मुद्ल असावे. माणसांमधील दंभ, अहंकार, दोंग, असूया, दुष्पणा यांच्यामुळे ही आपल्या खात्यावर दुःखांची जमाई व्हाची. आपण दुःखात जन्मलेले, दुःखे तुडवीत निधालेले आणि दुःखातीताच्या परम सुंदर अवस्थेकडे निधालेले लोक आहोत, आपल्यासाठी हेच सुंदरतम घ्येय आहे आणि हे घ्येयच दुनियेला वाचवू शकते.

त्यामुळे आपल्या पायांना ठेचा लागतीलच, कारण दगडगोट्यांचे माळहरान अटल आहे आणि आपले चालणेही अटलच आहे. आपण चालायलाच हवे, आपली दुःखे इतर दुःखितांच्या दुःखांशी मात्र जोडायला हवीत, त्यामुळे आपली माणुसकी चंद्रमय-सूर्यमय होते, आपले लेखन प्रकाशमय होते, शिंदे, तुम्ही एकटे नाहीत, आम्ही सर्व दुःखे तुमच्या सोबतीला आहोत, तुम्ही खूप लिहा, खूप चांगले लिहा, जीव ओतून लिहा, शब्दात जीव ओतला की शब्द जिवंत होतात, लोकांच्या मनांपाशी जातात, त्यांच्या हातातील उजेड होऊन त्यांची सोबत करीत राहतात, हे घडेल, तुम्ही उधाणून लिहा, घरातील सर्वांना स.ज.

कळावे, जमल्यास फोन करा.

६१

२७ मार्च २००२

प्रिय ग्रा. वैभव सोनारकर

श्रीनिवास अपार्टमेंट, बी/४१ शास्त्रीनगर, बसई रोड (प) ठाणे ४०१२०२

१० मार्च रोजी आपण लिहिलेले पत्र आजच मिळाले. पत्र वाचून अत्यंत आनंद झाला. 'युगसाक्षी साहित्य' हे माझे पुस्तक वाचून आपण भारावून गेल्याचे वाचून मन एका कृतार्थतेने भरल्या आले. सदर पुस्तकात आपणास आंबेडकरसंस्कृतीची प्रखार चुढ़िवादी मांडणी जाणवली हा माझ्यासाठी विशेष आनंदाचा भाग आहे. मी घेत असलेल्या अक्षरांच्या अमाची दखल काळ गौरवाने घेईल, आणि माझे साहित्य प्रबोधनाच्या चळवळीचा भाग झाले आहे. माझ्या प्रतिभेला निखाऱ्यांचे सीदर्य आहे. माझ्या कविता उजेढाच्या ठिणम्या आहेत आणि माझे साहित्य प्रकाशसंश्लेषणाचे कार्य करीत आहे. ह्या माझ्या साहित्यासंबंधीच्या आपल्या प्रत्ययाचा मी मनापासून आभारी आहे. आपल्या या अभिप्रायाने आपण अधिकाधिक चांगले लिहायला हवे हे मला प्रकरणी जाणवले. आपण चोखुंदल वाचक आहात आणि अशा वाचकाचा जाणता प्रतिसाद लेखकाला नवनवी ताकद देतो असे माझे मत आहे. आपल्या विचक्षण प्रतिसादानेही मला मोटूठे बळ दिलेले आहे.

'युगसाक्षी...' वर आपण समीक्षा लिहिताहात हे वाचूनही फार वरे वाटले. एखाद्या छोट्या

समुद्रासारखे ते पुस्तक आहे. त्याचे अंतर्याम तुमच्या शब्दांना व्यवस्थित प्रकाशित करता येईल असे मला बाटते, समीक्षा लिहून झाली की कळवायला विसरू नका.

दुसरा मुहा जीवनायनचा : मुंबईच्याच मौज प्रकाशनाने 'जीवनायन' हा माझा कवितासंग्रह प्रकाशित केला आहे.

"मौज प्रकाशन गृह, खटाववाढी, मुंबई-४०००४" हा या प्रकाशनाचा पत्ता आहे. ३८७१०५०, ३८७२४२६ हे मौज प्रकाशनाचे फोन नंबर आहेत. माधव भागवतांशी किंवा ते नसल्यास संजय भागवतांशी चोला आणि तुम्हाला जवळच्या कोणत्या बुकस्टॉलवर 'जीवनायन' मिळू शकेल त्याची चौकशी करा, ते आनंदाने सहकार्य करतील.

आता आपल्या कवितासंग्रहासंबंधी : आपण आपला कवितासंग्रह प्रकाशित करीत आहात हे वाचून आनंद झाला. अभिनंदन ! किती कविता आहेत? प्रस्तावना कोण लिहिणार? कळवावे, मी तुमच्या कविता चाळल्या, चांगल्या आहेत, तुमच्या कवितेवर लिहायला आवडेल.

एक विनंती : अरुण काळे यांच्याजवळ 'युगसाक्षी साहित्य' हे पुस्तक बाबुराव बागूलांना देण्यासाठी दिले होते, ते बाबुरावांना मिळाले की नाही कळायला मार्ग नाही. शोभाला विचारून काय झाले ते कळवावे ही विनंती, कळावे.

५२

९ मार्च २००२

प्रिय तुकाराम गायकवाड

प्रकाशनगर, तरोडा (बु.), नांदेड-४३१६०५

आपण अगत्यपूर्वक पाठविलेला आपला 'आसूड' हा कवितासंग्रह आजच पोचला, हाती लागताच वाचला, काही कविता मला खूप आवडल्या, आपले अभिनंदन !

आपली कविता अत्यंत परखाड आहे, स्वच्छ आणि निर्णायक वार करणे ही तुमच्या कवितेची प्रकृती आहे. ही प्रकृती एका सूर्यकुलाने तुम्हाला दिलेली आहे. बुद्ध, फुले आणि आंबेडकर हे ते सूर्यकूल होय, आपण या सूर्यकुलाचे रक्त आपल्या शब्दांत भरून देता त्यामुळे आपले अभिनंदन केले पाहिजे.

'आसूड' मधल्या कविता आपण आंबेडकरवादाच्या उजेडात वेचल्या आहेत ही बाब आपल्या कविता वाचताना प्रकर्षने मनावर ठसते, तेहतीस कोटी देवांना तुम्ही म्हणता -

“आम्ही आता प्रतिष्ठा केलीय
तुम्हाला नाकाळन
जीवन जगण्याची”

ही वैचारिक स्पष्टता मला अत्यंत मोलाची वाटते. “मनूपासून दूर व्हा, मंदिर सोळून माणसात या,” या वचनातून आपली कळकळ ओथंबत राहते.” माणसाला माणूस म्हणून वागवणाऱ्या संस्कृतीचे बारसदार आम्ही !!” या ओढीमधून तुम्ही तुमची कुलपरंपराच सादर केली आहे. ‘व्यथा’ या पहिल्याच कवितेतील व्यथेचा मूलभूतपणा आणि तिच्यातील माणुसकी लक्षात राहते. खोर आहे की अंधार जाळून उजेड पेरण्यासाठी आणि प्रेमासाठीही जळण अपरिहार्यच आहे! याला सध्या तरी पर्याय नाही. कधीतरी हे बदलेल म्हणून तर आपला लढा विजांशी दोस्ती करतो आहे. माती आणि माणसाशी कोणी वेडमानी करू नये यासाठी तर आपला आळोश आहे. इतभर पोटाच्या छाळगीसाठी झाले मी रस्त्यावरची माती” या ओढी अस्वस्थ - व्याकूळ करतात. ‘सावित्री’च्या विद्रोहाने बळ येते. तिचा अभिमान वाटतो आणि लेखाणीसोबत संघटित व्हायला हवं ही भावना मला मोलाची वाटली. आपली ‘बाप’ ही कविताही कृतज्ञतेने ढगाळून आली आहे. भूकंपासारख्या नैसर्गिक आपत्तीनेही इथली जात खाली मान घालत नाही. इथल्या जाती जण मरणाला वाकुल्या दाखवीत आहेत. असे हे भीषण वास्तव आहे. तुमची ‘गीत’ ही कविताही चटका लावणारी आहे. त्याचंच नाव जीवन असतं. ही तुमची समज अत्यंत सुंदर आहे. तिच्यात सुगंधाचा अर्थ आहे. आणि बाबासाहेबांमुळेच प्रकाशाचा अर्थ कळला हे तुम्ही लिहिले ते मोठे अर्थपूर्ण आहे. बाबासाहेबांमुळेच अंधाराचा अनर्थही तुम्हाला कळला.

तुमची एकूणच कविता मला तुम्ही भोगलेल्या यातनांचे शब्दशिल्प वाटले. खूप लिहा. आणखी खूप जीव ओता शब्दात. आपल्या हातून उजेडाच्या फुलांनी फुललेल्या अनंत कविता लिहिल्या जाव्यात हीच माझी आपणास सदिच्छा. सौ. संघमित्राताईना आणि घरातील सर्वांना स. ज. पत्र लिहावे. कळावे.

५३

१७ एप्रिल २०००

प्रिय प्रा. सागर जाधव

यवतमाळ

आपलं ६ एप्रिल २००० चं पत्र पोचलं. तुम्ही बाबासाहेबांच्या क्रांतीदर्शनाचे सजग अभ्यासक आहात त्यामुळे ‘आंबेडकरवादी मराठी साहित्य’ वरील आपला अभिप्राय मला खूप मोलाचा वाटला. काही कृतार्थताही लाभली. आपल्या साहित्याच्या संदर्भातला हा प्रश्नादीप मी तुम्हा अभ्यासकांच्या हातात दिला आहे. आपण प्रश्नाप्रेमीनी हा दीप आणखी पुढे, त्याही

पुढे घेऊन जायचे आहे. आणि हा प्रझादीप तुम्ही ज्यांच्या हातात याल त्यांना तुम्ही मी तुम्हाला केले आहे तसेच कळकळीचे आवाहन करायचे आहे. ही ठिणग्यांची शृंखला, ही उजेढाची मोहोरण थांबणार नाही यासाठी आपण सर्वांनीच जीवाचा आटापिटा करायचा आहे. जीवांना तरी याहून अधिक चांगले कार्य आपण कोणते सांगू शकतो? 'आंबेडकरवादी...' बरील आपल्या अभिग्राहाने मला अधिकच मोठ्या जबाबदारीशी बांधले.

आणि 'उजेड'वर लिहिणे हे माझे ऐतिहासिक कर्तव्यच होते. हे लेखन 'उजेड'नेच माझ्याकडून करून घेतले आहे. हे सामर्थ्य उजेडमध्येच आहे. पण यापुढला उजेड अधिक गहन, अधिक व्हुआयामी व्हायला हवा. तुमच्याजवळच्या मनस्वीपणाला हे शक्य होईल ही खात्री मला आहे. नाशिकचे अरुण काळे दूरध्वनीवरून पुस्तकासंबंधी (आंबेडकरवादी...) खूप छान बोलले. outstanding ग्रंथ असे त्यांनी ग्रंथासंबंधी महटले. नव्या पिढीतील सर्वांना प्रकाशमंचावर आणून सन्मानित केले असं ते म्हणाले.

'बुद्धचरित्र' मी लिहावे हे प्रत्यक्ष भेटीतही तुम्ही बोललात. पत्रातही ही अपेक्षा तुम्ही केली. फार... फार बरं बाटलं. अर्थात काम सोयं नाही. दोनतीन वर्षे तरी या कार्याला याची लागतील. पण तुमची इच्छा सध्या तरी मी काळजावर कोरून ठेवली आहे.

सूनवाईला जपावे. त्यांच्या मनाच्या नाजूक अवस्थेत त्यांना मायेने सांभाळावे. एकमेकांना शक्ती याची. सूनवाईला स.ज. सांगावा.

२३ एप्रिल २००० रोजी सकाळी १०-३० वाजता चर्चासत्र आहे. अशोक सविस्तर बोलेलच. यावेच. कळावे.

९४

२१ नोव्हेंबर २००१

प्रिय कवी सर्जेराव चव्हाण

९ क्रांतीनगर, बुलडाणा

आपले हार्दिक अभिनंदन! फार आनंद झाला. हे अभिनंदन आणि आनंद यासाठी की 'आपण गाफिल राहिलो तर' या कवितासंग्रहाला शब्दरंजन दिवाळी अंकाने ठेवलेला पुरस्कार मिळालेला आहे. १९ नोव्हेंबरच्या महाराष्ट्र टाइम्सच्या अंकात पृष्ठ दोनवर 'थोडक्यात प्रादेशिक' या सदरात सदर पुरस्काराची घोषणा केली गेली आहे.

या पुरस्कारामुळे, कवितासंग्रह उशिरा प्रकाशित झाला याचे दुःख आपणाला सहजच विसरता येईल. सौ, सिंधुताईना आणि मुलांना मी केलेले आपले अभिनंदन कळवा आणि त्यांना सांगा की मी तुम्हा सर्वांच्या या सुंदर आनंदात सहभागी आहे. आपले अभिनंदन मी

आणखी दोन तीन कारणांसाठी करते आहे. आपल्या घराचे माझ्या घराशी उल्कट असे भावनिक नाते आहे. दुसऱ्या बाजूने हे नाते छान वैचारिकही आहे, प्रतिक्रांतीच्या समरसतेशी तुमचे संबंध असले असते तर तुमच्या घराशी माझ्या घराचे हे वैचारिक नाते शक्यच झाले नसते. या दोन्ही कारणांसाठी मी तुमचे मनापासून अभिनंदन करतोच पण आंबेडकरवादी कवितेच्या अंगारगृहातील एक जबाबदार घटक म्हणूनही मी आपले हार्दिक अभिनंदन करतो आणि या आपल्या संग्रहाला माझी प्रस्तावना आहे. या नात्यानेही मी आपले अभिनंदन करतो.

पण हार्दिक अपेक्षाही या निमित्ताने करतो. हा पुरस्कार तुम्हाला थांबण्याची किंवा सुस्त होण्याची प्रेरणा ठरू नये. या पुरस्काराने तुम्हाला अधिकच प्रज्वलित केले पाहिजे. कवितेच्या क्षेत्रातील नवनवे गड सर करण्याची ताकद या पुरस्काराने तुम्हाला यावी असे मला मनापासून वाटते. सर्जेंराव, खूप लिहा आणि खूप चांगले लिहा. साहित्यातले जागवणारे प्रहर आणि मारणारे जहर अधोरेखित करणारी कविता तुम्ही लिहायची आहे. ती तुमच्या हातून लिहून होवो अशी सदिच्छा व्यक्त करतो. पुन्हा जीव भरून तुमचे अभिनंदन करतो.

कळावे,

५५

२८ मार्च २००२

प्रिय कवी राजेंद्र सोनवणे

२ हिराखान अपार्टमेंट, वेदान्तनगर, ओरंगाबाद

‘माणूस नावाचं गाव’ हा आपला कवितासंग्रह परवाच पोचला. अत्यंत अगत्याने संग्रह पाठविल्याबदल मनापासून धन्यवाद! या अंतर्वाही सौंदर्यसमृद्ध कवितासंग्रहाबदल आपले विशेष अभिनंदन !

कविता काळजीपूर्वक वाचाव्याशा बाटल्या आणि वाचताना आपण एका ज्वलंत प्रतिभेचा आविष्कार अनुभवतो आहोत असे खूप ठिकाणी वाटले.

“इथं तर, सर्व सजीवच्च निजीव आहेत.”

“स्वतःब्रोब्र देश विकण्याची लायकी आवश्यक”

“श्रम नाहीत तिथेच आश्रम आहेत.”

“कशा विसराव्यात आम्ही तुझ्या राज्याभिषेकाच्या जखामां”

“त्यांनीच सांगाव का, स्वातंत्र्याच्या पताका चौफेर बांधायला?”

“चलवली... मंत्रालयात जातात, नाही तर लयास जातात.”

“तरीही तू हसतोयस ‘अल्वर्ट आइन्स्टाइन’ मात्र एकाच चुकीवर आयुष्यभर रहतोय.”

“गावासाठी गावकूस आहे, गावकुसासाठी गाव नाही.”

“तू लवकर निघून गेलास अन संसदेचाही कोबळ्या वयात चाप गेला.”

“तो तर सारं आयुष्यभर संघर्ष करीत होता, पिण्याच्या पाण्यासाठी.”

“सारं शहर चुरगाळलं कागदासारखं.”

“घोडे शबूचे होते मित्र त्यावर स्वार होते.”

“खोलवर तूही असाच चालत ये जखमांच्या तळाशी.”

“त्यांनी पिसारा छाटून मोराला पुन्हा अरण्यात सोडण्याची खूपच दया दाखवली.”

“तू कोणत्या पहाटेचं स्वप्न घेऊन झोपून जातेस रोज?”

“आता तर ‘सूर्य’ झाकण्याचा त्यांना नवा छंद जडला आहे.”

“पुढे जाण्यासाठी दगांनी हवेचा फक्त हात धरावा.”

“माणसं मेली तरी देव जगतात.”

अशा काही ओळीना नवे श्वास लाभले आहेत. आपण काही नवे निराळे वाचतो आहोत असे बाटले आणि माझ्या अभिरुचीला मनापासून आनंद बाटला. आपली कविता खूप मोठी होईल असे मला मनापासून बाटते, फक्त घाई करू नका, त्यामुळे आशयाचे नेमके रूप आणि मागणे दुर्लक्षित होण्याची शक्यता असते, उदा, ‘जेव्हा चर्चबेल’ ही कविता पुढे करता येईल, ती एक चांगली कविता आहे. अत्यंत संयमाने पण कलासामध्यनि इथे एका संदर्भचीकृतीत मंदिरवाल्यांची अमानुषता सांगितली जाते, चर्च, मशिद आणि मंदिर या तीन संस्कृतीचे तीलनिक चित्रण इथे अत्यंत प्रत्ययकारी पद्धतीने होते. इतक्या कमी अवकाशात हे सर्व पेलले जाते, ही बाब खारोखारच अभिनंदनार्ह आहे, पण तरी ही कविता

‘चर्चबेल झाली

सारे आत गेले

मुल्लाने अजाण दिली

सारे मशिदीत गेले

मंदिराची घण्टा झाली

काहीजणच आत गेले”

अशी लिहिली गेली असती तर आशयाला काही दुखापत झाली असती का? वरच्या लेखनात सतरा शब्द आहेत, मूळ कवितेत चत्तीस शब्द आहेत, म्हणजे अर्धे शब्द टाळता आले असते, आणि अल्पाक्षरत्व साधले गेले असते, व्यंजकता प्रभावी झाली असती, तुमची ‘पिंपळाचं हिरवं पान’ ही कविता यादृष्टीने रेखीच आहे, या माझ्या विश्लेषणाचा तुम्ही जरा

लिहावेसे वाटले, वाईट वाटून घेऊ नये हीच विनंती.

आणखी एक बाब : डॉ. रसाळांची प्रस्तावना उत्तमच आहे. फक्त मी आता आपल्या कवितेला आणि ही कविता लिहिणाऱ्या प्रतिभांनाही 'दलित' हा शब्द वापरीत नाही. आमचे आणि आमच्या कवितेचे हे वर्णन अन्याय्य आहे. एकूण उद्दिष्टाच्या त्यामुळे अवमान होतो असे मला वाटते. आपली कविता 'आंबेडकरवादी' आहे, असेच तुम्ही सांगावे, मित्रांनाही तसेच सांगायला सांगावे असे मी अत्यंत कठकळीने आपणास सांगतो आहे.

डॉ. रसाळांनी पृ. ७ वर चर्चिलेल्या एका मुद्याचा मात्र ब्रोटकपणे का होईना विचार व्हायला हवा, त्यांनी लिहिले आहे. 'या काळ्यनिर्मितीप्रक्रियेतून जन्मलेली कविता 'दलित' असते, 'दलित' नसतेही, ही कविता दलित वास्तवाला अर्थपूर्ण बनवत असल्यामुळे दलित कविता असते आणि दलित वास्तवापलीकडच्या वेगळ्या वास्तवालाही अर्थपूर्णता मिळवून देत असल्यामुळे ती केवळ दलित कविता राहात नाही, ती नुसती कविता होते.''' इथे डॉ. रसाळांनी दलित आणि अदलित अशा दोन वास्तवांची मांडणी केली आहे. मुळात ही वास्तवे संबंधरहित नाहीत, ती एकाच अनिष्टाची अमानुष निर्मिती आहे. म्हणून दलित वास्तवाचा कोणताही आविष्कार अदलित वास्तवाच्या संदर्भात होण अटल आहे. कारण ते आहे म्हणून हे आहे. एखाद्या व्यक्तीला शस्त्राने जखाम झाली असे आपण उदाहरण घेऊ. इथे जखाम, शस्त्र आणि शस्त्र मारणारे मन या बाबी वेगळ्या कशा करणार? ही तीन वास्तवे नसतात. ते एकाच वास्तवाचे, परस्परांना एकत्र बांधून ठेवणारे भाग असतात. ही एकाच वास्तवाची कारण - कायें असतात, तेव्हा वास्तवाचा अशा विघटनशील विचार घोटाळ्यात टाकणारा ठरू शकतो.

आता मी तुमच्या कवितेला आंबेडकरवादी कविता मानतो. ही कविता आंबेडकरवादी या नात्याने वर म्हटले त्या संपूर्ण कारण कार्यरूप वास्तवाचा वेध घेते. जात, वर्ग, मानव आणि मानवाच्या प्रेम, द्वेष या सर्व स्वभावछांचा अंतर्भव असलेले संपूर्ण जगच आंबेडकरवादाला आपला विषय वाटतो. या संपूर्ण वास्तवाचाच 'एक्सरे' आंबेडकरवादाला पेश करायचा आहे. तेव्हा आंबेडकरवादाच्या कॅमेन्यात असलेले वास्तव आणि त्याच्या कॅमेन्याबाहेचे वास्तव असे काही संभवत नाही. हा कॅमेरा संपूर्ण विश्वपसान्यालाच आपल्या उराशी कवटाळतो आहे. तेव्हा या दिशेने विचार व्हावा. आणि कवितासंग्रह पाठविल्याबद्दल तुमचे हार्दिक आभार.

प्रतिभेद्या उज्ज्वलतेबद्दल तुमचे अभिनंदन !

कल्यावे, गरज पढल्यास लिहावे,

५६

२८ मार्च २००२

प्रिय कवी विद्याधर बन्सोळ

सरदार पटेल महाविद्यालय, चंद्रपूर

'सूर्याला दिवस जातात तेव्हा...' हा तुमचा कवितासंग्रह तुम्ही आदरपूर्वक भेट दिल्याबदल मी तुमचे मनापासून आभार मानतो. 'सूर्याला...' मधील कविता मी माझ्या काळजाच्या डोळ्यांनी वाचल्या. कविता वाचताना असे उत्कटपणे वाटत होते की नव्या उजेडासाठी उत्त्सनन मांडणाऱ्या एका सुशील प्रतिमेचे जरा आगढे लावण्य आपल्या अभिरुचीत शपूर्णा झालेले आहे.

'तुमची कविता' आंबेडकरवादी आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांमुळेच शब्दांना आणि विचारांना अर्थाची फुले आली अशा आशयाचे आपल्या मनोगतातील शब्द मला फार महत्त्वाचे वाटतात. या तुमच्या बैचारिक भूमिकेचा आविष्कार तुमच्या एकूणच कवितांमधून सौदर्य झालेला आहे. पण 'बुद्ध' या कवितेत तुम्ही मांडून ठेवला तो उजेडाचा वसाही मोठा घेघक आहे आणि तुमच्या प्रखर जीवनदृष्टीला शांतपणे अघोरेखित करणारा आहे. चालतच राहणाऱ्या, उजेड वाटत फिरतच राहणाऱ्या, अंद्यारखस्त्यांचे रूपांतरण प्रकाशात करीत चाललेल्या बुद्धाने खूप घाव झेलले. काळोखाच्या राजवटीत बुद्ध नावाच्या कोणत्याही उजेडाचा याहून वेगळा भोगवटा नसतो. धम्म वाटायला निघालेल्या भिंडखूला बुद्ध म्हणतो : भंते त्या गावाचे लोक बाईट आहेत. ते तुला शिव्या घालतील. भंते म्हणाले, फक्त शिव्याच घातल्या. हातपाय तोडले नाही असे मी म्हणेन नि धम्म सांगेन. 'आणि हातपाय तोडले तर?' भंते म्हणाले, 'माझा जीव तर घेतला नाही ना?' असे म्हणेन आणि धम्म सांगेन. 'आणि जीव घेतला तर?' 'तर प्राणाहून प्रिय असा सत्याचा उजेड वाटताना मृत्यू आला या समाधानाने मी मोहोरून येईन. तो माझ्या मरणाचाही मृत्यू असेल! हेच बुद्ध असणे आहे. हीच बुद्ध असण्याची सुंदर व्याख्या आहे. आतला दिवा विझू न देता हा बुद्ध तुम्हाला -

'डोळे मिटल्या गावांवरती
उजेड वाटत जाता विसला'

हेच बुद्धमन आहे. ही बुद्धजीवनशीली आहे. तुमच्या हातात बुद्धाने कंदील दिला आणि हा कंदील घेऊन 'मीही चालतच आहे' असे तुम्ही बुद्धाला सांगितले. तुम्ही धम्मदायाद आहात. तुम्ही बुद्धाविष्कार आहात. तुम्ही आंबेडकरवादी आहात आणि तुमची कविता आंबेडकरवादी आहे असे मी म्हणतो ते वरील कारणामुळे. तुमची कविता चांदण्याला बिलगून गाणे गाणाऱ्या कवीची आणि कवेत आकाश घेणाऱ्या गविभानंताची कृतिना आहे.

‘सिवीवरतं देव आये
तरी भेदभाव आये
... येटाराले नाव आहे.’’ आणि

‘साहेब झालास मनून बाबा
जात कोटी जाते का?
आपण भुललो मनूला तरी
लोकं कोटी भुलतंत का?’’ आणि

‘मनू असे कसे रे तुझे संस्कार
असे कसे तुझे पिल्ले
आधी माणसं केलीत अस्पृश्य
आता साहित्यही झाले?’’

असे या समाजाचे जहरवास्तव तुम्ही प्रभावीपणे मांडले आहे. सोन्याचा मुलामा दिला, राष्ट्रधुरीण केले तरी अशाही माणसाशी जात लक्षात घेऊन वागण्याचीच सांस्कृतिक प्रथा इथे आहे म्हणून तुम्ही तुमच्या प्रतीकघोड्याला -

‘म्हणून माझ्या घोड्या, तू धावत राहा
जातिविरहित माणसांचा प्रदेश लागेपर्यंत !’’

असे धावायला सांगता. हेच तुमच्या जीवनप्रवासाचे ध्येय आहे. या मंडिलचा ध्यास तुम्हाला तुमच्या जखामांनी दिला. तुमच्या जखामांवर फुंकर घालणाऱ्या बुद्धाने दिला आणि डॉ. बाबासाहेब ऑबेडकरांनी दिला. ‘जातिविरहित माणसांचा प्रदेश’ हे स्वप्न, समाजजीवनाचा हा आवर्श तुमच्या जळत्या काळजाला बाबासाहेबांनी बांधला आणि हे सामाजिक न्यायाचे सुंदर स्वप्न तुम्ही स्वतःच्या ढोळ्यात पेरले. अनेक समुद्र भरतील एवढी आसवे तुमच्या ढोळ्यांनी ढाळलेली आहेत. ‘बाटतं हा समुद्र आमच्याच आसवांचा असावा’ या ओळीतून वरील गोष्ठींचा पत्ता बाचकाला लागतो. पण हजारो वर्षे आसवे ढाळणारे ढोळे आता स्वप्नांची बावरे झाली आहेत. या आमूलाग्र बदलाचे नावच तर क्रांती असते.

तुमची ‘मुडदा’ ही कविता एक छान प्रतीककविता आहे. शिकारी, पक्षी आणि माणसे असा त्रिकोण या कवितेतील आशयाची फुलवण करतो. पक्षी हे सामान्य जनतेचे प्रतीक. शिकारी प्रतिक्रांतीचे प्रतीक तर माणसे हे परिवर्तनाचे प्रतीक आहे. पक्षी त्यांना नष्ट करणारांचे ऐकतात. त्यांना उजेढ देणाराला नष्ट करू पाहतात. पक्षांना शिकाऱ्यांनी मोक्षमोहिनी दिलेली असते. पक्षांना ही मोक्षभांग त्यांनी चारलेली असते. त्यामुळे पक्षी

माणसांना टोंचायला धावून जातात.

‘तेव्हाच हुशार शिकान्यांनी
माणसांचा मुडदा केला...’

हे सर्व प्रतीक आजच्या वास्तवाचा कुरुप नकाशा पुढे करते. आजच्या आपल्या भारतीय समाजातील पक्षी कोण, शिकारी कोण आणि माणसे कोण हे सहज कळू शकते. पण या प्रतीकाची बांधणी तुम्ही फार प्रभावीपणे केली आहे. त्यातून एक गहन व्यंजना वाचकाच्या अंगावर प्रश्न विचारीत धावून जाते पण यावर इलाजही आहे. ‘सावज व्हायचं नसेल तर आपण सावध राहिलं पाहिजे.’ हे खर आहे. ‘तुफान’ या कवितेतही अशीच रूपकसर्जना तुम्ही केलेली आहे. ‘बांध’, ‘बाघ’, ‘पावसा’, ‘नाती’ इत्यादी अनेक कवितांमधूनही ही रूपकसर्जना तुम्ही सहज करता. बांध ही कविता फार छान आहे.

‘आता आपण आपले
बांध बांधायला शिकले पाहिजे
येणान्या शतकात
आपल्या अशुंचा बाजार न मांडता....’

हे तुम्ही सांगता. त्यातील कळवला जिवाला भिडतो.

बाघ हे आपल्या धुरीणांचे छान प्रतीक आहे. पुरस्कार या कवितेला छान प्रतीककळ्ठा लाभली आहे. फार छान कविता आहे ही! ‘माय’ कविता छान आहे. पण ‘तुम्हीच ठरवा’ या कवितेतील आव्हानक्षमताही मोठी दाहक आहे. ‘आम्ही सूर्याच्या गावची माणसे आहोत. आम्ही घरोघरी दिवे होऊ शकतो.’

‘डोंक्यावर बसणान्यांना
जमीनही दावू शकतो
बिघडलेल्या मेंदून्ना
शाँकही देऊ शकतो
आम्ही भडकून होता आग
बरसून पाण्याचा शिरवा
वाजायचं कसं ते
तुम्ही ठरवा !’

ही ताकद लक्षात घेण्यासारखी आहे. या ऊर्जेचा उगम कुठे आहे तेही सर्वच लोक

शब्दांना धंद्याला लावणाऱ्या भ्रष्टचाऱ्यांची यादी 'शब्दांचे दलाल' मध्ये तुम्ही पेश केलेली आहे. पण 'घाव' मध्ये 'बोलाचाच घाव राजा, जातो लई खोल सावरून बोल राजाशी' इथे तुम्ही आणखीच व्याकूळता सादर करता, ती मोठी मोहक आहे. खरे आहे तुफानाच्या खुणा मिळून जातात आणि हिरव्याकंच आठवणी दाढून येत राहतात. पश्चात्तापाच्या दातांनी जीव खात राहतात. त्यामुळे उतू-मातू नवे, "माय बोले तसं पाणी, डोळ्यातून याव" ही वाणीच्या मार्दवाची परमावधी होय. वाणीचे हे सर्वश्रेष्ठ उन्नत, करुणामयी रूप होय. जीवन हे वाच्या-तुफानासारखं आहे. निसर्ग निर्घृण आहे. जीवनही तसंच आहे. या अशा निर्घृण, अनिश्चित आणि अविश्वासाने जळणाऱ्या वणव्यात त्यामुळेच -

"कुणी हवा काळजाचा
वाच्या तुफानात"

असं तुम्ही म्हणता न्यात एक गहन मार्मिकता आहे. 'तोलून बोलाव' हे त्यासाठी ! हाही जीवनाचा बुद्धार्थच आहे. हे सदसदविवेकाचेच भाषांतर आहे. हीच करुणेची छवी आहे. बुद्धाच्या काळजाची आणि आंबेडकरांच्या अंगारमेंदूची हीच जीवनविषयक रूपरेषा आहे.

सुकल्या, झिजल्या वाहाणीसारखी झिजून झिजून खंगलेली आणि रीत म्हणून भलंबुरं बोलणं सवयीनं ऐकून घेणारी काकी ग्रामपंचायतीत निवडून येते तिची जीभ केची होते. ती रस्त्यांचा, झोपड्यांचा, बेघरांचा प्रश्न मांडते. "दिव्यांचा प्रश्न" हा कळीचा प्रश्न मांडते. यावेळी तुम्ही लिहिता ते फार हळवं करणारं आहे.

"मिंतीवर बाबासाहेब
गालातच हसत होते."

खरं आहे. काकी हा बाबासाहेबांच्या स्वज्ञाला आलेला गौरवशाली फुलोर होता. 'तुझीच कमाई आहे ग भीमाई' असेच या संदर्भात म्हणावे लागते. काकीने 'दिव्यांचा प्रश्न' मांडावा यासाठीच तर बाबासाहेबांनी आयुष्य दिव्यासारखे जाळले.

'बगीचा घोडा' ही कविता जरा वेगळी पण महत्त्वाची आहेच. या कवितेत या शतकातील पढऱ्याड तुम्ही मांडली आहे. मानवी अस्तित्वाची भीषण मोडतोड असे या कवितेचे रूप आहे. ही मोडतोड या देशांच्या संदर्भचीकटीत मांडली जाते. एकूणच ओहोटी, एकूणच मरगळ मांडणारी आणि माणसाच्या अस्तित्वाची बेरीज शून्यात काढणारी ही कविता एका टोकाला जात आहे, तो प्रत्यय प्रामाणिक आहेच. जगण्याच्या दिशेसंबंधीचा आणि प्रयोजनासंबंधीचा संभास इथे व्यक्त होतो. त्याची मात्र वेगळी चर्चा करता येईल. 'जीवनायन' मध्ये -

"या जंगलातील अंधाराला चालत नाहीत सूर्य आपले"

असे मी महटले आहे, दिशा आणि प्रयोजन आहे, खूप सौदर्य आहे, पण गोचिड गाईच्या स्तनातील दूधाकडे पाठ फिरवितो, रक्त पितो, माणसे गोचिड आलेली आहेत, त्यांना माणुसपणाचाच तिरस्कार वाटतो आहे, उजेढाच्या वधाचाच अजेंडा ते राबवीत आहेत, हे खरे आहे, तरी -

‘लाध मारूनी काढीन याणी
मरून गेली असली वाणी
यीवन इथले दिशाहीन अन्
या शतकाचा सुटतो नाडा’

याप्रकारे झालेले आहे, परिवर्तनाच्या चळवळी डबघाईस आलेल्या आहेत, याचेही कारण अपरिवर्तनाच्या संचितापासून परिवर्तन चळवळीतील माणसेही स्वतःला वेगळे करून घेत नाहीत हे आहे, त्यामुळे अपरिवर्तनाच्या चळवळीही परिवर्तनविरोधक असतात आणि परिवर्तनाच्या चळवळीतही परिवर्तनाचे मारेकरीच असतात, आणि थोडे सच्चे अशा स्थितीत गारदून जातात, गांगरून जातात, ही स्थिती तुम्ही वरच्या ओढीत मांडली आहे आणि ती योग्यच आहे.

तुमची घर कविता छानच आहे, भेटेल त्याला काळजात घर यावे म्हणणारी ही कविता काळजात घर करते, ‘नवी ऑर्डर’ मधील उपरोधही कलासमृद्ध आहे, ‘तू’ मधील ‘तू’मध्ये तुम्हाला लढाई जिकून देण्याची ताकद आहे, ‘तू’ हा सखीचा सैनिकी आदिबंध आहे, तुमची ‘कावा’ ही कविता मला अप्रतीम वाटते, सुंदर ! केवढे प्रत्ययकारी प्रतीक तुम्ही इथे उभे केले आहे, या कवितेचे बोट अखल्या वेळमान नेत्यांकडे आहे, मेंद्रांना साटिकखान्यात ‘नेतात’ ते नेते! पण तुम्ही आपली प्रतिभा भोवतीच्या जगण्यातील साऱ्याच जखमांच्या गर्दीत उभी केली आहे, त्या जीवनातील चढ तुम्ही मांडता उतारही तुम्ही मांडता, तांदूळ निवडताना, निवडणारी व्यक्ती तांदूळ वेगळे करते, खाडे वेगळे काढते, ही एक महत्त्वाची निवडणूकच असते, ही इष्ट काय आणि अनिष्ट काय याची समीक्षाच असते, कविताही अशी निवडणूकच, अशी समीक्षाच असते, पाखराला सावधानतेचा इषारा देताना तुम्ही म्हणता ‘इथल्या फांद्या केवहाही फितूर होतात, अलगाद ठेवावं काळीज आणि बघता बघता मोदून जातात!’ खरे आहे, तुमची प्रतिभा या फांद्यांचाही परिचय देते आणि ‘माणसा लगवण कर घाई, तथागत पाही वाट’ या विश्वासाच्या महावृक्षाचाही परिचय देते, या महावृक्षाला चंद्रसूर्य लागतात, माणुसकीचा मोहोर येतो, चिल्यापिल्यांना तो उंच आकाशातून पाण्याला शिकवितो,

‘आलाच नाही पाऊस

आपल्या माळावर तर

अशी नवजीवनाच्या निर्माणाची जिही दीक्षा देतो, मला मेघ दोहण्याची प्रतिमा सूपच आवडली, बन्सोड, तुमच्याजवळ एक वैशिष्ट्यपूर्ण प्रतिभा आहे, तिला तुम्ही फार फार जपा, तुमच्या हातून फार मोठी कविता लिहिली जाणार आहे, याची स्थानी बाळगा, घरातील सर्वांना जयभीम सांगा, लिहावेसे वाटले तर पत्र लिहा, कळावे,

५७

२८ एप्रिल १९९०

ग्रिय अशोक कांबळे
पारबेकर महाविद्यालय, यवतमाळ

तुझ्या विवाहाची निमंत्रण-पत्रिका पोचली, पत्रिका पाठविल्यावदल मनापासून आभार! माझ्या आयुष्यातील दोन राजांची लग्न एकाचवेळी आणि यावासाहेबांच्या जन्मशताब्दी वर्षात होत आहेत याचा मला अपार आनंद आहे, एक राजा मिलिंद आहे आणि दुसरा तू समाट आहेस.

तुझे आणि स्मिताचे हार्दिक अभिनंदन !

अशोक हे नाव एका जिही धडपडीने धारण केलेले नाव आहे, वर्धेला पहिली भेट झाली तेव्हापासून माझ्या मातृनजरेने या अशोकवृक्षाची सुरेख वाढ पाहिली आहे, अंधारात तेजाची लेणी सोदावीत ह्याप्रमाणे अडचणीच्या पहाडात या अशोकाने आपल्या कर्तृत्वाचे साम्माज्य प्रस्थापित केले, मन नक्षत्रफुलांनी फुलत!

'एकच तारा समोर आणिक पायतळी अंगार' प्रमाणे आंबेडकर संस्कृतीचा तारा आपल्या डोळ्यांपुढे आहे, त्या संस्कृतीसाठी जगणे हेच उन्नत जगणे होय.

लग्न आपल्या प्रवासाला एक सोबत देतं! या सोबतीने हा प्रवास गुदमर्ल नये ही अपेक्षा असते, या सोबतीने प्रवासाला अधिक उन्नत ध्यास द्यावेत, परिस्थितीने मारलेल्या गाठी सोडविण्याची शक्ती, वर्तमानाने पावलांपुढे अंथरलेले अडथळे ठोकरून लावण्याची कुवत असे या सोबतीचे वर्णन करता यायला हवे.

विवाहोत्तर जीवन म्हणजे परस्परांना अर्थपूर्ण करण्यासाठी झटण्याचा महोत्सव, जीवनावर मुद्रा उमटवणारी शिल्पे खोदण्याची प्रक्रिया वा सर्वार्थांनी आंबेडकरांच्या दिशेने जाण्याचा प्रतिझावद निदिध्यास !

तुम्हाला सदिच्छा, येता नाही आले त्यावदल क्षमस्व, आईवावांना समजावून सांग! मिलिन्द+स्मिता यांच्यासोबत स्मिताला घेऊन जेवायला ये.

तुम्ही दोघे ठरवा.

प्रिय अशोक कांबळे

पारवेकर महाविद्यालय, यवतमाळ

तू स्मिता आणि तुमची युगंधरा स्वतःच्या घरात राहिला गेलात, एखाद्या मनात त्रिसरण नांदायला जावे तसे गेलात, खूप खूप आनंद झाला, स्वतःची लँड झाली, त्यावर स्वतःचे होम झाले, तू स्वतःच्या 'होमलँड'चा धनी झाला, अशोकला राहिला आणि त्याह्याला हक्काची जागा आपल्या पाठीवर मिळाली याचा आनंद स्वतः पृथ्वीलाही झाला असेल. वाच्यावर तरंगणारा अशोक आता जमिनीवर उतरला यामुळे मलाही बरं वाटलं, आता हे मात्र लक्षात ठेव की स्थीर्य लाभले तरी मनाला स्थिरावू देऊ नकोस, तू वाच्यासारखा धावत राहिला पाहिजेस, सदाफुलीसारखा फुलत-हसत राहिला पाहिजेस, सूर्याप्रमाणे तुला किरणांच्या फांट्या आल्या पाहिजेत, सूर्य कधी थांबत नाही, प्रकाशाचा त्याचा मोहोर कोमेजत नाही, प्रकाश वाटण्याचे त्याचे कार्य कधी थकत नाही, आपण हे सर्वच जीवनशीली म्हणून स्वीकारले आहे, म्हणून आपण सूर्यकुलाचे लोक आहोत, म्हणून म्हणतो तुला स्थीर्य लाभले तरी स्थिरावणे जमू नये, ते सूर्यकुलाशी संबंध तोडणे ठरेल, पण माझी खात्री आहे अशोक काय वाटूटेल ते झाले तरी हे होऊ देणार नाही.

एम. ए. ला शिकत असताना परिस्थिती तुझ्याशी चुलीवरील तापलेल्या तव्यासारखी वागली, भाकर पाचवली जाते तसे तुला तिने पाचवले, तुझ्या आईवडिलांची आसवे घेऊन तू हा गरिबीचा बणवा विझवीत होतास, कधी थकत होता, कधी नव्या दमाने पुढे धकत होता, बणवा अधिकच तुफानसूप घेई तेव्हा आईवडिलांच्या आसवांच्या शक्तीत स्वतःच्या आसवांची कुमक मिळवायचा! हळूहळू बणव्याचे चांदण्यात भाषांतर होत गेले, कधी वेळ काढून या चांदण्याशी त्या बणव्याबद्दल बोलत जा, तू स्वतःच्या घरी राहिला गेलास याचा आनंद मला खूप आहे, हा आनंद वेगळ्या कारणासाठी तुझ्या जन्मदात्यांना होईल, पण आणखीच वेगळ्या कारणासाठी मला हा आनंद होतो आहे, हे तुला समजले तरी पुरे आहे, पुरे आहे...

परवाच एक लेख लिहिला, त्यात मी म्हटले की ज्याला सुखी ब्हायचे असते तो कवी होण्याची चूक करीत नाही, कारण कवी होणे म्हणजे दुःखी होणे, यातनांच्या कुटुंबाशी नाते जोडणे, दुःखांशी संवाद करीत राहण्याचा बसा घेणे, आपल्याला सुखी होण्याचा हक्क आपल्या स्वभावांनी, आपण पत्करलेल्या बशानेच नाकारला आहे, तर तू स्थीर्य मिळाले तरी स्थिरावू नको, कवी कधी स्थिरावत नाही, अशोकचे घर झाले, मला तुझ्यातत्या कवीचे मराठी साहित्यात घर ब्हावे असे मनापासून वाटते, मराठी साहित्यात जेव्हा तू गृहप्रवेश कराऱी व्हावेनी मी एजार कागे अमर्जी नवी गोर्डन, एनिकेनी दान पाण्यान तारी, निवासा

आणि युगंधरालाही सांग मी 'आंबेडकरवादी मराठी साहित्य' नावाचे महासभागृह बांधण्यात गुंतलो होतो. या सभागृहाने माझ्या संपूर्ण मनावर आपला ताबा मिळवला होता. तर हे तूच समजावून घेऊ शकतोस म्हणून हा निर्मितीमहोत्सव सोडून आलो नाही. हे समजावून घेण्याची क्षमता तुझ्यात नसती तर मग मला येण्याशिवाय गत्यंतर नव्हते.

असो, तर स्मिता-युगंधराला समजावून सांग आणि ढी.वाय, हाडेकरांना सांग चार्वाकाची प्रस्तावना विलास वाढांना पाठविली आहे आणि ती त्यांना मिळाल्याचे पत्रही आले आहे. आंबेडकरवादी मराठी साहित्यात आंबेडकरवादी वैचारिक निबंध नावाचे एक प्रकरण आहे. त्यात हाडेकरांवर मी छान लिहिले आहे.

आणि दि. ३ जुलैला पोलीस उप-अधीक्षक जी.जाळसाहेबांना निवृत्तीनिमित्त निरोप समारंभ आहे. संपूर्ण ३ तासांच्या कार्यक्रमाचा मी अध्यक्ष आहे. कवीसंमेलनाचे अध्यक्ष नियाळकर आहेत. आपली मित्रमंडळी आहे. सायंकाळी ६ वाजता कार्यक्रम आहे. सोबत पत्रिका आहे. शक्य असेल तर ये. कार्यक्रमातही सहभागी होता येईल. बोलताही येईल. शनिवार आहे. रविवारी सकाळी वा दुपारी यवतमाळला जाता येईल. पाहा जमले तर. तसे शक्य तर फोनवरून कळव.

बाकी नेहमीनुसार, 'आंबेडकरवाद' हे संपूर्ण शोसव्याशे पानांचे पुस्तक यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ छापत आहे. संपूर्ण तत्त्वज्ञानाची मांडणी त्यात आहे.

तुझे स्वगृही राहायला गेल्याबद्दल मनापासून अभिनंदन, स्मिता, युगंधराला अनंत सदिच्छा! रमेश जीवनेना जयभीम. आणि सरकुळे, मडावी यांनाही जयभीम सांगावा.

'वाळमयीन मूल्ये आणि जीवनमूल्ये' हे पुस्तक १ तारखेला मिळाल. यावेळी मजजवळ दोन प्रती आहेत. तुला एक देर्इन, कळावे,

५९

५ मे २००१

प्रिय अशोक कांबळे

पारवेकर महाविद्यालय, यवतमाळ

तू फोनवर बोलत्यानुसार तुझे पत्र आले नाही. वाट पाहिली, वाटेवर हवेसे, नकोसे खूप काही होते पण तुझे पत्र नव्हते. वाट पाहून थकण्याएवजी हुस्प आला आणि तुला पत्र लिहायला चसलो.

७ मे रोजी बुदाचा हॅप्पी बर्थडे आहे. जिवंत माणसाची जयंती म्हणजे हॅप्पी बर्थडे. मेलेल्या माणसांचे बाढिवस साजरे करायचे नसतात. बाढिवस जिवंत माणसांचे साजरे

करायचे असतात, कारण जिवंत माणसाला उद्देशूनच हैंपी बर्थडे म्हणायचे असते, माणूस जिवंतच नसेल तर त्याला हैंपी बर्थडे म्हणता येत नाही, तर सात मे रोजी बुद्धाचा हैंपी बर्थडे आहे, चवदा एप्रिलला ढों, बाबासाहेब आंबेडकरांचा हैंपी बर्थडे असतो, हे आपले दोघेही तत्त्वज्ञानी जिवंतच आहेत, अशा लोकांना मारणारी मरणे कुठेच हृयात नसतात, अशा लोकांना मारणारी मरणे जन्मालाच येत नाहीत, हा बेशरमपणा मरणानाही शक्य होत नाही, म्हणून ही माणसे जीवनाने जगवलेली आणि मृत्यूने गौरविलेली माणसे असतात, मृत्यू या लोकांपर्यंत पोचत नाही कारण स्वतः मृत्यूलाही आपला गौरव करून घ्यायचा असतो, बुद्ध वा ढों, बाबासाहेब यांना न आलेले मृत्यू, त्यांच्या जगण्याशी फारकत घेणारे आणि त्यांच्या जगण्याला कुठेही पूर्णविरामाचा वांध न घालणारे मृत्यू, लोकांनाही धन्य आणि सुंदर, आदरणीय आणि वाईज मृत्यू चाटत असतात.

म्हणून मी बुद्ध आणि बाबासाहेब यांच्या जयंतीच्या दिवशी त्यांचे बाढदिवस साजरे करतो, त्यांना हैंपी बर्थडे बुद्धा, हैंपी बर्थडे बाबासाहेब म्हणतो, जयंती मेल्या माणसांचीही मानता येते, पण हैंपी बर्थडे मानायला मनुष्य जिवंतच असावा लागतो, मी कल्यायला लागले तेव्हापासून बुद्धाची आणि बाबासाहेबांची जयंती साजरी करण्यापेक्षा त्यांचे बाढदिवस साजरे करतो, बुद्धाच्या जन्मादिवशी बुद्धाला हैंपी बर्थडे म्हणतो, १४ एप्रिलला तसेच बाबासाहेबांना म्हणतो.

परवा १४ एप्रिलला मी रिहाव वंकेपुढील बाबासाहेबांच्या पुतळ्याला हार घातला, दीक्षाभूमीवर बाबासाहेबांच्या पुतळ्याला हार घातला, बाढू सोबत होता आणि मॅटमही होत्या, बाढूनेही हार घालायला दोन्ही ठिकाणी मदत केली, मी दोन्ही ठिकाणी बाबासाहेबांना हैंपी बर्थडे बाबासाहेब म्हणालो, मॅटम कीतुकाने खुदकन हसत्या, सोबत इतरही मित्र होते, त्यांनाही गंगत वाटली, मी म्हणालो - जीवनाला अधिक सुंदर जीवन शक्य व्हावे यासाठी समाजाचे अत्यंत सर्जनशील सौदर्यविज्ञान मांडण्याच्या या महामानवाचे मरणच, ती प्रक्रिया सुरु असताना अत्यंत आनंदाने आणि गौरवाने मरून गेले, म्हणून मी म्हणालो हैंपी बर्थडे बाबासाहेब ! सर्वांच्या चेहऱ्यांच्या काचा चकाकल्या.

मी म्हणालो - 'ही मृत्यूचा मृत्यूलेख लिहिणारी माणसे! जे मृत्यूचे मृत्यूलेख लिहितात त्यांच्यावर मृत्यूलेख लिहिण्याला अर्थ नसतो, त्यांच्यावर फक्त पुन्हा पुन्हा जीवनलेखाच लिहिले जाऊ शकतात, अशा लोकांचा एखादा स्मृतीदिवस पाढणे म्हणजे ते त्या विशिष्ट दिवशी मरण पावले असे मानणे होय, पण ही माणसे अशी मरतच नाहीत, म्हणून प्रत्येक क्षण त्यांच्यासंदर्भात स्मृतीक्षण असतो, त्यांचे देहावसान होते, अवसान होणे म्हणजे लोप पावणे, नष्ट होणे, असे त्यांच्या देहाचे अवसान होत असले तरी त्यांचे विचारावसान होत नाह, माणूस मर्त्य आहे, आंबेडकर माणूस आहे, म्हणून आंबेडकर मर्त्य आहेत असे समीकरण

तो एक विचारोत्सव असतो, ज्ञानमीमांसेने गदगदून यावे असा ज्ञानप्रकर्ष तो असतो, ज्या तपशीलाच्या संदर्भात ज्ञान जन्म घेते त्या तपशीलाला कालाच्या चौकटी असतात, पण ज्ञानाला या चौकटी नसतात, इष्टांची सर्जनशील आणि अनिष्टांची विसर्जनशील मांडणी म्हणजे ज्ञान, या ज्ञानाला ढोके असते, हे ढोके जीवनोपकारक शक्तींच्या पावलांनी चालत राहाते, या शतकातून त्या शतकात ते धावत राहते, जीवनाचा हात हातात घेऊन ते अधिकाधिक उजेडाकडे झेपावत राहते, आपण अशा ज्ञानाचे मित्र व्हायला हवे, असे झाले तर ज्ञानही आपल्याला मित्र भानील, दलितमित्र वगैरे सारख्या पुरस्कारांपेक्षा ज्ञानमित्र हा पुरस्कार जास्त मोलाचा, त्यापेक्षा ज्ञानपुत्र हा किंवा ज्ञानपिता हे पुरस्कार अधिकच मोलाचे असतात, 'पिताचा' अर्थ पिणारा असा आहे, पिणारा म्हणजे वगैरे वगैरे पिणारा नव्हे तर 'ज्ञान' पिणारा, पण या अर्थाने ज्ञानपिता हा शब्द घ्यावा, आणि तिथेच थांबू नये, 'ज्ञानपिता' या शब्दघटनेतील 'पिता' या पदाचा अर्थ बाप, जन्म देणारा असा आहे, ज्ञान जन्माला घालणारा याअर्थी ज्ञानपिता हा पुरस्कार सर्वश्रेष्ठ होय असे मला वाटते, लोकांचे वेगळेच असते, त्यांना कोणते प्रश्नच पडत नाहीत, प्रवाह बदलतात, नवे आणि सर्जनशील प्रश्न सूचणे असे प्रश्न मनात येणे आणि त्यांनी आपला छळवाद मांडणे हे अनेकांना नको असते, या कटकटीपासून दूर बरे अशी त्यांची धारणा असते, म्हणून ते ज्ञानाचे मित्रही होत नाहीत, ज्ञानपुत्रही होत नाहीत, ते ज्ञानशेजारीही होत नाहीत तर ते होतात ज्ञानशत्रू, ज्ञानाचे कर्दनकाळ! ज्ञानद्रोही! याचाच अर्थ असा ही ते होतात अज्ञानमित्र! अज्ञानपुत्र! अज्ञानपिता! अज्ञानजनक! आणि या सर्वच लोकांचे मिठून बनते अज्ञानकूल! ज्ञानाची कुठे चाहूलही लागली तरी हे अज्ञानकूल त्यावर तुटून पडते, ज्ञानाचा मुऱ्डा पाडते, हरीण दिसले की वाघ जसा त्यावर झेप घेतो आणि त्याचा बळी घेतो त्याप्रमाणे हे अज्ञानकूल ज्ञानाचे अस्तित्वच उरू देत नाही, त्याला ज्ञान कबूलच नसते, अज्ञान जगायचे असेल तर ज्ञान मारलेच पाहिजे, अज्ञानाची प्रतिष्ठ बाढवायची असेल तर ज्ञानाची अप्रतिष्ठ केलीच पाहिजे, अशी या अज्ञानकुलाची भूमिका असते, तरी मानवता आपल्या माथी ज्ञानाचाच तुरा माळते.

लोकांना प्रश्न पढू देता कामा नये असे व्यवस्थापुत्रांना वाटते कारण अजून त्यांच्या जहरी उत्तरांचे कलिजे थंड झालेले नसतात, बदलाच्या भानापोटी प्रश्न अंकुरतात, प्रश्नांचे आणि बदलाचे असे नाते आहे, आई अपत्याचे नाते, बदलापोटी प्रश्न, प्रश्नापोटी बदल, नवनवे प्रश्न नवनवी उत्तरे सादर करतात, नवी उत्तरे अतृप्त प्रश्नांच्या निकडितून जन्माला येतात, म्हणून नवी उत्तरेही अतृप्त असतात आणि परत ही अतृप्ती नव्या प्रश्नांना जन्म देते, 'अतृप्त प्रश्नांपोटी अतृप्त उत्तरे आणि अतृप्त उत्तरांपोटी अतृप्त प्रश्न' ही सुंदर साखळी आहे, रेशनल माणसाचे जीवन या साखळीसारखे असते, ही साखळी संपत नाही, नवनव्या कडूचा तिला येऊन मिळतात, प्रज्ञावंत आणि प्रतिभावंत माणसे या कडूचांची सर्जना करीत असतात, या कडूचांची निर्मिती म्हणजेच जीवनाच्या नवनव्या उजेडाची निर्मिती असते,

सामान्य माणसांचे वेगळे असते, ते सवयीने आलेला दिवस गोड करून घेतात, कालच्या दिवसाला काळ्डोखात टकल्ले जाते तसे येणाऱ्या नव्या दिवसालाही ते त्याच कौशल्याने ढकलून घेतात, महागाई प्रचंड बाढली तरी ही माणसे थिएटरांमधली गदी कमी होणार नाही याची काळजी घेतात, भाजीपाला महाग झाला तरी तो उरु नये, सहू नये महणून घेऊन टाकतात, किरणाओर्लीमधील गदी कमी होत नाही, पिठाच्या चक्क्या बंद पडणार नाहीत, उलट त्यांना भरपूर काम मिळेल याचीच काळजी ही माणसे घेत असतात, महागाईमुळे पानांची, सिगारेटसची, दासूची, कपड्यांची, मटणांची, टेलर्सची दुकाने ओस पढत नाहीत, उलट वरील सर्वच ठिकाणी गदी बाढताना दिसते, महागाई बाढली महणून सौदर्यप्रसाधनगृहांमधली गदी ओहोटून जात नाही, दूरदर्शनपुढील सागर आटत नाही, ६ डिसेंबरला यावरी मशिद पाढली महणून आणि १४ एप्रिलला सामाजिक समरसता मंचाची स्थापना संधाने केली महणून, संविधान बदलण्याचे पडयंत्र वेग घेऊ लागले महणून, लोकांच्या ठरलेल्या जीवनशीलीत फरक पढत नाही, असे वाटते की या भारतीय जीवनाच्या नाटकात माणसे पालथ्या घडवांच्या भूमिका करीत आहेत, त्यांच्यात वरील कोणतीही गोष्ट जात नाही, या साऱ्या गोष्टी वसूनच ओघळून जातात आणि हे घडे जसेचे तसेच राहतात, जैसे थे राहून जातात, जैसी स्थिती आहे, तैशापरी राहे, कौनुक तू पाहे संचिताचे, ही शिक्खण ऐकूनच ही सर्व माणसे घडवांसारखी झाली आहेत, काहीही आत न शिल देणारी, कशानेही न हलणारी, कशानेही न द्रवणारी! शांत, निर्लेप! अशोक, या घडवांना विपश्यनेची गरजच नाही, हजारो वर्षांच्या विपश्यनेने त्यांना शांतीसमाटच करून ठेवले आहे, त्यांना पार गोठवूनच ठेवले आहे, शांतीकडे जाण्यासाठी आधी अशांती हवी, आणि जो छान अशांत आहे तो, त्याला अशांत करणारी स्थिती संपत नाही तोवर शांत होऊच शकत नाही, अशांती जन्माला घालणाऱ्या स्थितीवर क्रांती हा उपाय आहे, विपश्यना नव्हे, विपश्यनेने माणसे लोळागोळा करता आली तरी स्थिती बदलता येत नाही, उलट ती अधिक शक्तीमान होते, आणखी प्रश्न असा की ही जी माणसे शांतीसाठी विपश्यना वा ध्यान करतात ती माणसे अशांत कधी होती? जी माणसे अशांतच नाहीत त्यांना शांती हवी असेल तर त्याचा अर्थ शांत माणसांना शांती हवी आहे, आणि शांत माणसांना हव्या असलेल्या शांतीचा अर्थ मृत्यु असा आहे, Death of Energy हे या शांतीचे रूप आहे, तो Death of humanness असे तिचे रूप आहे, कारण अशांतीच्या पोटी नव्या वाटा जन्माला येतात, जीवनाला त्या उन्नयनाकडे नेतात, अशांती ही सर्जनशील असते, शांती ही सर्जनद्रोही असते, तिच्यातून निघणारी वाट स्मशानाची असते, उत्थानगुंफेच्या कवीने 'मी असूच कसा शांत' असे म्हटले आहे ते या संदर्भात लक्षात घेण्याची गरज आहे.

दुसरी बाब ही की या विपश्यतेमुळे वा ध्यानामुळे हे सर्वच करणाऱ्या या माणसांच्या व्यक्तीगत जीवनात कोणते नेतिक वा मूल्यदर्शी बदल घडून आलेले दिसत नाहीत, माणसे

बुद्धिमान झाली असे दिसत नाही. माणसे प्रज्ञावान वा प्रतिभावंत झाली असे दिसत नाही. माणसे प्रज्ञानी झाली, संघटित झाली, अहंकारमुक्त झाली असे दिसत नाही. भोवतीच्या विपरित स्थितीच्या संदर्भात माणसे सुजाण झाली असे दिसत नाही. माणसे चारित्र्यवान, जयावदार आणि व्यसनमुक्त झाली असे दिसत नाही. माणसे जाती-पोटजातीच्या वणव्यातून बाहेर झेपावून आली असे दिसत नाही. बाबासाहेब नावाचा एक विचारप्रकल्प समजावून घेण्याइतकी समंजस झाली असेही दिसत नाही. त्यांच्या घरातील पूर्वी होते ते त्यांचे वर्तन बदलले असे दिसत नाही. त्यांचे स्वार्थ, त्यांची ढोंगे, त्यांची दांभिकता, त्यांचे संताप आणि पृष्ठभागावर जगण्याची त्यांची पद्धती या सर्व गोष्टी आहेत तशाच आहेत. त्यांच्या प्रवासाची दिशा बदलली, जीवनाचे ध्येय बदलले आणि त्यांच्या वागण्या-बोलण्यात काही Depth आली असे दिसत नाही. त्यांच्या जगण्यातून 'आंबेडकर' प्रकाशित होतो असे दिसत नाही. निदान आंबेडकर विचाराचा ध्यासही तडफडताना दिसत नाही. डॉ. आंबेडकर तर अशांतीचे अनभिषिक्त बादशहा आहेत. बुद्ध या शब्दाचा व्यंग्यार्थ बुद्ध तत्त्वज्ञानाची अंतर्गत व्याकूळता ध्यानात घेतली तर अशांत असाच ध्यावा लागतो. बुद्ध हा तर व्यवस्थांतरानंतर येणाऱ्या शांतीसाठी अशांतीचा उद्घोषक आहे. आपण बुद्धाचे धम्मदायाद आहोत याचा अर्थच ही विषमतेची रचना बदलत्याने प्राप्त होणाऱ्या शांतीकडे निघालेले बाटसरू आहोत. पण ही समाजरचना अवाधित राहावी असे ज्यांना वाटते ते काय म्हणतात? बटोल्ट ड्रेख्तच्या शब्दात सांगायचे तर -

“आमची भाकरी हितकावणारे
आम्ही समाधानाने जगावे म्हणतात
कर बसुली करायला नेमलंय ज्यांना
ते आम्हीच अधिक त्याग करावा म्हणतात
पोटभर जेवणारेच
भुकेकंगालांना येणाऱ्या अभूतपूर्व
काळाचा महिमा सांगताहेत.”

असे आहे बाप्पा हे! आपण समाधानी, शांत असायला हवे. ही इच्छा कोणाची, गरज कोणाची? आपण असमाधानी, अशांत असणे हे तोटवाचे कोणाच्या, धोक्याचे कोणासाठी? नदीमध्ये गोटे अधिकच गोल होतात. परिस्थितीच्या लाथा बसल्या की गोटे गोल होतात. आपले मूळ ओबड आकार सोडून देतात. गोल गोटवांना चिंता नसते. माणसे आतून न भिजणारे गोल गोटे होणे पत्करतात. त्यासाठी ध्यान, विषयना या साधना करतात. माणसे पालथे घडे होणे प्रिय मानतात. कारण आत काही वागविष्याचा त्यांना त्रास नको असतो. पण या माणसांच्या सामाजिक जीवनात तरी काही उपकारक घडू लागले आहे असे दिसत नाही. या ध्यानामुळे वा विषयनेमुळे त्याच्या सार्वजनिक जीवनाची मोडतोड थांबली आहे

असे नाही. राजकारणात तर फार पूर्वीच पडऱ्याड होण्यासाठीही काही या माणसांनी उरु दिले नाही. आणखी काही कोणाला थोडेही वाईट करता येणार नाही या हेतूने घम्मक्षेत्रातील लोकांनी आधीच पूर्ण वाईट करून ठेवलेले आहे. सामाजिक क्षेत्रातही संपूर्ण बाताहत या माणसांनी करून ठेवली आहे. या लोकांमध्ये सर्व काही दिसते. त्यांच्यात फक्त आंबेळकर दिसत नाही. आंबेळकर हा राग बजा करून यांच्या मैफलित इतर सर्वच राग आळविले जात आहेत. कारण त्या सर्व रागांची विपश्यनेला अडचण नाही. ध्यानाला त्यांच्यापासून धोका नाही. अडचण असणारा आणि धोका बाटणारा आंबेळकरराग, अशांतीची दीक्षा देणारा आंबेळकरराग त्यांनी मोठ्या अक्कलहुशारीने बाजूला ठेवला आहे. हुशारीचा उपयोग असा होतो आहे. अनिष्टच्या संवर्धनासाठी आणि इष्टकडे पाठ फिरविण्यासाठी! पण कसा? तर इष्टकडे पाठ फिरविली जात नाही हा आभास निर्माण करीत ही माणसे अनिष्टच्या मैफलीत रंगून जात आहेत. मधल्या काळात माणसे बुद्धिमान झाली नाहीत. पण माणसे अशी हुशार झालीत. माणसे कर्तवगार झाली नाहीत. माणसे बाकवगार झालीत. माणसे प्रझावंत झाली नाहीत. चलाख झालीत. खोलात जाण्याचे टाळणारी, सत्याशी ढोळे भिडवण्याचे टाळणारी माणसे खूप दिसतात. व्यवहारचतूर माणसे खूप दिसतात. सचोटी आणि प्रामाणिकपणा, मूळावर घाव घालण्याची वृत्ती आणि सत्यपरायणता या गोष्टी दुर्मिळ झाल्या. माणसे या स्थितीत शांतीसाठी ध्यानादी गोष्टी करू लागली आहेत. परिस्थितीकडे पाठ फिरविणारा हा शांतीपथ केवळ पलायनवाद आहे-

‘यदि तुम्हारे घर के
एक कमरे में आग लगी हो
तो क्या तुम
दुसरे कमरे में सो सकते हो?
यदि तुम्हारे घर के एक कमरे में लाश पड़ी हो
तो क्या तुम
दुसरे में गा सकते हो?
यदि तुम्हारे घर के एक कमरे में
लाश सड रही हो !
तो क्या तुम
दुसरे कमरे में प्रार्थना कर सकते हो?’

अशोक, हे सवाल आहेत कवी सर्वेश्वरदयाल सक्सेना यांचे! आणि केशवसुत तर फार पूर्वीच ‘ही हतबेला जल्शाची का पुसा मनाला’ असे ठणकावून गेलेले आहेत. ‘मृत आशांच्या चितांबर्लनिया पिशाच माझे भटकत आहे, शांती नसेची तया’ असे त्यांनीच म्हटले. पण असे

अशांत होण्यासाठी चितांमधून गुजरावे लागते, तसे मन असावे लागते, पण या सर्वच परिस्थितीशी ज्यांना देणेघेणे नाही त्यांनी शांतीची वाट चालायला प्रारंभ केला आहे, आपण प्रतिक्रियातीच्या कुटुंबात सहभागी होत आहोत, आपण वाईटाच्या महोत्सवात नाचत आहोत हेही या लोकांना कल्पत नाही कारण तेबदी Insight च त्यांना नसते, तेबदी बीडिक कुबतच त्यांच्यात नसते, उदा, उद्घाटन हा सतत वापरला जाणारा एक साधा शब्द आहे, मी शोकऱ्हो उद्घाटने पाहिली पण अनेकांना उद्घाटन करणे म्हणजे काय? उद्घाटन कशासाठी करायचे असते? उद्घाटनानंतर कोणती प्रक्रिया सुरु होते आणि ती होणे कसे अपरिहार्य असते? या गोष्टी माहीतच नसतात, उद्घाटन या शब्दाचा म्हणजे या साध्या शब्दाचा साधा अर्थ उघडून देणे, प्रसिद्ध करणे, एखाद्या संस्थेच्या विवक्षित ध्येयधोरणांच्या अमलबजावणीच्या प्रक्रियेचा प्रारंभ करून देणे असा आहे, Inaugurate करणे म्हणजे Introduce करणे Initiate-इनिशियट करणे, म्हणजे प्रारंभ वा सुरुवात करणे, एखाद्या विषयाची ओळख लोकांना करून देणे म्हणजे उद्घाटन करणे, admit into a society with formal ceremonies, समारंभपूर्वक लोकांना त्या विवक्षित संस्थेची दीक्षा देणे, Initiate public use of म्हणजे लोकांच्या उपयोगासाठी एखादी वास्तू वा एखादी संस्था समारंभपूर्व खुली करून देणे, असा उद्घाटन या साध्या शब्दाचा साधा अर्थ आहे, उदा, एखाद्या पाणपोईचे उद्घाटन करायचे म्हटले तरी फक्त रिबन कापून भागत नाही, रिबन तर कापावी लागतेच पण स्वतः पाणी पिऊन आणि लोकांना पाणी पाजूनच उद्घाटन करावे लागते, इथे पाणी प्यायला येऊन संयोजकांची फजिती करू नका असे उद्घाटक म्हणत नाहीत, एखाद्या भोजनदान कार्यक्रमाचे उद्घाटन करायचे म्हणजे रिबन तर कापावी लागतेच पण चार-दोन घास स्वतःही उद्घाटनकृत्यने खायचे असतात आणि आपल्या हाताने प्रारंभी निदान काही लोकांना जेवण यायचे असते, इथे जेवण घ्यायचे टाळा, यातच या उपक्रमाचे यश आहे, असे उद्घाटक म्हणत नाही, वृक्षारोपण कार्यक्रमाचे उद्घाटन करायचे म्हटले तरी रिबन तर कापावी लागतेच, पण काही झाडेही उद्घाटकाने लावायची असतात, झाडे लावू वा जगवू नये यासाठीच या कार्यक्रमाचे आयोजन आहे असे तो म्हणत नाही, एखाद्या चित्रप्रदर्शनीचे उद्घाटन करताना प्रथम रिबन कापावी लागते, नंतर पहिल्यांदा उद्घाटकाने चित्रांचा आस्वाद घ्यायचा असतो, ती चित्रकला प्रदर्शनी इतरांना त्यानंतर खुली होते, चित्रप्रदर्शनीत कोणीही जाऊ नका, ते फार वाईट असते, त्यामुळेच मी उद्घाटन केल्याबरोबर लोकांनी आत येऊ नये म्हणून प्रदर्शनी बंद करण्यात येणार आहे, असे काही कोणता उद्घाटक म्हणत नाही, कारण उद्घाटन त्यासाठी करायचेच नसते, एखाद्या भाजी-बाजाराचे उद्घाटन करणारा मनुष्य या बाजारातली भाजी कोणी चुकूनही घेऊ नये, ती भाजी सर्व सदून जावी यासाठी मी हे उद्घाटन करतो आहे असे म्हणत नाही, एक कोबड्या विकायचे दुकान मला एका प्रवासात दिसले, त्या दुकानावर 'अमर चिकन सेंटर' अशी पाटी लावली होती, मी ती पाटी वा बोर्ड लावणाराच्या प्रतिमेला छान मुजरा केला, कोबड्यांना तो बोर्ड बाचता आला असता

तर त्यांना काय वाटले असते हा विचार माझ्या मनाला कुरतदून गेला, मी महटले फार धन्य आहेत हे लोक! पानातीपाता कत्तलखाना असे नाव जर एखाद्या माणसाने दिले तर! पण कोणाला ते तसे दायचे सूचले नाही. याचा मला आनंद वाटला. पण मुद्दा असा आहे की 'चिकन सेंटर'चे वा एखाद्या कत्तलखान्याचे उद्घाटन करणारा माणूस, माणूस म्हणजे मान्यवर विद्वान माणूस आपल्या भाषणात या चिकनसेंटरचे उद्घाटन करण्याचा माझा एकमेव उदान्त हेतू इथे येऊन कोणीही कॉबड्या घेऊ नये हाच आहे. कृपया अशी चूक आपल्या हातून घडू नये अशी अपेक्षा व्यक्त करून या सेंटरचे उद्घाटन झाले असे जाहीर करतो असे म्हणत नाही. कारण उद्घाटनाचा उद्देश्य भरपूर लोकांनी यावे, भरपूर कॉबड्या इथून न्याव्यात हाच असतो. एखाद्या कत्तलखान्याचे उद्घाटन करणारा कसे उद्घाटन करील? रिबन कापीलच पण पुढे काय करील? कोणत्याही गुराढोराची कत्तल वा कोणत्याही दक्ख्यांची कत्तल होणार नाही या एकमेव अहिंसक हेतूने हा कत्तलखाना सुरु होत आहे. आपण सर्व फार सुजाण लोक आहात. या कत्तलखान्याला आपण निश्चित मोलाचे सहकार्य करणार ही खात्री मला आहे. कारण अहिंसेच्या तत्त्वाचे पालन करण्यात आपला केवळच हातखंडा आहे असे नाही तर भरपूर असा तोंडखंडाही आहे. हे सर्व ध्यानी घेऊनच मी आपणाकडून चळवळीच्या दृष्टीने फार अपेक्षा करतो आहे. मला खात्री आहे हा गाडा आपण सर्व गदीनिशी पुढे न्याल. निदान या गाड्याचे आपण तीनतेरा बाजू देणार नाही एवढे मसालेदार चिंतन आपल्यापुढे मांडून या कत्तलखान्याचे उद्घाटन झाले असे जाहीर करतो. असे कोणी म्हणणार आहे काय? आणि तसे म्हणणाराला कोणी धूर्तसज्जन उद्घाटक म्हणून बोलावतील काय? एखाद्या शाळेचे वा महाविद्यालयाचे उद्घाटन असले तर रिबन तर कापली जाईलच. पण या शाळेत वा महाविद्यालयात आपली मुले चुकूनही पाठवू नका. याच सद्देतूने ही शाळा वा महाविद्यालय सुरु करण्यात आलेले आहे. कृपया आपण अपेक्षाभंग करणार नाहीत ही खात्री बाळगतो आणि या शाळेचे वा महाविद्यालयाचे उद्घाटन झाले असे आपल्याकडून अपेक्षित असहकाराच्या साक्षीने जाहीर करतो असे कोणी उद्घाटक म्हणेल काय? शाळा वा कॉलेजेस त्यात मुलांनी बहुसंख्येने प्रवेश घ्यावा याच हेतूने उघडली जातात. एखाद्या रस्त्याचे वा उड्डाणपुलाचे उद्घाटन करणारा थोर माणूस आपण या रस्त्यावरून वा उड्डाणपुलावरून जाण्याचे अनेतिक वर्तन चुकूनही करणार नाही या एकमेव उद्देशाने मी हे उद्घाटन केले आहे असे म्हणणार नाही. उद्घाटक स्वतः त्या रस्त्यावर चार पावले जाऊन दाखवील आणि इतरांना ते रस्ते जाण्यायेण्यासाठी खुले करून देईल. त्यासाठीच उद्घाटन असते.

मी स्वतः पहिल्या आदिवासी साहित्यसंमेलनाचे भद्रावती येथे उद्घाटन केले. चंद्रपूरला राज्यव्यापी डाव्या विद्यार्थी मेळाव्याचे उद्घाटन केले. महाडला लक्ष्मण माने आध्यक्ष असलेल्या आंबेडकरी साहित्यसंमेलनाचे उद्घाटन केले. नांदेडला बाबुराव बागूलांच्या उद्घाटन असते.

अध्यक्षतेखाली झालेल्या फुले-आंबेडकरी संमेलनाचे उद्घाटन केले. आंग्रेजदेशातील ऑगोल येथे राज्यव्यापी जातीनिर्मूलन अधिवेशनाचे उद्घाटन केले. अशीच आणखी छोटी-मोठी उद्घाटने मी केली पण प्रतिक्रांतीसाठी जन्माला आलेल्या एखाद्या संस्थेचे उद्घाटन मी केले नाही कारण प्रतिक्रांतीत जाऊ नका असे प्रतिक्रांतीच्या उद्घाटनात म्हणता येत नाही. आपल्या एका भांतेने वर्धा रोडवरील एका महाशिविराचे उद्घाटन केले तसे कोणत्या महा वा लघु शिविराचे उद्घाटन मी केले नाही. तरी उद्घाटन करणे म्हणजे काय ते मला माहीत आहे. तर अशोक, भोवती भयानक गोधळ आहे. असंख्य अंतर्विरोध आहेत. त्यात तू आणि येथील तुझी मित्रमंडळी सहभागी कधीही झाला नाहीत, होणार नाहीत त्या खाढीने मी आनंदी आहे. या पत्री एवढेच, कळावे.

६०

३ सप्टेंबर २०००

प्रिय प्रा. प्रभंजन चव्हाण

जौतीवा फुले महाविद्यालय, पिंपरी, पुणे-१७

सहा ऑगस्ट २००० चे तुऱ्यं खंडपत्र (खंडकाव्याप्रमाणे) पोचलं. फोन करण्याएवजी तू पत्र लिहिलंस हे अगदी उत्तमच झालं. कारण खूप दिवसांपासून तुला लिहायचं राहून गेलेलं पत्र त्यामुळेच मला लिहिणं आवश्यक झालेलं आहे.

तू रा. ग. कडे जाऊन आलास हे बाचून फार आनंद झाला. तू दीड-दोन तास त्यांच्या वाढमयनिकेतनमध्ये राहिलास ही बाब तुऱ्या आयुष्यासाठी परमस्मरणीय ठरेल. त्यांच्या सहवासात घालविलेल्या दीड-दोन तासांचं अगदी पिवळंधम्मक सुंगंधी सोनं झालं आहे ही गोष्ट ते दीड-दोन तास तुला सतत सांगत राहतील.

प्रा. रा. ग. जाधवांचं आयुष्य म्हणजे दुःखानं स्वहस्ते लिहिलेलं अंतहीन पत्रच आहे. केवळ वाढमय हेच त्यांचं जगाणं आहे. ते कुठे आणि कसे राहतात हे तू प्रत्यक्ष बधितलं आहेसच. अडचणीना घावरू नका असाच संदेश त्यांची जीवनशैली आपल्याला देते. आपण अडचणीना घावरतो एवढया एकाच कारणामुळे अडचणी शिरजोर होतात. अडचणीना मित्र, कमजोर, कमदिल किंवा शेळपट माणूस फार प्रिय असतो. त्यामुळेच त्याच्याभोवती आपला खेळ त्या निर्मयपणे मांडतात. या संपूर्ण नाटकात अडचणी वाघाच्या भूमिकेत असतात आणि गरीब छातीची माणसे शेळ्यांच्या भूमिकेत असतात. प्रा. जाधव सर आयुष्यभर अडचणीना हसत आहेत. पण हा कार्यक्रम एखाद्या विनोदानं हसण्याचा कार्यक्रम नव्हे. हे कर्तृत्याच्या मुखानं हसणं आहे. आपल्या उत्कट आणि मनस्वी निर्मितीच्या मुखानं हसणं आहे. मी हे औरंगाचादेपासून पाहतो आहे. म्हणजे साधारणतः १९६४ सालापासून मी हे विजयी हसणं पाहिल आहे. तिथेही छोटीशीच खोली होती. रात्री झोपण्यासाठी जिचा उपयोग केला जाई

ती गावी दिवस उगवताच स्वतःला छान गुंडाळून घेई आणि रा. गं. साठी लिहिण्याचं टेबल होऊन जाई. खाली बैठक मासून या टेबलावर रा. गं. चे लेखन चाले. हा टेबल माझ्यासाठी एक प्रभावी शिक्षणसंस्था झालेला आहे. या माणसाने मला प्रत्यक्षात जे दिलं त्याहूनही खूप दिलं, नाही दिलं त्यातूनही खूप दिलं.

'खरा तो एकची धर्म जगाला प्रेम अपविं' या धर्माचे जे एकनिष्ठ अनुयायी आहेत त्यात 'राग' चा क्रमांक फार वरचा आहे. भेटेल त्यावर, न भेटेल त्यावरही त्यांनी 'ते' एकच प्रेम केलं. त्याला धर्म मानलं, असं असलं तरी त्यांनी माझ्यावर मात्र विशेष प्रेम केलं असं मला बाटतं, असं वाटणं बरोबर आहे की नाही या प्रश्नाला फारसा अर्थ नाही. मला तसं बाटतं आणि त्यामुळे रा.ग. जाधव सरांनी माझ्यावर केलेली माया मला अजोड बाटते. हे माझ्यापुरते असले तरी सत्य आहे. आणि इतर कुणालाही समजावून सांगता येणे कठीण आहे. असो, एका सर्जनशील आणि प्रझावंत जगण्याशी तुझा संबंध आला याचा मला विशेष आनंद बाटला. तू हे वाह्यपीढ आता सोहू नको. या अभिरुचीची कक्षा सोहून भटकू नको. तुझे जहाज योग्य त्या बंदराला लागले आहे. इथून काय जडजबाहीर, काय हिरेमाणकं आपल्या जहाजात भरून घेता येतील तितकी भरून घे.

प्रा. रा. गं. ना आग्रहपूर्वक जेवायला ने. त्यांच्याशी शक्य तितकी जबळीक साध. त्यांच्या प्रकृतीची काळजी घे.

तू एम. ए. ला शिकवितो ही अत्यंत आनंदाची बाब आहे. इतर कुणा महाविद्यालयात ही संधी तुला इतक्या तडकाफडकी मिळाली नसती. या संधीने खूप अभ्यास करण्याची केवढीतरी गरज तुझ्यापुढे अंथरून ठेवलेली आहे. अभ्यास करणे म्हणजे स्वतःला प्रकाशित करण्याची तयारी करणे. सूर्य उगवतो तसा अंधारातून आपलाही उदय घडवून आणणे म्हणजे अभ्यास करणे होय. कष्ट-मेहनत या गोष्टी माणसाला लखलखीत करतात. पुढे साहित्यशास्त्र हा विषय जर तुला शिकवायला मिळाला तर फार चांगलं होईल. तसा प्रयत्न कर. हे जर शक्य झाले तर पुढल्या दहांधरा वर्षात तुझे आयुष्य नव्या नावेतून प्रवास करायला लागेल. जीवन आणि साहित्य यांच्यात जीविक नाते आहे. दोहोतील द्रव्य समानच असते. त्या द्रव्यातील घटनांचे नैतिक वजन तपासणारे सांस्कृतिक न्यायाचे तत्त्व एकच असते. साहित्य आणि जीवन यांच्या संश्लेषणाची तत्त्वे जबळ जबळ सारखीच असतात. म्हणूनच "Aesthetics of human life is the only aesthetics of literature" हे मांडणे मला आवश्यक बाटते. मौकिझम गोकीं "I know of nothing finer, more complex, more interesting than man, he is everything." असे म्हणतो. ते जीवनाचे बांधकाम करणारांनी आणि साहित्यनिर्मात्यांनीही लक्षात घेतले पाहिजे. जीवनाच्या आणि साहित्याच्या अभियंत्यांनी man is everything हे मानले तरच

जीवनही महत्तेने फुलू शकते आणि साहित्यालाही महत्ताप्रकाशनाची शक्ती प्राप्त होते.

माणूस हाच प्रश्न आहे. गुंतागुंतीचा असलेला आणि अधिकच गुंतागुंतीचा होत जाणारा प्रश्न. एकेक माणूस म्हणजे एकेक स्वतंत्र रसायन. या एका रसायनाचे इतर रसायनांशी येणाऱ्या संबंधांचे गणित अधिकच कठीण असते. या जळत्या गणितात श्वास घेता येण्याची कला विझून न जाता साध्य करायची असते. याच जळत्या भूमिवर उभे राहून या जीवनासंबंधीचा आपला अभिग्राय शब्दातून सांगायचा असतो. असो. साहित्यशास्त्र शिकवायला मिळविण्याचा प्रयत्न कर.

पीएच. डी. चे काम माने पडणे साहजिकही आहे. पण सुट्टांमध्ये मात्र पीएच.डी. च्या कामाशिवाय इतर काहीही करू नको. शिकविणे महत्त्वाचे. अध्यापनावर आपल्या हातून अन्याय होऊ नये. हा म्हणजे दुसऱ्या पानावरचा मजकूर (तू एम.ए.ला शिकवतो इथपासून) मी आज शिक्षकदिनी लिहितो आहे. विद्यार्थी हेच आपले घ्येय आहे. त्याला भरभरून देणे, त्याला उभे करणे, त्याला प्रकाशित करणे हीच शिक्षकाची नीती आहे. (यापुढचा मजकूर मी आज दि. २८-९-२००० रोजी लिहितो आहे.) मध्ये दोन भारी प्रस्तावना लिहिल्या. डॉ. आगलावे यांच्या प्रकाशित होत असलेल्या पीएच.डी. च्या प्रबंधाला आणि सजेंराव चव्हाण यांच्या कवितासंग्रहाला! दोन्ही प्रस्तावना छान झाल्यात.

विशाखा आली होती. ती अभ्यासू आणि गंभीर मुलगी आहे. तू उत्तम शिकव. पीएच.डी. लवकर कर. तू खूप मोठे झाले पाहिजे. येणार कधी? मा. प्राचार्यांना स.न. सांगावा. मध्ये फोनबरून बोललास तेब्हा बरे वाटले. दया पवारांवरचा पु.लं.चा लेख त्यांच्या दाद या पुस्तकात आहे. उत्थानगुंफेवरचाही लेख त्याच पुस्तकात आहे. पुस्तक पाहावे. बाकी इकले सर्व ठीक आहे. आपल्या विद्यापीठात बाकी काहीही नसले तरी गोंधळ मात्र भरपूरच आहे. निरोगीपणाचा शोध घ्यायला हवा. हे मुक्तिबोधांच्या काढवरीसारखे त्रिदल पत्र आहे. ते तीन टप्प्यात लिहिले गेले आहे. असो. इथे पुरे करतो.

६१

६ जुलै २००२

प्रिय अशोक कांबळे
पारवेकर महाविद्यालय, यवतमाळ

तुझे पत्र मिळाले नाही. त्यामुळे हे पत्र आहे. पत्रोत्तर नव्हे. स्मिताला लिहिलेले पत्रही तुला मिळाले नाही. ते पत्र एखाधा वाढमयप्रेमी माणसाला खूपच आवडले असावे. त्यामुळे त्यानेच ते स्वतःचे नाव स्मिता ठेवून जपले असावे. ती व्यक्ती ते पत्र दररोज बाचत असेल आणि छान 'बाचत'ही असेल. असो.

तुला रु. १८००/- पाठवितो आहे. त्यावर तुळ्याजबळ पदून असलेली दोन शून्ये लावून टाक आणि तेवढे मी तुला दिले अशी समजूत करून घेऊन आनंदी हो. सध्या माझ्याकडे शून्ये नाहीत. ती यापूर्वीच संपून गेलेली आहेत. अन्यथा अठराशेवर मी चार-पाच शून्ये लावून पाठविली असती. पण ते मला शक्य नाही. आपुलकीच्या नात्याने तू तेवढी मदत मला कर. १८०० वर तीन चार किंवा चार-पाच किंवा तुला बाटतील तेवढी शून्ये ठेवून दे. तू चांगला आहेस. म्हणून तुला ही मदत मागितली. इतर कुणाला असे काही मी मागितले नसते. तू शून्ये दिल्याने १८ शे च्या वर होणारी रक्कम मी तुला मागणार नाही याची खात्री बाळग. मी नवी शून्ये निर्माण करतो. आणि ज्यांना शून्यातून काही निर्माण करण्यासाठीही शून्ये नसतात त्यांना ती देत राहतो.

असो. स्मिताचे काय चालले आहे? ठीक चालले असेलच. आणि युगाचे काय चालले आहे हे कळव, तिला खूप अभ्यास करायला लाव, ती खूप बुद्धिमान आहे हे तिला सतत सांगत, पटवून देत राहा. ती खूप बुद्धिमान आहे हे तिच्या मनावर बिंबव, तसा ध्यास तिला लागू दे. तू तिचे नाव युगंधरा का ठेवले हे तिला समजावून सांग, युगंधराचा आशय काय आहे ते तिला चांगले पटवून दे. तिचे हे नाव ठेवण्यामागच्या तुळ्या आणि स्मिताच्या अपेक्षांचा पुंज तिच्यापुढे उभा कर. युगा चांगली आहे. संबेदनशील आहे. तिच्या बुद्धिमत्तेला प्रखर धार लाव, गंभीर वाचनाचा ध्यास तिला जडायला हवा. तिच्या मनाच्या कोवळ्या मानीत ही सुंदर स्वप्ने आजपासूनच हळूवार हाताने पेरत राहा. खूप मोठमोठी स्वप्ने तिच्या मनात फुलव. त्या स्वप्नामागे धावण्याची ऊर्जा तिला सतत देत राहा.

नागपुरास कधी येशील? माझ्याजबळ काही आकडे आहेत. तू तुळ्याकडे उगीचच पदून असलेली काही शून्ये घेऊन ये. त्या एकत्रीकरणातून काही नवे जन्माला येते काय ते आपण पाहू! ये, कळावे.

स्मिता, अशोक कांबळे

तिरुपती लेआऊट, दारब्हारोड, यवतमाळ

तुला तुळ्या बाढदिवसाच्या सदिच्छा! युगाची कर्तव्यकठोर माता आणि अशोकची जीवनसखी तू आहेसच पण तू स्वतः स्वयंपूर्णपणे स्मिता आहेस. म्हणून तर तुझे अधिकच उत्कटपणे अभिनंदन! आपण परस्परांना अपूर्णांक मानीत नाही. आपण पूर्णांक आहोत. पूर्णांकाचे बाटसरू आहोत. त्यामुळे मी तुला अशोकचे अर्धांग मानीत नाही आणि अशोकलाही तुझे अर्धांग मानणार नाही. आपण 'अन्तर्दीपभव'च्या किंवा पूर्णांकप्रस्थापनेच्या प्रकल्पाचे सैनिक आहोत. त्यामुळे तूही 'अन्तर्दीप'ची प्रक्रिया

आहेस. अशोकही पूर्णाकाच्या मार्गावर धावणाऱ्या इच्छांचा प्रवास आहे. म्हणून तुझे तुझ्या वाढदिवसाच्या निमित्ताने हार्दिक अभिनंदन. अशोक गरिबीच्याच अंगाखांद्यावर बाढला. वध्याच्या यशवंतमध्ये तो शिकत होता. त्यावेळी तिथे भाषणाला गेलो होतो. माझा नेटका परिचय अशोकने करून दिला होता. त्यावेळीच हा पुढे आपला मुलगा होणार हे लक्षात आले होते. पण त्यासाठी त्याला तुझ्याशी लग्न करावेच लागणार हा निष्कर्ष मी काढला होता. अशोक नावाचे हे झाड मी यवतमाळला आणून लावले त्यामागे बरील कारणाशिवाय दुसरे कोणतेही कारण नव्हते. खरे म्हणजे तुला सून करून घ्यायचे होते म्हणून मी अशोकला तुझ्याशी लग्न करायला लावले. माझ्या मनाप्रमाणे सर्व घडले म्हणून मी तुझे तुझ्या वाढदिवसानिमित्ताने अभिनंदन करतो.

खरे म्हणजे तू पुण्याताईची मुलगी आणि अशोक माझा मुलगा अशीही वाटणी आम्ही आमच्यापुरती, तुम्हाला न सांगताच करून टाकली होती आणि त्यामुळेही कोणता गोंधळ निर्माण होत नाही हे आमच्या लक्षात आले होते.

आणि हे सर्व पुढे असे घडणार आहे हे आधीच समजून घेऊन जन्माला येण्यासाठी तू २६ मार्च ही तारीख निवडली. आमच्याशी नाते जोडण्यासाठी तू हे नियोजनबद्द पद्धतीने जुळवून आणलेस. तुझे आमच्याशी नाते जुळणार आहे हे कळले तेव्हा २६ मार्च या माझ्या जन्मदिवसाबद्दलही मला प्रेम वाटायला लागले.

अशोकाच्या झाडाला पुस्तकं लागावीत यासाठी तू आता वरच्यासारखीच योजना आख. मला फार फार आनंद होईल.

Happy Birthday पुनः पुन्हा Happy Birthday.

६३

५ ऑगस्ट १९९२

प्रिय चंद्रकांत नगराळे
हिंगणघाट, जि. वर्धा

३ ऑगस्टचे पत्र पोचले. वाचून अत्यंत आनंद झाला. 'रमाई'ला वासाढे पुरस्कार देऊन गौरवित्याबद्दल ॲड. बाबासाहेब वासाढे आणि बासाढे वाढमय पुरस्काराशी संबंधित तुम्हा सर्वच मित्रांचा मी मनापासून आभारी आहे.

दर सोमवारी सकाळी ७-४५ वाजता नागपूर आकाशवाणीवरून रमाईचे डॉ. श्रीराम लागू आणि सुहास जोशी बाचन करीत आहेत. ऐकत असालच.

महाराष्ट्र टाइम्सने ८१ ते ९१ या दहा वर्षातील १०१ पुस्तके निबंधली, त्यात या दहा वर्षातील २० काढवन्यांमध्ये रमाईचा अंतर्भाव आहे.

मा. रणजीतबाबू देशमुख यांना पाचारण केले ही आनंदाची गोष्ट आहे, ते माझे वर्गमित्रच आहेत.

कार्यक्रम लांबणीवर पडला तरी चिंता नाही, तो उत्तम व्हावा याची काळजी घ्यावी, असो, अँड, बाबासाहेब वासाडे यांना माझा नमस्कार सांगावा, मंडळाच्या सर्व कार्यकर्त्यांना नमस्कार सांगावा.

पुन्हा तुम्हा सर्वांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करून थांबतो, पत्र लिहावे.

६४

२५ मार्च २००१

चि. सुजाता व चंद्रकांत नगराळे
हिंगणघाट जि. वर्धा

आज तुझा वाढदिवस! यावर्षीचा वाढदिवस प्रथमच एका जबाबदार लेखिकेचा वाढदिवस होऊन आलेला आहे. श्रेयसची आई तू आधी झालीस पण यावर्षी एका मौलिक ग्रंथाचे मातृत्वही तुला लाभले आहे. विशेषत: तुझ्या या वाढदिवसाच्या निर्मित्ताने तुझ्या या दुसऱ्या मातृत्वाचा मला विशेष गौरव वाटतो, त्याला मी अपार सदिच्छा देतो. पुढला वाढदिवस तुला आणखी एखाच्या नव्या मौलिक ग्रंथाने वाढविणारा ठरावा, वाढदिवस नुसते एक वर्ष वाढवून आणणारा ठरू नये, त्याचा तुला गौरवही वाढू नये. वाढदिवस तुझ्या समाजोपयोगी ग्रंथांची संख्या वाढवून आणणारा असावा, यापुढल्या प्रत्येक वाढदिवसाला तू अशी लाडिक अटच घातली पाहिजे. आपल्या कर्तृत्वाचे, आपल्या निर्मितीचे वजन वाढले तरच येणारा दिवस वाढदिवस मानायला हवा, असे दिसते की अनेकांच्या वाट्याला असे वाढदिवस येतच नाहीत. वाढदिवसाच्या निर्मित्ताने ते केवळ उजल्पणी दिवस साजरे करतात, तुला असे करावे लागू नये असे मला मनापासून वाटते. आपल्या वाढदिवसाचा गौरव वाटण्याएवजी खुद वाढदिवसालाच आपला गौरव वाटतो तेव्हा खरा आपला वाढदिवस जन्मून सुरु होतो. यावर्षी तुझा असा वाढदिवस सुरु झाला आहे, आता यापुढे तुझे वाढदिवस स्वतःच तुझा गौरव करीत येवोत अशी सदिच्छा देतो. आम्हाला तू आमची मुलगीच वाटतेस, तुला आम्हा दोघांच्याही सदिच्छा !

सुजाता नगराळे
हिंगणघाट जि. वर्धा

मन बोधीवृक्षाजवळ जाऊन थडकलं होतं. प्रत्येक वैशाख पौर्णिमेला माझ्या मनाचे हे ठरलेले थडकणे आहे. लुभिनीत गौतम जन्मला होता. दर वैशाख पौर्णिमेला मात्र माझे मन बोधीवृक्षापाशी जाते ते उजेढाची सहल करायला. या निमित्ताने बुद्धाच्या पैसिफिक व्यक्तिमत्त्वाशी मी मनमुरादपणे बोलून घेतो. हा सूर्य इथे उगवला आणि पुढे तो कधी मावळलाच नाही. या सूर्यासाठी कुठेही पश्चिम क्षितिज नव्हते आणि हा सूर्य सर्वांना कक्षेत आणत राहिला आणि कक्षेत येईल त्या अप्रकाशिताला प्रकाशित करीत राहिला. त्याच्या या कार्यक्रमाला आजबरही झोप नाही. मी ज्या दुनियेत जन्माला आलो त्या दुनियेत बुद्ध जन्माला आला होता. सुमारे अडीच हजार वर्षांपूर्वी जन्माला आला होता. माझ्या पावळांपुढे उजेढाचे अनेक पक्षी सतत उडत आहेत. मला हजारो हाका मारत, मला कढेवर घेऊन उडत आहेत. त्यातला एक विश्वासार्ह आणि देखणा पक्षी बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा आहे. अडीच हजार वर्षांपूर्वीच्या बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाचा संदर्भ माझ्या आयुष्याला नसता तर माझ्या विचारवास्तूचा एक खांब निश्चितच लुळा राहिला असता. या कृतज्ञतेने मन नेहमीच ओसंदून येते. वैशाखी पौर्णिमेला तर या ओसंडण्याला अगाध भरती येते. आजही असंच झालं. मन बोधीवृक्षापाशी जाऊन थडकलं. या माझ्या मनाने इथे त्याला हवा तसा विचारविहार केला आणि बुद्धाच्या विचारवृक्षाच्या फुला-फळांसोबत काही गोपनीय बोलणी केली.

वैशाखी पौर्णिमा हा बुद्धाचा जन्मदिवस! तोच त्याचा ज्ञानप्राप्तीदिवस आणि तोच त्याच्या देहावसानाचा दिवस! एखाद्या सुंदर कागदाच्या तीन घड्या कराव्यात तशा सिद्धार्थाच्या आयुष्याच्या या तीन घड्या आहेत. त्यांचे परस्परांशी सेंट्रिय नाते आहे. या एकाच उजेढाच्या त्रिमिती (Three Dimentions) आहेत.

गयेमध्ये नैरंजना नदीच्या काठी त्याला ज्ञानप्राप्ती झाली. समाधी आणि हठयोग या गोर्धेंची अंतिम शिखरे तो चाढून गेला. ज्या सर्वोच्च ठिकाणी कोणी गेले नव्हते तिथे तो गेला. त्यावदल्यात त्याला काहीही मिळाले नाही. देहात नुसती हाडे उरली. मरणाने गमतीनेही घक्का दिला असता तरी हा हाडांचा सापला कोसळून पडला असता. सिद्धार्थाला बाटले ही वाट आपल्याला जीवनाचे नाव सांगत सरळच मृत्यूकडे घेऊन आलेली आहे. या समाधीशीलीने आणि हठयोगाने आपल्या ध्येयाच्या तोंडाला पाने पुसली आहेत. कोणीही केले नसेल तितके हे आपण केले. पण मिळाले काय तर हा हाडांचा खुळखुळा! हा केवळ देहाचा छळवाद झाला! हे तर मरणालाच देहान करण्यासारखे झाले! नाही, हे बरोबर

नाही. देह नाही तर आपण नाही. आपण नाही तर? तर कशाला काही अर्थच नाही. देह याप्रकारे नष्ट करणे म्हणजे स्वतःलाच नष्ट करणे. मी आणि माझा देह या दोन गोष्ठी वेगळ्या नाहीतच. त्या एका नाण्याच्याच दोन बाजू आहेत. म्हणून आपण सुरु केलेले देहाविरुद्धचे आंदोलन हे तर आपल्या अस्तित्वाविरुद्धचेच आंदोलन झाले आहे. नाही, ही चूक होते आहे. महाचूक होते आहे. ही चूक आपण तातडीने दुरुस्त केली पाहिजे. आपण हा समाधीचा आणि हठयोगाचा मार्ग सोडला पाहिजे. निरर्थकाचा मोह आपण वेळीच टाळला पाहिजे. आपण सावरलो पाहिजे. आणि हा विचार करून उठता येत नव्हते तरी पडत झडत तो उठला. इथे त्याला त्याच्या जीवनाची प्राप्ती झाली. सुजाता नावाच्या एका मुलीने त्याला मोठ्या आदराने खीर दिली! सुजाताने दिलेली खीर त्याने खाल्ली आणि त्याने मृत्यूला टाटा केला. मरण त्याला बोलावीत होते. पण आता तोच जीवनाला हाका मारू लागला. मरणाला नाकारण्याची शक्ती, मरणाची पायरी करून जीवनाच्या झाडाच्या शेंड्यावर चढण्याची ताकद त्याला सुजाताच्या खिरीने दिली. सुजाताने या सापळ्याला खीर दिली नसती तर? मरणाने घेरलेल्या गौतमाच्या थकल्याभागल्या श्वासांना सुजाताने जीवन भरबले नसते तर? तर गौतम कदाचित इथेच विद्युन गेला असता, त्याच्या हाडांच्या सापळ्यावर मृत्यूने इथेच झडप मारली असती तर बुद्ध नावाची एक Revolution against darkness जगाला मिळालीच नसती. डॉ. बाबासाहेबांना या तत्त्वज्ञानाचा सोन्याचा हंडा सापडलाच नसता आणि यशवंत मनोहर नावाच्या एका गरीब माणसाला हे उजेढाचे महाकाब्य, ही तत्त्वज्ञानाची श्रीमंती मिळालीच नसती. त्याआधी आणि नंतरही समाधीवाले आणि हठयोगवाले कितीतरी असेच मेले होते. त्यांची नावे उकिरड्यांच्याही ध्यानात नाहीत. पण सिद्धार्थाला जग आपल्या मार्गविरची मातृमाया मानते. जग बुद्धाला विश्वास मानते. करुणा मानते. बुद्धिवादाचे प्रमाणशास्त्र मानते आणि माणुसकीचे रसायनशास्त्र मानते. बुद्ध ही मानतेचीच गरज होती म्हणून स्वतःला जगविण्यासाठी या वैशिक माणुसकीने बुद्धाला जगवले. त्याला कृतज्ञतेने कुर्निसात केला. याचे कारण काय?

समाधी आणि हठयोगाचा अवघड ढोंगर चून गेलेला सिद्धार्थ, तिथेच आटोपला असता तर? तर पुढचे सगळे त्याच्या उजेढाच्या प्रकाशनाचे प्रोग्राम रुद्ध होऊन गेले असते. आपल्या वाणीत त्याच्या तत्त्वज्ञानाने मांडलेले विजांचे उत्सव नसते. आपल्या मनात त्याने गाइलेले दीपराग नसते. काही प्रमाणात तरी आपले बीद्रिक कुपोषणच झाले असते. पण हे टळले. आपले बीद्रिक कुपोषण टळले याला एक कारण बुद्ध हे आहे. कारण तो त्याच्या सर्जनशील प्रझेला तेजःपुंज करीत गेला. आपल्या बुद्धिला त्याने परम उद्भाव घ्यायला लावले आणि मानवी जीवनाच्या उज्ज्वलतेची एक संपूर्ण सुंदर शुंखला त्याच्या प्रझेला गवसली. मानवी जीवनाच्या सौदर्याची एक पूर्ण लखलखती मांडणी त्याला सापडली. त्याची प्रझा एका अत्युच्च बिंदूवर झोपावून गेली आणि त्याला तिथे हे तत्त्वज्ञानाचे अपूर्व असे

जडजवाहीर भेटले, हा कुणा दैवी शक्तीचा साक्षात्कार नव्हे, तो कुणा ईश्वराचा साक्षात्कार नव्हे. झाताच्या कुंपणावरून उद्घाण करून पुढे अझाताच्या नांगरल्याविण बज्या भुईत त्याची प्रज्ञा पोचते आणि त्याला तिथे एका सुंदर विचारवैभवाची प्राप्ती होते. 'कारण - कार्य - कारण - कार्य' ही सर्व वस्तुच्या आणि घटनांच्या अस्तिवाची निर्मितीप्रक्रिया त्याच्या नजरेपुढे झळाकू लागते, दुःख आहे, त्याला कारणे आहेत, दुःख नष्ट करता येते आणि ते नष्ट करण्याचे उपाय आहेत, या सत्यांचे एक सेंद्रिय युनिट बुद्धाच्या प्रझेला गवसले. हे Reconstruction of society चे सुंदर रसायनशास्त्रच खरे तर होते आणि ते इहवादी होते. समता, बंधुता आणि सामाजिक न्याय हा या रसायनशास्त्राचा आशय होता. त्यात परलोक, ईश्वर, पुनर्जन्म आणि आत्मा या गोर्धेना कुठेही जागा नव्हती. सुंदर, प्रज्ञायुक्त आणि समतायुक्त मानवी जीवनाच्या निर्माणाचा प्रयोग असे या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप होते.

हे तत्त्वज्ञानाचे 'पदार्थविज्ञान' होय, इहवादी भावना आणि जडवादी विचार यांच्या सेंद्रिय संबंधाचे सर्जनशील गणित बुद्धाच्या प्रझेने मांडले ते वैशास्त्री पीरिमेलाच. लुम्बिनीत गौतमाचा जन्म झाला, गयेमध्ये बुद्धाचा जन्म झाला आणि त्याच दिवशी बुद्ध दुनियेच्या सुंदर जीवनाचा सौंदर्यशास्त्रझ झाला. याचे सगळ्यात मोठे श्रेय आहे सुजाताला! सुजाताने जगाला बुद्ध दिला, केवळ गौतमाचा वा केवळ सिद्धार्थाचा जन्म लक्षात ठेवायला दुनियेला फुरसत नसते. आणि बुद्धाचा जन्म विसरायला दुनियेला सबड नसते. मायावतीने गौतमाला जन्म दिला, सुजाताने दुनियेला बुद्ध दिला, तिने गौतमाला जीवन दिले नसते तर बुद्ध शक्य झाला नसता. म्हणून सुजाता ही बुद्धाची जीवनरेखा आहे. सुजाताने गौतम जगवला, बुद्ध त्यामुळे च माणुसकी जगवतो. सुजाताची खीर आणि एक क्रांतीतत्त्वज्ञान यांच्यात असे हे आदरणीय नाते आहे. तुझे नाच सुजाता आहे या एका सर्जनशील मुद्याखातर मला हे सूचत गेले, बरे वाटले तर चंद्रकांतला हे बाचून दाखाव, हे सर्व झाल्यावर तुला काय वाटले आणि त्याला काय वाटले ते मला कळवायला विसरू नको, मी तुझ्या न येणाऱ्या पत्राची बाट पाहीन.

या संदर्भात मला आणखी वेगळे आणि महत्त्वाचे सांगायचे आहे ते हे की समाधी आणि हठयोग बुद्धाने फेकून दिला. अनुत्तीर्ण, अयशास्त्री मॉडेल म्हणून त्याने बरील गोर्धे फेकल्या. स्वतःच्या हाडांच्या सापळ्यापर्यंत कोणीही गेले नाही. बुद्ध गेला आणि त्यानंतर सापळा कोसळून पडणे हीच पायरी बुद्धापुढे होती. सापळ्यापुढे मरणाशिवाय दुसरे काहीच अंथरले नव्हते. समाधी-हठयोग फेकून देण्याचा अर्थ एक वांझोटी, एक निरर्थक, एक फालतू, गोष्ट फेकून देणे होय. एक चूक, एक दिशाभूल, एक चकवा आणि एक गैरसमज फेकून देणे होय. या गोर्धे आपल्याला उजेढाकडे नेत नाहीत म्हणून बुद्धाने त्या फेकल्या पण ज्या गोर्धे बुद्धाने फेकून दिल्या त्याच गोर्धेची ओळी लाखो माणसे वाहून नेत आहेत असे चित्र आज दिसते. बुद्धाने आपल्या प्रझेलाच आवाहन केले, त्याने आता बुद्धिशी नाते जोडले. त्याने आपल्या सर्जनशक्तीला उद्घाण घ्यायला लावले, माणसाच्या विचारशक्तीच्या परमउद्घाणाचा

शिल्पकार, तो झाला. बुद्धाचे तत्त्वज्ञान हे समाधीचे वा हठयोगाचे फल नव्हे, ते त्याच्या बींदिक पराक्रमाचे फल आहे. डॉ. आंबेडकर हे आधुनिक जगातले अव्याल प्रज्ञावंत आणि तत्त्वज्ञ मानले जातात, हे त्यांचे तत्त्वज्ञानही समाधीपोटी वा हठयोगापोटी जन्माला आले नाही. मानवतेची प्रामाणिक चिंता आणि चिंतनाची पराकोटीची झोप यापोटी हे तत्त्वज्ञान जन्माला आले. म्हणून बुद्धाशी समाधीवाल्यांचे आणि हठयोग्यांचे नाते नाही. बुद्ध त्यांचा कोणीही नव्हे, विचाराची महती ज्यांना बाटते त्यांच्याशीच बुद्धाचे नाते आहे. 'जडवादी- इहवादी - समाजवादी' तत्त्वज्ञानाला अपर्यायी जीवनशीली मानणाऱ्यांचे बुद्धाशी कीटुंविक नाते आहे.

परवा एका सार्वजनिक ठिकाणी एक माणूस ध्यान करीत होता. मी सदर माणसाला विचारले. काय करीत होता? ध्यान, तो म्हणाला. कशासाठी? मी विचारले. चित्त एकाग्र करण्यासाठी? आंबेडकर या महापुरुषाचे चित्त कोणाचेही झाले नसेल इतके एकाग्र झाले होते आणि समाधी, हठयोग न करता झाले होते. म्हणजे ध्यानाचा वा हठयोगाचा चित्ताच्या एकाग्रतेशी संबंध नाही. प्रत्यक्षात माणसे अनेकाग्र चित्त सोडत नाहीत. समाधी लावूनही वा ध्यान करूनही माणसे अनेकाग्रचित्ती होतात. प्रत्यक्षात याचे खूप पुरावे आहेत. चित्त ध्यानाने वा समाधीमुळे एकाग्र होत नाही. ते कामावरील तीव्र निष्ठेमुळे होते. आपण हाती घेतलेल्या कामावरील उत्कट आणि सच्च्या प्रामाणिकपणामुळे होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चित्त असेच, याच प्रक्रियेमुळे कोणाचेही झाले नाही इतके एकाग्र होत असे. ही सुफल, सफल, सुंदरफल, उपकारकफल एकाग्रता! आपण लावता त्या समाधीमुळे आपणाला लाभतच असेल तर ती एकाग्रता निष्फल आहे. वांश आहे. ती तुम्हाला विज्ञविणारी, सर्जनशून्य करणारी एकाग्रता आहे. सगळ्या समाधीवाल्यांनी यापुढे आपण सर्जनशून्य एकाग्रतेशी जुळायचे की सर्जनशील एकाग्रतेशी आपला संबंध जोडायचा याचा निर्णय करायचा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या महान तत्त्वज्ञाची एकाग्रता सर्जनशील आहे. तिच्याशी आपण स्वतःला जोडणार की वांश एकाग्रतेशी? आज अनेक लोक ध्यान-समाधीवाले आहेत आणि त्यांची एकाग्रता विसर्जनशील आहे. या समाधीमुळे माणसे एकाग्र होतात पण ती सर्जनाला पारखीही होतात. ही माणसे केवळच मतिमंद होत नाहीत तर ती मतीबंद किंवा मतीविहीनच किंवा मतीशून्यच होतात. ते सुमार बुद्धीचे वा विमार बुद्धीचे च होतात. हे माणसाच्या आयुष्याचे ध्येय असणे योग्य नव्हे. आपणाकडून बुद्धाची वा बाबासाहेबांची ही अपेक्षाच नाही. आपण प्रज्ञावंत व्हावे. सर्जनशील व्हावे. अज्ञदीप व्हावे ही या सर्जनश्रेष्ठांची अपेक्षा आहे. माणसांनी आपापली जीवने स्वतःच निर्माण करावी लागतात. तथार कपड्यांसारखी तयार जीवने कुठल्याच चळवळीच्या वा तत्त्वज्ञानाच्या स्टोअरमध्ये मिळत नाहीत. माणूस जन्माला घालील तेवढेच त्याचे जीवन असते. बुद्ध वा आंबेडकर उज्जम जीवनाची पद्धती नोंदवून ठेवीत असतात पण त्या पद्धतीला सर्जनशील करून प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे जीवन स्वतःच जन्माला घालावे लागते. बुद्ध आणि डॉ.

बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेचा हा अर्थ आहे. त्यासाठी आपल्याला एकाग्र व्हावे लागेल. पण आपले व्यक्तिमत्त्व हे अनेकाग्र असलेच पाहिजे. उदा, आपण जर लेखक असू तर आपले व्यक्तिमत्त्व बहुआयामी, अनेकाग्री असायलाच हवे. आदिवासी, भटके-चिमुक्त, स्त्रिया आणि असेच असंघ्य जीव दुनियेत आहेत. त्यांची नाना पातळ्यांवरची दुःखे भोवती आहेत. या दुःखांचे नाना प्रकार आहेत. काही दुःखे निसर्ग त्यांच्या आयुष्याच्या ताटात वाढतो. काही दुःखे समाजाच्या विशिष्ट रचनेमुळे त्यांच्यावर कोसळतात. शारीरिक पातळीवरील नाना दुःखे असतात. मानसिक पातळीवरील असंघ्य दुःखे असतात. 'घार हिंडते आकाशी, लक्ष तिचे पिलापाशी' त्याप्रमाणे या सर्व दृश्य-अदृश्य दुःखांकडे आपले लक्ष असलेच पाहिजे. आपले चिन्त असे अनेकाग्र असलेच पाहिजे. तो माणसाच्या आणि लेखकाच्याही माणुसकीचा आदरणीय पुरावा असतो. तेव्हा व्यवहारात शेकडो विषयांसंबंधीचे भान आपण तीव्रपणे बाळगलेच पाहिजे. तरी प्रत्यक्ष लेखन करताना त्यातील ज्या एका विषयासंबंधी आपण लिहितो तेव्हा त्याच विषयावर आपली प्रज्ञा एकाग्र झाली पाहिजे. त्यावेळेपुरते इतर सर्वच महत्त्वाचे विषय बाजूला ठेवावे लागतात. कारण एकच : एका माणसाचे अन्न दहा माणसांना वाढले तर दहाही माणसे उपाशीच राहतील. एकाला वाढले तर त्याच्या भुकेला न्याय मिळेल. आपली बुद्धि आणि आपली प्रज्ञा एकाच वेळी शंभर विषयांना वाटली तर शंभर विषयांवरही अन्याय होईल. ही प्रज्ञा एका वेळी एकाच विषयावर केंद्रित झाली तर तिचे संपूर्ण अंतरंग उत्कटपणे झळाळून उठेल. आणि आपले तिच्यासंबंधीचे आकलन उत्कट, प्रामाणिक आणि परिपूर्ण होईल. त्या विषयाचे पूर्णप्रकाशन आपली प्रज्ञा ताकदीने करू शकेल. दुसऱ्या वेळी दुसरा विषय आपण घेऊ! हेच सर्व याही विषयाच्या संदर्भात घडेल. हेच त्या त्या वेळी सर्वच विषयांच्या संदर्भात घडेल. बाबासाहेब अनेक विषयांवर लेखन करणारे महान विचारवंत आहेत. त्या त्या वेळी त्यांची प्रज्ञा फक्त त्या त्या विषयावर कमालीच्या उत्कटपणे तुटून पडत असे. आणि त्या विषयाचा फडशा पाढला जात असे. हे घडावेच लागते. याचा अर्थ सतत अनेक विषयांचा अभ्यास करावाच लागतो. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्व अनेकाग्र होऊ श्यावेच लागते. पण लेखनाच्यावेळी मात्र उत्कटपणे एकाग्र व्हावे लागते. दुसऱ्या विषयाच्यावेळी त्याच्याशी तशीच एकाग्रता साधावी लागते. तिसऱ्या विषयाच्यावेळी त्याच्याशीही तशीच एकाग्रता साधावी लागते. ही एकाग्रता, हे Concentration जसे साहित्यिकाला हवे असते तसे जीवन अधिक उत्तम जगू इच्छिणारालाही आवश्यक असते. पण ही एकाग्रता विझून बसण्यासाठी आवश्यक नसते. निष्क्रिय बसणे, निष्क्रिय एकाग्र होणे याचा जगण्याला काहीच उपयोग नाही. आणि निर्भितीलाही काही उपयोग नाही. जीवनात आपण सर्वहिताय बोलावे, कृती कराव्यात आणि या आपल्या सर्वजनहिताय कृती वा उक्ती उत्कृष्ट प्रभावी आणि सुंदर ठरायच्या असतील तर त्या त्या कृती-उक्ती जीव ओतून, प्रामाणिकपणे प्रकाशित करणे याचाच अर्थ एकाग्रता आहे. त्यासाठी ध्यान वा समाधी

लावून बसण्याची, हे कर्मकांड करायची गरज नाही.

जन्म, ज्ञानप्राप्ती आणि देहावसान या सिन्ही गोष्टी बुद्धाच्या जीवनात वैशाखी पौर्णिमेलाच घडल्या हा योगायोगही महत्त्वाचा आहेच. पण मला विचारशील तर मला मधली वैशाख पौर्णिमाच सुंदरतम वाटते, याचे कारण जन्म सगळ्यांचाच होतो. आणि जन्माला आलेल्या सर्वांचे देहावसानही होते. जन्म म्हणून सिद्धार्थाच्या जन्म या घटनेशी बुद्धाचा संबंध नाही. देहावसान ही घटनाही बुद्धाने निर्माण केलेली घटना नव्हे. त्याचे आयुष्य सर्जन महोत्सव झाले ते मधल्या ज्ञानप्राप्तीशी संबंधित पौर्णिमेला. पहिल्या आणि तिसऱ्या या दोन्ही पौर्णिमांनी मधल्या पौर्णिमेला मुजरा करावा अशी महत्ता मधल्या पौर्णिमेने जन्माला घातली. पहिल्या आणि तिसऱ्या पौर्णिमांना महत्त्व लाभले ते मधल्या अर्थात दुसऱ्या पौर्णिमेमुळे, ही मधली पौर्णिमा अशी शक्य झाली नसती तर पहिली आणि तिसरी पौर्णिमा लक्षात घेण्याची गरजच दुनियेला वाटण्याचे कारण नव्हते. म्हणूनच पहिल्या आणि तिसऱ्या पौर्णिमांनी आभार मानायचे आहेत ते मधल्या पौर्णिमेचे! मधल्या ज्ञानपौर्णिमेचे, जगाने पौर्णिमेचा हा दिवस तत्त्वज्ञानदिवस मानला पाहिजे, काढ्यागोट्यांची एक बाट चालता चालता एकदम सूयनिच आपला कलिजा मानावे असा हा दिवस!

म्हणूनच मला वाटते की सिद्धार्थाचा जन्म इ.स. पूर्व ६२३ मध्ये झाला. पण 'बुद्धाचा' जन्म इ.स. पूर्व ५८८ साली झाला. इ.स. पूर्व ५८८ साली बुद्धाचा जन्म झाल्याने त्याचा कायम वाढदिवस इ.स. पूर्व ५८८ मधल्या वैशाखी पौर्णिमेला मानावा. इ.स.पूर्व ५४३ साली मृत्यू झाला तो इ.स.पूर्व ६२३ साली जन्माला आलेल्या गौतमाचा. पण इ.स.पूर्व ५८८ साली मधल्या वैशाखी पौर्णिमेला जन्माला आलेला बुद्ध पुढे कधी मेलाच नाही. विषमतेच्या तत्त्वज्ञानांनी आणि चीतन्यवादी तत्त्वज्ञानांनी त्याला मारण्याचे नाना प्रयत्न करूनही बुद्धाला कोणी मारू शकले नाही. या जिवंत बुद्धाशीच आपला परिचय १४ ऑक्टोबर १९५६ साली डॉ. बाबासाहेबांनी करून दिला.

सुजाता, पत्र वाचून तू कंटाळली नाहीस ना? तसे असेल तर सांग! लग्नेच थांब, पण मला माहीत आहे तू कंटाळली नाहीस. तू आणि चंद्रकांत दोघेही तन्मय होऊन हे पत्र वाचताहात. मला इथून तुमचे वाचनदृश्य दिसते आहे. तुमच्या प्रतिक्रियाही मला दिसत आहेत.

जपान, थायलंड, नेपाळ, चीन अशा देशातील असंख्य महायान्यांनी बुद्ध मारण्याचा प्रयत्न केला तरी बुद्ध मरतच नाही. तालिबानवाल्यांनी बुद्धाच्या मूर्ती फोडल्या तरी बुद्ध मरतच नाही. काय आहे सुजाता की बुद्ध म्हणजे मूर्ती नव्हे, बुद्ध देव नव्हे, तो प्रार्थनाही नव्हे आणि तो भक्तीही नव्हे. बुद्ध हा सौदर्याचा विचार आहे. बुद्ध हे मानवी जीवनाच्या सौदर्याचे शास्त्र आहे. या शास्त्राच्या तर्कबद्ध संरचनेत माणुसकीचा आशय मोहोरतो आहे. बुद्ध हे माणुसकीचे सौदर्यविज्ञान आहे. माणुसकीचे संरक्षणमंत्रालय असे या विचाराचे

स्वरूप आहे. उजेड मरतच नसतो, उजेड हे तर प्रत्येक डोळ्याचे स्वप्न असते. महणून डोळेच या स्वप्नाला जगवतात. जागवणाऱ्या या स्वप्नाला काळजात दिवा जपावा त्याप्रमाणे जपतात.

तालिबानच्या संदर्भात एक गोष्ट तुझ्या लक्षात आली नसेल तर ती जरा लक्षात घे. तालिबानवाले आहेत मूर्तिभंजक आणि तालिबानमधल्या मूर्तीं कोणाच्या होत्या? महायानांच्या बुद्धाच्या विष्णूच्या अवतार असलेल्या बुद्धाच्या, हिंदूनी बुद्धाचे इहवादी-निरीश्वरवादी - बुद्धिवादी आणि समतावादी चित्र फारून टाकण्यासाठी त्याला ईश्वर केले, हिंदूंच्या ईश्वराचा अवतार केले, तालिबानवाल्यांना बुद्ध हा हिंदूंचा देव म्हणूनच माहीत आहे. आणि या देवाच्या मूर्तीं त्यांनी फोडल्या त्यामागला अघोषित संदर्भ बाबरी मशिदीचा आहे. म्हणजे उघड उघड हे हिंदू-मुस्लिम यांच्यातले भांडण आहे. भारतातील कट्टर हिंदूत्ववाद्यांनी मुस्लिमांचा निषेध केला. त्यामागील इच्छा भारतातील बौद्ध आणि मुस्लिम यांच्यात निकराचे भांडण पेटावे आणि काट्याने काटा काढावा ही होती. पण हा हेतू धर्माधिश शक्तींना साध्य करता आला नाही. तालिबानसंबंधीची मोठी प्रतिक्रिया फारशी कुढे उमटली नाही. ती उमटायलाही नको होती असे मला वाटते. त्याचे कारण असे की निदान बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुद्ध ही बाबच निराळी आहे. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध विष्णूच्या अवतारही नव्हे, तो कोणी दैवी शक्तीही नव्हे. आंबेडकरांचा बुद्ध महायान्यांच्या बुद्धापेक्षाही वेगळा आहे. पूर्णतः निराळा आहे. तालिबानमध्ये तोडला गेला तो विष्णूच्या अवतार असलेला बुद्ध होय. त्याचा मूळ बुद्धाशी संबंधच नाही. आंबेडकरांचा बुद्ध हे जडवादी तत्त्वज्ञान आहे. ते यथार्थ आहे. त्याला कोणी तोदूही शकत नाही. मारुही शकत नाही.

तत्त्वज्ञान तर मरतच नाही. ते मर्त्य नसतेच. पण बुद्धाचे तत्त्वज्ञान तर कधीच मरू शकत नाही. जोवर माणसांना जगण्याची इच्छा आहे. चांगले जगण्याचे स्वप्न आहे जोवर माणसांच्या उरात आहे, सुखाच्या आणि शांतीच्या इच्छा जोवर माणूस बाळगून आहे आणि जोवर माणूस, माणूस होण्याचा, माणूस असण्याचा प्रस्ताव म्हणून बाबरतो आहे तोवर बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाला मरण नाही आणि हे तत्त्वज्ञान देणाऱ्या बुद्धाचा संबंध नैरंजना नदीच्या काठावरील त्याच्या बुद्धीच्या पराक्रमाशी आहे. या पराक्रमाचा संबंध खिरीशी आहे. या खिरीचा संबंध सुजाताशी आहे. सुजाता हे मरणाच्या कागदावर लिहिल्या गेलेल्या जीवनाच्या महाकाव्याचे नाव आहे. गौतमापुढली मृत्यूची अटलता पार मिटवून टाकणारी सुजाता ही जीवनऊर्जेची पताका आहे. ती मृत्यूच्या रेषेवरची जीवनाची बाराखडी आहे. एका ऊर्जस्वल तत्त्वज्ञानाशी, एका अमर्त्य विचाराशी सुजाता अशी बांधलेली आहे. सुजाता हा मृत्यूचा पुरस्कार नव्हे तो जीवनाचा जयजयकार आहे. वैचारिक मूळेंचा तो पुरावा नव्हे. तो सर्जनशील प्रज्ञानाचा, Wisdom चा पाठपुरावा आहे. सुजाता हे मरणाविरुद्ध उभारलेले आणि जीवनाच्या संवर्धनासाठी उफाळलेले आंदोलन आहे.

कदाचित सुजाता नसती तर पहिल्या आणि तिसऱ्या वैशाखी पौर्णिमांनी कृतज्ञभावाने मुजरा करावा आशी ही दुसरी वैशाखी पौर्णिमा जन्मालाच आली नसती. सुजाताशिवाय गौतमाचा संबंध केवळ दोन वैशाखी पौर्णिमांशी आला असता. सुजातामुळे एका तिसऱ्या वैशाखी पौर्णिमेचा बुद्धाशी संबंध आला. उरलेल्या दोन वैशाखी पौर्णिमांना या मधल्या वैशाखी पौर्णिमेमुळे अर्थवत्ता लाभली. त्याही या मधल्या सूर्यपौर्णिमेने झळाळून निघाल्या. म्हणून दर पहिल्या म्हणजे गौतमाच्या जन्माशी निगडित वैशाखी पौर्णिमेला माझे मन लुम्बिनीला जाते, तिथून ते गयेला जाते. बुद्ध देणाऱ्या नैरंजना नदीच्या काढी जाते, तिथे मी खूप वेळ सुजाताचेच आभार मानतो. डोळ्यात आसवे असतात आणि तिच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करताना माझे मन मोहोरून जाते. ही वैशाखी पौर्णिमा जगाला सूर्य देणारी, पूर्ण सूर्य देणारी. म्हणून या दिवशी चंद्र पूर्ण झाला तो निसर्गातला पण यादिवशी सूर्य पूर्ण झाला तो बुद्धिग्रामाण्यवादी नीतीचा! या सूर्यपौर्णिमेचा मी कृतज्ञ आहे.

पत्र लिही, फोन कर, बाकी उत्तम! कळावे,

६६

१३ ऑक्टोबर २०००

प्रिय राजानंद सुरडकर
कल्नड जि. औरंगाबाद

दि. ७-१०-२००० रोजी सकाळी ५ वाजता नागपुरात सुखरूप पोचलो. चिंता नसावी. कार्यक्रम छान झाला. या सर्वच आयोजनामागे सुंदर कल्पकता आहे. आता तो कार्यक्रम मोठा होत जावा. लोकांचे ओघ तिकडे बळावेत. म्हणजे पितळखोरे स्वतःला जनसागरात अनुवादीत करून घेईल, ते व्हावे, ते होईल, ते होत आहे.

औरंगाबादेची डी. एल. हिवराळे वर्गेरे जाणकार माणसे सभेला होती. याचा आनंद आहे. माझ्याशी कितीतरी लोकांना बोलायचं होतं. मलाही कितीतरी लोकांना भेटायचे होते. त्यांच्याशी बोलायचे होते. पण घाईमुळे त्या सुंदर मेजबानीला मी मुकलो. फार वाईट वाटले.

पण राजानंद, आपल्या एकूणच मंडळीची स्थिती मोठी खाराब आहे. लोकांना बीदिक पांगळेपण आलेले आहे. सामूहिक गोठलेपणाही आला आहे. TBM, ओशो आणि गोयंका हे सर्व मार्ग आपल्या चळवळीला आंबेडकरांपासून ध्यानधारणेच्या खड्ड्यात घेऊन चाललेले आहेत. आंबेडकरांचे नाव घेतच माणसे त्या दिशेने धावू लागली आहेत हा त्यातला एक मोर्दाच पेच आहे.

प्रतिभाने तिच्या भाषणात मला पितृतुल्य म्हटले त्यामुळे फार आनंद झाला. तुम्ही मुलं एवढी माया लावता त्यामुळे तर खूप गोष्टी सहन करता येतात. तुम्ही दोघांनीही खरे म्हणजे खूप लिहायचे आहे. प्रतिभाने पीएच.डी. साठी तातडीने संशोधन केले पाहिजे. कविता तर लिहिलीच पाहिजे पण इतर वैचारिक लेखनही तिने करायला हवे. आणि तुम्हीही करायला हवे. डॉ. प्रदीप आगलावे हे समाजशास्त्राचे प्राध्यापक, विद्यापीठात आंबेडकर विचारधारा विभागाचे प्रमुख आहेत. समाजशास्त्रज्ञ डॉ. आंबेडकर हा त्यांचा प्रबंध आहे. सुगावा छापत आहे. या प्रबंधाला माझी मोटी प्रस्तावना आहे. वाचायला देर्इन, कळावे, असे काम प्रतिभाने करावे आणि मला प्रस्तावना लिहायची संधी घावी असे मनापासून बाटते. ही संधी देण्यात्साठी तरी तुम्ही प्रतिभाला पीएच.डी. करायला लावा.

आपण काही बोलूही शक्ती नाही, कार्यक्रमाला निघण्याच्याआधी एकदोन तास आरामात गप्पागोर्झिसाठी बाजूला काढून घेता आले असते. या दोन तासांना कोणाचा स्पर्श होऊ दिला नसता, कोणाची नजर लागू दिली नसती. या दोन तासांना असे छान अस्यूश्य ठेवले असते. पण हे तुम्हालाही सुचले नाही. मलाही सुचले नाही. कन्नडला आलो, सगळा प्रवास पळतपळतच झाला. येतानाचा आणि जातानाचाही. जेवण पळतपळतच झाले. आंघोळ पळतपळतच केली आणि झोपलो थोडावेळ तेही पळतपळत. उठलो पळतपळत. भाषणही पळतपळतच झाले. लोकांशी बोललो पळतपळत. असो. निवांतपणा नाहीच. मनःशांती नाही.

"अंगणामध्ये दिवस उभा

शिवेवरती क्रांती

मेंदू कापून फेकला तरी

दुर्लभ आता शांती"

दीक्षाभूमीवर परवा सत्यनारायण गोयंका आले. विपश्यनेची मीलिकता सांगितली. या सर्वच प्रक्रियेच्या दुःखद संदर्भात प्रभाकर दुपारेनी इथल्या लोकमतात एक लेख लिहिला. या लेखाच्या शेवटी दुपारेनी माझ्या वरील ओळी टाकल्या आहेत. "दुर्लभ आता शांती!" खरे म्हणजे आम्हाला शांती नकोच. अशांती हीच आमची श्रीमंती आणि शांत असल्याने शांती नाही लाभत. ती लाभते अशांत असल्याने. आंबेडकर शांत असते, विपश्यना करून शांत आले असते तर? पण नाही आंबेडकर ही अशांतीचीच संतान आहे. शांतीच्या पोटी ही आग जन्मालाच कशी येणार? आम्हाला अशांती हवी आहे. पण उलट्या बाजूने ज्यांना शांती हवी आहे विपश्यना करून ते अशांत कधी होते आणि का होते? विपश्यना करून त्याहून मोठी शांती हवी आहे, जे ध्यान करतात त्यांच्या आयुष्यात काही बदल होतो का? ध्यानापूर्वी त्यांची बीद्रिक आणि भावनिक स्थिती जेवढी गरीब असते तेवढीच ती ध्यानानंतरही राहते. ते

रागावतात. ध्यान न करणाऱ्या माणसात आणि यांच्यात काहीही फरक पडलेला नसतो. तेवढेच स्वार्थी, दांभिक, दोंगी आषणि भोगेच्छा! वरे इतकी माणसे ध्यानधारणा करतात पण यांच्या चळवळीवर त्याचा कोणता चांगला परिणाम झाला? ऐक्य बाढले, मने निरहुंकारी झाली. जाती पोटजातीपासून ही मने सुटली. भोग आणि चांगळवादापासून ही माणसे दूर गेली? चळवळीला तर असे घडले असते तर वेग आला असता? पण चळवळ खुंटली. ध्यानधारणेचे मृत्यू लोकांच्या मनात पेरून माणसेही जिवंत ठेवता येत नाही. चळवळीही जिवंत ठेवता येत नाही. राजानंदा! फार वाईट वाटते, काय करावे?

असो, आजच्या लोकमतात विद्रोही संमेलनाच्या संदर्भात झालेल्या बैठकीचा वृत्तांत आहे. बाकी काय? कळावे. पत्र लिहावे.

६७

२९ ऑक्टोबर १९९९

प्रतिभा + राजानंद सुरुदकर

कन्नड जि, औरंगाबाद

आठवण आली आणि पत्र लिहायला घेतले. याचा अर्थ यापूर्वी आठवण आली नाही असे नाही. पण आलेल्या अनेक आठवणीची पत्राशिवाय समजूत घालता आली. या आठवणीचे तेवढ्यावर निभेना. म्हणून पत्र लिहायला घेतले. काय कामे-लेखन सुरु आहे? पुढला संग्रह 'मोट्ठा' यायला हवा. मोट्ठा म्हणजे जास्त पृष्ठांचा नव्हे. मोट्ठ्या आणखी मोट्ठ्या गुणांचा! त्याच्या प्रकाशनसोहळ्यात फक्त आंबेडकरवादी असतील. मराठी कवींच्या पहिल्या रांगेत प्रतिभा जाऊन बसली पाहिजे. आपल्या ताकदीवर, आणि माझी खात्री आहे हे होईल. स्वतःचे काळीज तिने आणखी खूप, आणखी खूप पिळावे. त्यातून खूप उत्तम कविता बाहेर येतील. कागद हा त्यांचा छान थांवा असेल.

असेच परवा मी माझे काळीज पिळत होतो. पाच-सात कविता बाहेर आल्या. त्यातली एक -

'मी सुरुगांवरून चालून पाहिले,
ज्वालामुखीवर मी फुलून पाहिले,
मी पुनःपुन्हा जहर खाऊन पाहिले,
मला नाकारणारे जगणे मी जगून पाहिले;

मी रात्रीचा खंजीर उरात खुपसून जागलो,
मी विजेच्या प्रवाहात पोहन पाहिले,

मरायची खुशी मला कधीच नव्हती,
 मी माझ्या श्वासांचे दावे अजमावून पाहिले;
 मी जळत्या सूर्याला उताशी कवटावून पाहिले,
 मी सुखांना खूपदा दुखवून पाहिले,
 खूप जखमांनी घरटी बांधती माझ्यावर,
 खूपदा मी जगण्याशिवाय जगून पाहिले... ”

पोरांनो! कळली आहे कविता तुम्हाला! या पत्रातही ही कविता लिहिताना मी ढबवून निघतो आहे. आता तुम्हाला काय चाटले ते जमून आले तर पत्रात लिहा. नाही तर तुमच्या मनांचे फोटो पाठवा. ढोळे न मिटलेले. त्या ढोळ्यातही तुमचे अभिप्राय मी पाहीन.

तुम्ही मागे नागपुरास येणार होतात. आला नाहीत! प्रतिभाचे काव्यलेखन काय म्हणते? तुमच्या पोरीचे काय चालले आहे? छान मुली आहेत. कोणाचेही नाव माझ्या आठवणीत राहिले नाही. पोरीनी आपली नावेही माझ्या आठवणीत राहू दिली नाहीत. त्यांचे अभिनय आठवतात. त्यांच्या ढोळ्यातील स्वप्नांची किलबिल मात्र ऐकायला येते. प्रतिभा त्यांची एका अर्थी सावित्रीच आहे. जपा पोरीना! त्यांच्या मनांच्या कक्षा खूप वाढवा. हे विस्तार कोणत्याच वाईट बंधनांना जुमानू नयेत. थेट माणुसकीची भेट घ्यायला हे विस्तार धावत राहावेत. कोणतेच किनारे नकोत. फक्त माणुसकीचा कक्षाहीन अर्थांग विस्तार. मुलीना माझ्या सदिच्छा सांगा. त्या खूप चिकित्सक होवोत. खूप चोखांदळ होवोत. त्यांचे प्रत्येक पाऊऱ्या एकेक विजय ठरो. त्यांची एकेक कृती एकेका सूर्याचा प्रकाशनसमारंभ ठरो. पुष्याताई आणि मी त्यांना आई-बडिलांसारखे आहोत. मानसमाता-मानसपिता. या तुमच्या मुलीच्यासोबत आमच्या सदिच्छा सततच आहेत. दिसतील - न दिसतील पण त्या असतील. त्यांना म्हणावं तुम्ही खूप अर्थपूर्ण व्हा. Be responsible. Be serious!

कन्नडला यावेसे वाटते. पण ते योग्य वेळी सांगेन. आम्ही दोघेही येऊ आता! खूप बोलू! जरा फुरसतीने येऊ! अगदी पोट भरून जगू!

आदिनाथ ‘ती’ नवी कविता पाठविणार होते. मी वाट पाहणे अजून सोडले नाही. आदिनाथांना सांगा प्रस्तावना लिहायला घ्यायची आहे. लोकमतमध्ये आलेली बाबासाहेबांवरची कविता आणि असल्यास इतरही कविता पाठवा.

माझे ‘आंबेडकरवादी मराठी साहित्य’ हे पुस्तक नोव्हेंबरमध्ये बाजारात येईल. कवितासंग्रह २००० मध्ये.

यावेळी महाराष्ट्र टाइम्स, मौज, कवितारती, अक्षरभेट, साबाना, लोकमत, लोकसत्ता,

देशोन्नती, अनुष्टुभ इत्यादी दिवाळी अंकात माझ्या कविता आहेत. एकदोन अंकांमध्ये लेख आहेत. मध्यल्या काळात आरक्षणाच्या संदर्भात दोन-तीन लेख लिहिले.

‘आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध’ला पुण्याच्या एका संस्थेचा फुले-आंबेडकर पुरस्कार मिळाल्याचे वाचले असेलच. रमाईची तिसरी आवृत्ती प्रकाशित आली.

कवितासंग्रहाची मुद्रणप्रत होत आली आहे. मागील काही दिवस त्यातच गुंतलो आहे.

मुलींना जयफुले, जयभीम सांगा, बाकी नेहमीनुसार. कळावे.

६८

१६ फेब्रुवारी २००१

प्रतिभा + राजानंद सुरडकर
कन्नड जि. औरंगाबाद

औरंगाबादेवरून निघालो आणि नागपुरास आम्ही सुखरूप परतलो. तुम्हाला दोन-तीनदा फोन लावला. कोणी उचलला नाही. आणि पत्र आज लिहायचे, उद्या लिहायचे म्हणत म्हणत राहूनच गेले. खेरे म्हणजे औरंगाबादेवरून आल्याआल्या तुम्हाला मी सविस्तर पत्र लिहायला हवे होते. ते लिहून झाले नाही त्यावहल क्षमस्व.

जेवळीकरांच्या पुस्तकाच्या प्रकाशनाचे नंतर कळले नाही. प्रकाशनच झाले नाही की जेवळीकर मला विसरले हे कळायला मार्ग नाही. पण जेवळीकर मला विसरतील असे बाटत नाही. ते त्यांना शक्य होईल असे मला तरी निवान बाटत नाही. मनुष्य बहुरंगी आहे. नेमके बोलता येण्याचे कौशल्य आहे. भाषा लगामी आहे. मेहनती स्वभाव आहे. साहित्यसंमेलनाचे संचालन त्यांनी उत्तमच केले. पण त्यांनी माझ्या कवितेच्या ओळी ज्या नेमकेपणाने टाकल्या आणि प्रसंग जिवंत केले त्यावरून त्यांच्या जाणिवेचा समृद्धपणा लक्षात घेतो, कधी भेट झाली तर मी आठवण केली हे त्यांना सांगावे. त्यांच्या पुस्तकाच्या प्रकाशनासंबंधी कळवावे.

विद्रोही संमेलन एकूण अत्यंत यशस्वी झाले. ज्यांनी फुलावे ते फुलले. ज्यांनी वादळावे ते वादळले. ज्यांनी भरती व्हावे ते भरती झाले. ज्यांनी पोलाव व्हावे ते पोलाव झाले.

पण काहींनी ओहोटी होण्याचे ठरवले होते ते ओहोटी झाले. आणि ज्यांनी रुक्कायचे निश्चित केले होते ते रडले. काहींचे जळफळाट झाले. काहींना छान छान आग लागली. काहींना मस्त राग आला. हे आपल्या संमेलनाचे महत्तम यश होय असे मला मनापासून बाटते.

संमेलनस्थळी तुम्ही कोरलेले शिल्प, मशाल आणि प्रचंड ब्रश या गोष्टी सुंदर होत्या. ता गर्वज्ञ गोष्टींचा मोटेपणा अनेक नवोदितांना मोठे होण्याची प्रेरणा देईल आणि तुमच्या

चिन्तांतील तुफान झेलण्यासाठी अनेक काळजे तुफान होताना मी बघत होतो.

या संमेलनाने एक केले, जे माझे आधीच चांगले मित्र होते ते अधिकच चांगले मित्र झाले, जे शत्रू होते ते अधिक जहरी शत्रू झाले. याला इलाज नाही. या अधिकाधिक शत्रू होत चाललेल्या लोकांना मी कळूच शकत नाही. याचे कारण असे की जे माझे विचारी आहेत त्यांना मी कळतो. किंवा जे बुद्धिमान आहेत आणि प्रतिभावंत आहेत त्यांना मी कळतो आणि तिसऱ्या पातळीवर माणूस असू इचिछणारांना मी कळतो. बाकीच्यांना मी कळूच शकत नाही आणि त्यांना मी कळू शकत नाही याबदल माझी कोणती तकारही नाही.

या विद्रोही संमेलनाचे आणखी एका कारणासाठी मनापासून आंभार मानायला हवे. या संमेलनाने भारत पाटणकर, भीमराव बन्सोड, किशोर जाधव, किशोर ढमाले, प्रतिमा परदेशी, गेल ऑमवेट, नागनाथ अणणा नायकवडी अशा शेकडो सज्जनांशी, सदगृहस्थांशी माझा संबंध आला, त्यांच्याशी मी जोडला गेलो. माझ्या आयुष्याचे मुद्दल वाढले असेच मला मनापासून वाटते. या सर्वांचा स्नेह मनात आता पारजितकासारखा फुलत राहतो. त्या सुगंधानेही आलेल्या प्रत्येक क्षणाची फुले होतात.

या संमेलनाने आणखी एक आनंदाची गोष्ट मला दिली. कन्डडव्या भैत्रेयीमधील मुर्लींची पुन्हा भेट घडविली. त्यांचे नाट्यकौशल्य पुन्हा मला अनुभवायला मिळाले. या मुर्लींना क्रांतीचे विचार भरवायला हवेत. त्यांच्या मनात विराट स्वप्ने पेरायला हवीत. त्यांनी मोढटी उद्डाणे घ्यावीत आणि त्यांच्या पंखांना आकाश थिटे पडायला हवे. या ज्वलंतपणाच्या भेटीने मी अधिकच उन्नत झाली आहे.

असो. प्रतिभाच्या बडिलांना जयभीम सांगा. तुम्हा दोघांवरही त्यांचा खूप लोभ आहे. त्यांना तुम्हा दोघांचाही खूप गर्व आहे. त्यांच्या बोलण्यातून, त्यांच्या चेहेच्यावरील मोहोरातून तुमच्यासंबंधीचा लोभ ओसंडत असतो. त्यांच्याकडचा पाहूणचार विसरण्याची ताकद मला कधीच मिळणार नाही.

आपल्या पोर्टेंट फोटोंचे कळले नाही. वामनदादा कर्डकांचा सल्कार करणारी मंडळी २७ तारखेला (फेब्रुवारी) या म्हणाली. अजून त्यांचे काही नाही. पण नीट जुळले तर एखादवेळी येईन. त्यावेळी ते फोटो बघता येतील. शिवाय १४ एप्रिलला आंबेडकर संशोधन केंद्राचा कार्यक्रम ठरेल असे दिसते. त्यांचेही काही पत्र वर्गे नाही. असो.

एक प्रकाशक माझी अध्यक्षीय भाषणे १०, उद्घाटकीय भाषणे ५, प्रस्तावना ४०, चिंतने १५, लेख १०, नाटिका २, मुलाखती ३ आणि पत्रे १०० अशी एकत्र छापतो आहे. (मजजवळ सध्या इतरही पत्रे आहेत.) सुमारे ५०० पृष्ठांचा ग्रंथ होईल. तेव्हा माझी तुमच्याजवळ असलेली सर्व पत्रे झोरॉक्स करून पाठवावीत ही कळकळीची विनंती करतो. लगेच पाठवाची.

प्रतिभाच्या कवितासंग्रहाबदल कळवावे. जरा वेगाने पावले उचलावी, वारी?

या पत्राच्या उत्तराची आणि मी लिहिलेल्या पत्रांची (झेरॉक्स) वाट पाहूतो. काम सुरु झाले, सहकार्य करावे.

६९

१५ मार्च २००२

प्रिय डॉ. शीलेन्द्र लेन्डे

यशवंत महाविद्यालय, सेलू. जि. वर्धा

तुला पीएच.डी. ही पदवी मिळाली. तू डॉ. झालास याबदल तुझे हार्दिक, हार्दिक अभिनंदन! घरातील आम्हा सर्वांनाच या तुझ्या शैक्षणिक सुयशाबदल गौरवपूर्ण आनंद वाटला. आम्हा सर्वांतर्फे तुझे अभिनंदन! तुझ्या पुढील आयुष्यात असेच आणि याहूनही मोठे शैक्षणिक विजय तुला प्राप्त होवोत अशी आम्हा सर्वांचीच सदिच्छा तुझ्यासोबत असणार आहे.

गौरवाने अधोरेखित करावी अशी वीदिक क्षमता तुझ्याजवळ आहे आणि कायम लक्ष वेधून घेईल अशी चिकाटीही तुझ्यापाशी आहे. तुझ्या हातून त्यामुळे महत्त्वाचे काम होईल असे मला मनापासून वाटते. अशी अनेक महत्त्वाची कामे तुझ्या हातून व्हाचीत ही सदिच्छा मी सतत तुझ्या सोबतीला देतो. तिचे विस्मरण होऊ देऊ नये.

एम. ए. ला आपल्यापासूनची तुझी वाटचाल मी काळजीपूर्वक न्याहाळतो आहे. आता तुझ्या भावनांचे आणि विचारांचे आशय टणक झाले आहेत. तुझ्या ढोळ्यांपुढे आता काही निश्चित क्षितिज उगवले आहे आणि क्षितिजात एक जीवनभूमिका उगवली आहे. या भूमिकेचे अंतर्याम एका निश्चितीने भरले आहे. अंतर्विरोधग्रस्तता ही कोणत्याही व्यक्तीच्या भावनांना, विचारांना आणि आचाराला म्हणजे एकूणच आयुष्याला जरासंधपणा बहाल करते. ही चेहन्यांची अनेकता लोकांना फसविणाऱ्या सामग्रीचेच रसायन असते. अंतर्विरोधविहीन असलो म्हणजे आपल्या हातून चुका होणारच नाहीत असे नाही. पण या चुका तपशीलाच्या वाचनाच्या पातळीवरच्या असतात. त्या सहज दुर्स्त करता येतात. पण अंतर्विरोधग्रस्तता आपल्या हातून अचूक असे काहीच घू देत नाही. अंतर्विरोधग्रस्तता मूळ पायाच अपंग आणि आंधळा ठेवते. त्यामुळे या अशा पायावर कोणी काहीही उभारले तरी ते ढोळस आणि निरोगी निपजतच नाही. अंतर्विरोध म्हणजे भावना विचारांना होणारा रक्ताचा कर्करोग होय. असे असंख्य कर्करोगी आपल्याभोवती जल्लोष करीत असतात. हे तू बघितले आहेसच. बघतोही आहेसच. आणि हे तुला सतत पुढेही बघावे लागणारच आहे. तुला या सर्वच गोर्खीच्या यातना होतील. काणगा अंतर्विरोधातले जहार तला कळले आहे. आज तझे पाऊल निश्चित झाले

आहे. निश्चित पाऊलवाटेवर ते पडते आहे आणि ते योग्य दिशेवरही पडत आहे याचा विशेष आनंद मला होतो. याचे श्रेय अर्थातच आपल्याला ताठ वैचारिक कणा देणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना आहे. आगरकरांकडे पाहताना, त्यांचे आकलन करताना हेच वैचारिक बळ तुझी सोबत करीत होते.

आगरकरांच्या तुझ्या विवक्षित मूल्यमापनाला याच बौद्धिक वारशाने काही नवे आयाम दिलेले आहेत. पुढल्या भाषिक वास्तवाचे अर्थन आणि मूल्यन करण्याची प्रक्रिया संभवाची लागते. ती अनेकांच्या बाबतीत संभवतच नाही. संभवली तरी ती इतकी क्षीण असते की त्यामुळे कोणतेही नवे निरीक्षण पुढे येत नाही. आपल्या व्यक्तित्वाला एखाद्या रेखीव, सुस्पष्ट मूल्यदंडाचे स्वरूप यावे लागते. असे झाले तरच आपल्यापुढील संबंधांचे वास्तव आणि पुढले भाषिक वास्तव यांच्या तपासणीची प्रक्रिया शक्य होते. आगरकरांची तपासणी मी या संदर्भाचीकटीत करू पाहतो. एकोणिसाब्या शतकातली एक अनन्य प्रज्ञा असेच आगरकरांचे वर्णन करायला हवे. आगरकर नावाच्या या बौद्धिक साहसाला आपण मुजरा करायलाच हवा. एक मनस्वीपणा, एक बेडरपणा इथेही आपले मन वेधून घेतो. एकोणिसाब्या शतकातील बुद्धिवादाची सर्वात यशस्वी मांडणी म्हणजे आगरकरच! त्यांच्या मांडणीतील काही महत्वाच्या उणिवा गृहीत धरूनही तिचे महत्व मान्य करायला हवे. तेव्हा आगरकरांचा अभ्यास म्हणजे एक विचारबंताचा अभ्यास! हा अभ्यासाचा एक विवक्षित अर्थात नमुना प्रकार आहे. नव्या पिढीला आगरकर एक मनस्वीपणा, एक वैचारिक साहस आणि निर्भयता या गोष्टी भरपूर प्रमाणात देऊ शकतात. आगरकरांचा अभ्यास करताना याचा प्रत्यय तुलाही आला असेलच, तेव्हा या निमित्ताने तुझी वैचारिक निवंधाभिरुची अल्यंत प्रगल्भ व्हायला हवी. हा सर्व अभ्यास आपल्या व्यक्तित्वाच्या बांधणीसाठी, त्या दिशेवरील आपल्या आयुष्याच्या उभारणीसाठी सिमेंट, विटा, लाकूड याप्रकारच्या सामग्रीसारखा ठरायला हवा. तुझ्या बाबतीत हे घडेल असे मला वाटते. म्हणून तशी सदिच्छाही मी मांडून ठेवतो.

हे सर्व करताना एक गोष्ट तू विसरणार नाहीस याचीही तू काळजी घेतली पाहिजे. प्रकृतीने तू कवी आहेस. तुझे त्यावेळचे काव्यलेखन मी चाळलेले आहे. बी.ए., एम.ए. च्या सुमारासचे ते लेखन असावे. तेव्हा तू त्यावेळचा 'तू' होता. तुझ्यातला आजचा 'तू' त्यावेळच्या 'तू' पेक्षा कितीतरी वेगळा झालेला आहे. तुला छान नजर आली आहे. नजर ही अपरिहार्यच आहे. नजरेशिवाय ढोळा म्हणजे प्रेत. तसे नजरेशिवाय शब्द, वाक्य म्हणजेही प्रेत. ही नजर कवी आपल्या शब्दा-वाक्यांना प्राप्त करून देतो. ती जितकी भेदक, मूलगामी तितके त्या कवीचे लेखन मर्मस्पर्शी होते. तर आता तुला ही विवक्षित दृष्टी प्राप्त झालेली आहे. आता त्यावेळच्या तुझ्या त्या सर्व कविता आजच्या नजरेने पाहून - तपासून घे. तुलाच गंमत बाटेल. पण यानिमित्ताने तुला सांगायचे आहे ते वेगळेच आहे. ते सांगणे असे : तू कविता लिहिण्याचे एकदम थांबवू नकोस. अधूनमधून का होईना पण तू काव्यनिर्मिती करायला हवीस असे मला

वाटते, बज्याचदा आपले गद्य टिपून-शोषून घेते पण त्याला टिपता-शोषिता येत नाही असा मोठा भाग आपल्यात उरुन राहिलेलाच असतो, त्या टिपणकलेसाठी काव्याची गरज असते, प्रझा आणि प्रतिभेचे आपण तरी भारत-पाकिस्तान करू नये असे मला वाटते. या गोष्टी आयुष्याला समृद्ध असे प्रयोजन देतात तेव्हा हे दोन्ही ढोळे आपलेच मानले जायला हवेत, तू हे करशील अशी माझी खाढी आहे. पुन्हा तुझे हार्दिक अभिनंदन! मला तुझा खूप गौरव वाटेल अशी संधी तू मला परत परत यावीस हीच अपेक्षा या निमित्ताने व्यक्त करतो. सुनबाईला माझा सप्रेम जयभीम सांग, कळावे.

मनापासून वाटले तर पत्रही लिहावे.

प्रिय डॉ. प्रभंजन चब्हाण

जोतीबा फुले महाविद्यालय, पिंपरी, पुणे - १७

Notification आजच तयार झाले, आजच आणले, आणि आजच तुला ते पाठवितो आहे. तुझे अभिनंदन मी केले आहेच, तरी Notificationच्या निमित्ताने पुन्हा अभिनंदन करतो.

तू डॉ. होणं ही बाब माझ्यासाठी विशेष आनंदाची का आहे हे तुला माहीत असूनही मी पुन्हा सांगतो. तू संस्कृतीने उभे केलेले पहाड तोडत इथवर आलास, तुझा जन्म जिथे आला त्या ठिकाणाला तू पीएच. डी. झाला हे सांगितले तर त्या ठिकाणालाही फार गहन अचंदा वाटेल. तुझ्या गौरवासाठी या ठिकाणाला अत्यंत कृतार्थतेने फुलांचा हार व्हावेसे वाटेल. तुझ्या आईबिडिलांना तुझ्या पीएच.डी.चे स्वप्नही पाहता आले नसेल पण कृतार्थ होण्यासाठी खुद सत्यानेच तुझी निवड केली आहे.

पीएच.डी. ही आज फार मोठी पदवी आहे असे नाही. पण तू ज्यातून आला त्या बहिन्या आणि मुक्या निर्वाताच्या संदर्भामुळे तुझी पीएच. डी. ही फार मोठी शैक्षणिक झेप आहे असे मला वाटते. तू विजय यासाठी की तू एका अथांग वाळवंटाचा पराभव केलेला आहेस. नकारांच्या गर्दीला तू शरण आणलेले आहेस. तुझे विशेष अभिनंदन मी करतो त्याचे हे कारण आहे.

तू पीएच.डी. झालास याचा गौरव मला आहेच. पण तू नास्तिक झालास ही बाब माझ्यासाठी विशेष मोलाची आहे. चार्वाक, बुद्ध, मार्क्स, आंबेडकर या वैचारिक कुटुंबाचा सभासद तू झालास, या सूर्यकुलाचा वारस झालास याचा मला विशेष गौरव आहे.

फुलांच्या पायधड्या आणि निखान्यांच्या पायधड्या यातील निखान्यांच्या पायधड्या तू निवडल्या, भ्रम आणि अंधश्रद्धा यांचे अलंकार परिधान करण्याएवजी तू बास्तवाच्या सत्याचा जाळ उराशी कवटाळला. उजेढाने दिले तेवढे घेऊन तू चालतो आहेस. अंधाराची आमंत्रणे तू नाकारली आहेस. उगीचतेवर भाळण्याचे तू नाकारले. स्वतःची आणि इतरांचीही फसवणूक होऊ नये ही जीवनशीली तू पत्करली. खान्या माणसांना आपल्याकडून त्रास होणार नाही ही काळजी घेणे आणि खोट्या माणसांना आपल्याकडून त्रासाशिवाय दुसरे काहीही होणार नाही याची खबरदारी घेणे म्हणजे खरे जगणे होय. "We must love who hate darkness and we must hate who worship darkness. We must love who worship light and we must hate who hate light." कारण आपण सूर्यसाथी आहोत. तू या धर्मातीत, भ्रमातीत अशा जडवादाचा ध्वज खांद्यावर घेतला याचा मला विशेष गौरव आहे.

तू गावावरून नागपुरास आलास आणि मला पहिल्यांदा भेटलास त्यावेळी तुझ्या ढोळ्यात मी या शक्यतांच्या ठिणग्या पाहिल्या होत्या. तू पुढे प्रभंजन होणार याच्या चाहुली मला तुझ्या पहिल्या भेटीतच लागल्या होत्या. पण प्रभंजन, या गोष्टींचा, नास्तिक्याचा त्रास आपल्याला होतो असे लोकांना बाटत असले तरी या गोष्टींचा केवढा अपूर्व आनंद आपल्याला होतो याची कल्पना या लोकांना नसते. लोकांच्या मोठमोठ्या मूर्ख आनंदापेक्षा मूळ मानवी विवेकशीलतेचा सन्मान करणारा हा आनंद केवढातरी खरा आणि महान असतो. लोक 'बरोबर' उत्तरे टाळतात, आपण 'चुकीची' उत्तरे टाळतो. हा फरक केवढा मूलभूत आहे हे तुझ्या लक्षात सहज येईल. असो. तू मानवत्वाला अपमानित करणारा सोपा आणि चुकीचा मार्ग, लोकमान्य आणि प्रियतादायक मार्ग नाकारला ही बाब महत्त्वाची आहे. तू चुकीच्या उत्तरांना जीवन म्हटले नाही याचा मला आनंद आहे.

आता पीएच.डी. झाली. पण ही एक फार आधीची पायरी आहे. पदवीहूनही आपल्यासाठी ज्ञानप्रक्रिया महत्त्वाची आहे, बौद्धिक संघर्ष, बुद्धिवादी युद्ध आपल्यासाठी महत्त्वाचे आहे. पुढे तू नियोजनबद्द पद्धतीने मोठ्या विषयांवर मोठे ग्रंथलेखन करावे असे मला मनापासून बाटते. आपली बौद्धिक क्षमता सतत बाढवीत नेणे ही बाब फार महत्त्वाची आहे. त्यासाठी सतत अभ्यास, चिंतन आणि लेखन आवश्यक आहे. तुला अर्थपूर्ण जीवन देणाऱ्या या सर्व गोष्टीशी तू फारकत घेऊ नको. असे झाले तर तुझ्यामुळे दुःखी होणारा मी पहिला माणूस असेन.

... आणि तू कवीही आहेस. तुझे फुलणे, शब्दांसोबत शुलणे मी पाहिले आहे. तेव्हा तू कवितेकडे फार लक्ष देत नाहीस ही माझी तक्रार आहे. ती तू व्यवस्थित ध्यानात घे. कवितेला वेळ दे. ती वृत्ती वाच्यावर सोडू नको. ती भावशक्ती रानोमाळ होईल असे जीवनात वागू नको. कविता लिहिणे हा उत्तम जीवनप्रत्यय असतो. ही प्रक्रिया आपल्या

पदरात जिवंत जगणे, जगण्याचे परम रूप टाकते, त्यांच्याकडे पाठ फिरवू नये, शेवटी जीवन आहे तसे आहे, ते असावे तसे करण्यासाठी जीव पाखडण्याच्या या पदती आहेत. या पदतींना आपण किती प्रमाणात निष्ठ मानतो त्यावर निदान आपल्या मताचे स्थित्यंतर अवलंबून असते.

सर्जनशील जीवन ही जीवनालाही गौरव वाटावा अशी जीवनशीली आहे. तू या अग्निधारेचा सभासद हो, मला फार आनंद होईल. तुझ्या आयुष्यात आता सुनीता आली. ती केवळच स्त्री राहू नये. सर्जनशील मानवी प्रज्ञा, प्रतिभा तिने व्हावे यासाठी प्रयत्न कर. सुनीता ही अत्यंत चांगली मुलगी आहे. ती आम्हा दोघांनाही मुलीसारखीच आहे. परस्परांना जपा. जीवनासारखी फालतू गोष्ट जगात कोणतीच नाही. पण उत्तम जगणे आपण निर्माण करू शकतो आणि या फालनूपणाचा पराभव करू शकतो. हे तुम्ही दोघांनी करावे असे मला मनापासून वाटते. पुढल्या पाच वर्षात निदान एक चांगले पुस्तक तुझे नाव महाराष्ट्राला आवर्जून सांगेल हे समाधान मला दे.

बाकी मला इतर काहीही तुझ्याकडून नको. पुन्हा पीएच. डी. बदल अभिनंदन. सुनीताला सप्रेम जयभीम. पत्र लिही. कठावे.

७१

१३ मार्च २००१

मा.ना. दिलीप वळसे-पाटील

शिक्षणमंत्री, महाराष्ट्र

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या रायटिंग्ज अँड स्पीचेसच्या १६ व्या खंडाच्या प्रास्ताविकातील तत्कालीन मुळ्यमंत्री मनोहर जोशी यांची दोन विधाने वस्तुस्थितीच्या दृष्टीने चुकीची आणि खुद डॉ. आंबेडकरांच्याच विरोधी आहेत. जोशी यांचे पहिले विधान असे -

"...Dr. Ambedkar had in mind the project of promoting the study of the Buddhist India which is part of the ancient Hindu Culture."

जोशी यांना अभिप्रेत असलेल्या प्रसिद्ध हिंदूत्वाच्या दृष्टीने हे विधान केले गेले असले तरी ते खरे मात्र नाही. तत्त्वज्ञान आणि आचार यांचा थोडाही तपास घेतला तरी बुद्धभारत हा हिंदूसंस्कृतीचा भाग कधीही नव्हता हे लक्षात येते. या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच महटले आहे की -

"In the first place it must be recognized that there has never

been such as a common Indian culture, that historically there have been three Indias, Brahmanic India, Buddhist India and Hindu India, each with its own culture. Secondly it must be recognised that the history of India before the muslim invasions is the history of a moral conflict between Brahmism and Buddhism. Any one who does not recognize these two facts will never be able to write a true history of India, a history which will disclose the meaning and purpose running through it." Vol. 3 P.275

यां अवतरणावरूनही मा. मनोहर जोशी यांचे विधान कसे दिशाभूल करणारे आहे ते कळते. मनोहर जोशी यांचे दुसरे विधान असे आहे -

"As is well known, Buddha is the 10th incarnation of God."

धम्मवीक्षासमारंभात डॉ. आंबेडकरांनी लोकांना २२ प्रतिज्ञा दिल्या, त्यातील ४ आणि ५ या प्रतिज्ञा अशा आहेत -

- "देवांनी अवतार घेतले यावर माझा विश्वास नाही."
- "बुद्ध हा विष्णूच्या अवतार होय हा खोटा व खोडसाळ प्रचार होय असे मी मानतो."

बुद्ध हा महान तत्त्वज्ञ आणि माणूसच्य आहे, तो देव वा कुणा देवाचा अवतार नव्हे, ही शिकवण वरील प्रतिज्ञा लोकांना देत असतात.

पुष्यमित्रशृंगाने केलेल्या प्रतिक्रांतीच्या काळात मनुस्मृती जन्माला आली आणि बुद्धाच्या इहवादी तत्त्वज्ञानाशी फारकत घेणारा महायान पंथही जन्माला आला. बुद्धाला देव करून त्याची भक्ती सुरु झाली. इथून ईश्वरवादी हिंदू संस्कृतीत बुद्धाला सामावून घेण्याचा आणि त्याच्या इहवादी समतेला नष्ट करण्याचा भाग म्हणून त्याला ईश्वराचा अवतार मानले जाऊ लागले. डॉ. आंबेडकर सांगतात त्याप्रमाणे आजवर सुरु असलेला हा प्रचार खोटा आणि खोडसाळपणाचा आहे.

अर्थात मनोहर जोशी यांनी वरील अवतरणात बुद्धाला १० वा अवतार मानले आहे. ते चूक आहे. त्यांची हिंदूपरंपरा बुद्धाला नववा अवतार मानते. दहावा अवतार कल्की हा मानला जातो आणि तो आगामी अवतार आहे.

जोशी यांनी डॉ. आंबेडकरांच्याच ग्रंथाच्या प्रास्ताविकात केलेली ही बाब डॉ. आंबेडकर या विश्वमान्य महापंडिताचा आणि भारताच्या सर्वश्रेष्ठ इहवादी तत्त्वज्ञाचा अवमान करणारी आहे असे मला नम्हपणे बाटते.

तेव्हा जोशी यांचे हे प्रास्ताविक तातडीने काढून त्याच्याएवजी विद्यमान मुख्यमंत्र्यांनी लिहिलेले डॉ. आंबेडकरांना न्याय देणारे नवे प्रास्ताविक या खंडाला जोडावे ही विनंती आहे.

दुसरे : या खंडाचा कागद सुमार दर्जाचा आहे. शिवाय भेसळीचाही आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या ग्रंथाच्या संदर्भात आणि महाराष्ट्र शासनाच्या सन्माननीय प्रकाशनाच्या संदर्भात हे घडावे ही दुःखद बाब आहे.

तिसरा मुद्दा सर्व खंडांच्या मराठी अनुवादाचा आहे. अजूनपर्यंत एकाही खंडाचा अनुवाद प्रकाशित होऊ शकला नाही. अनुवादकार्याला, अनुवादित खंडांच्या मुद्रण-प्रकाशनाला वेग कसा देता येईल यांचा गंभीरपणे आपण विचार करावा, मराठी अनुवादाची लोकांना गरज आहे. त्यामुळे या अनुवादाचे प्रकाशन शासनाला केवढेतरी आर्थिक उत्पन्न मिळवून देईल यात शंका नाही.

कळावे,

७२

१३ जुलै २००३

प्रिय नागेश चौधरी
रहाटे कॉलनी, नागपूर

विदर्भ 'सकाळ'मध्ये एक बातमी आज मी वाचली, 'विपश्यनेत भाग घेण्यासाठी सरकारी कर्मचाऱ्यांना सबलत' असे मोठे शीर्षक आहे. बातमीतील मजकूर थोडक्यात असा - इगतपुरीच्या दहा दिवसांच्या विपश्यना शिविरात सहभागी होण्यासाठी राजपत्रित अधिकाऱ्यांप्रमाणेच आता राज्यातील सर्व सरकारी कर्मचाऱ्यांनाही १४ दिवसांची रजा मंजूर केलेली आहे. ही अशी रजा मंजूर करण्याचे कारण विपश्यना करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना ठराविक कालावधीसाठी रजा आणि इतर सबलती मिळाव्यात अशी मागणी सहा महिन्यांपूर्वी मंत्रालय कर्मचारी संघटनेचे सरचिटणीस सुभाष गांगुडे आणि इतर पदाधिकाऱ्यांनी केली होती. त्यानुसार शासनाने कर्मचाऱ्यांना तीन वर्षातून एकदा १४ दिवसांची रजा देण्यात येईल असा आदेशाही जारी केलेला आहे. बातमीमधला हा तपशील अत्यंत बोलका आहे, बरील तपशीलातून विपश्यनेसाठी रजा आणि इतरही सबलती मागणारे कोण त्याचाही अंदाज करता येतो. ही मागणी मान्य करणारे सरकार तर कांग्रेसचे आहे हेही उघडूच आहे.

विपश्यनेसाठी अशी रजा आणि रजेला जोडून इतरही सबलती आज कांग्रेस शासनाने पहिल्यांदाच दिल्या आहेत असेही नाही. या सर्व तरतुदी सेना-भाजप यांच्या युतीचे शासन होते त्यावेळपासूनच दिल्या जात होत्या हे आपणाला माहीत आहेच, इगतपुरीच्या विपश्यनेच्या

संदर्भात सेना-भाजप युतीने रजा देण्याचा अर्थ स्पष्ट होता. पण आजचे कौशिसचे शासनही या संदर्भात वेगळे काही करीत नाही हेही आपल्या लक्षात येते. मिन्न प्रकृतीच्या या शासनांमध्ये असलेले हे साधार्य अधोरेखित करण्यासारखे आहे. हे कसे होते? फुले-आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाला पायाभूत पातळीवरून विरोध करणारे आणि फुले आंबेडकरांचे सतत नाव घेणारे यांच्यात हा सारखेपणा कसा आणि कुटून येतो असा मला प्रश्न पडला. याचा अर्थ 'उडवामाझी काळे गोरे...' असाच होत नाही काय?

या सर्व परिस्थितीत फुले-आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाशी निष्ठेने प्रतिबद्ध असणाऱ्या सर्वांनीच जरा गंभीरपणे विचार करायला हवा असे मला बाटते.

वरील बातमी १३ जुलैला सकाळमध्ये आली आणि या बातमीपूर्वी म्हणजे ९ जुलैला महाराष्ट्राइम्समध्ये इगतपुरीच्या विपश्यनेच्या संदर्भात दुसरी एक महत्त्वाची बातमी प्रकाशित झाली आहे. 'इगतपुरीच्या विपश्यना केंद्रात डॉक्टरची आत्महत्या' असे मोठे शीर्षक या बातमीचे आहे. पुण्याचे डॉ. संदीप लोढे हे ३७ वर्षे वयाचे डॉक्टर मनशांतीसाठी इथे आले होते. ते स्वतःच मानसोपचारतज्ज्ञ होते. दहापैकी नऊ दिवस त्यांनी विपश्यना केली आणि स्वतःच झोपेची इंजेक्शने टोचून घेऊन स्वतःला संपविले. नऊ दिवस विपश्यना करूनही ते आपले मन सावरू शकले नाहीत. याचा अर्थ काय? विपश्यनेचा हा मोठा पराभव मानायला हवा की नाही?

आणखी एक गोष्ट : परवा नागपुरातील वेशपांडे सभागृहात एक कार्यक्रम झाला. एका वक्त्याने बीदूधमीयांच्या संघटनेसाठी विपश्यनेचे जोरदार समर्थन केले. संघटनेसाठी आणि क्रांतीसाठी विपश्यना ही केवढी आवश्यक आहे हे त्यांनी परोपरीने सांगण्याचा प्रयत्न केला. मी या सर्व गोष्टींचा विचार करीत होतो. या सर्वच गोष्टीमधील विसंगती मला प्रख्यापणे जाणवत होती.

एक बाब अशी की मारील अनेक वर्षांपासून आंबेडकर समाजातील माणसे मोठ्या संख्येने विपश्यनेला जातात, किंवद्दुना विपश्यना करणारांमध्ये आंबेडकर समाजातील माणसेच संख्येच्या दृष्टीने जात असावीत. अशी विपश्यना करणारांमध्ये शासकीय आणि अशासकीय कर्मचारी आहेत. भिलखू आहेत. शिक्षक-प्राध्यापक आहेत. राजकीय पुढारी आहे. डॉक्टर, इंजिनियर्स आहेत आणि लहान मोठे साहित्यिकही आहेत. पण विपश्यनेचा हा प्रचंड प्रसार या माणसांना संघटित करू शकत नाही. उलट प्रत्येकच क्षेत्रात फळ्या पडलेल्या आहेत. त्या कमी तर होतच नाहीत पण अधिकाधिक वाढत आहेत. भांडणांची संख्याही वाढत आहे आणि तीव्रताही वाढत आहे. वेगवेगळ्या देवतांच्या आराधनेचा कल वाढतो आहे. सतीमाया, अबलिया, चुवा यांच्याकडे माणसे जात आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मूळ इहवादी विचारापासून माणसे दूरच जात आहेत. बाबासाहेबांचे नाव घेत माणसे बाबासाहेबांकडे पाठ

फिरवीत आहेत. पण यातली भयंकर वाच अशी की असे कस्तु आपण मूळ धम्मापासून दूर जात आहोत याचेही भान लोकांना नाही. असे करण्यात आपल्या हातून काही तात्त्विक विसंगती घडत आहे हेही या लोकांना मान्य होत नाही. लोक वादाला उभे राहतात. मुद्दा असा की विपश्यनेचा एवढा प्रसार होतो आहे पण त्यामुळे ऐक्य होत नाही. संघटन होत नाही. उलट १९५६ पूर्वीच्या काळात मजबूत संघटन होते. मोठी आंदोलने होत होती. लोक आपल्या नेत्याच्या हाकेनेही नियोजित स्थळी धावून जात. लोक प्राणांची पर्वा करीत नसत. पण त्याचेळी कोणी विपश्यना करीत नसत. समाधी लावून बसत नसत. ध्यानधारणा करीत नसत. विपश्यना, ओशोची समाधी मोहीम, टी.बी.एम. ची ध्यानधारणा या गोष्टी तेव्हा नव्हत्या. आता या सर्व गोष्टी आहेत आणि ऐक्य नाही. आता या सर्व गोष्टींनी घराघरात पुमाकूळ घातला आहे आणि संघटन नाही. म्हणजे वरील गोष्टी असतात तिथे संघटन नसते असे म्हटले पाहिजे. संघटनेसाठी विपश्यना उपयोगाची नसते. संघटनेसाठी प्रखार ध्येयवाद, ज्वलंत निष्ठा, त्याग आणि सर्वस्व पणाला लावण्याचे साहस असावे लागते. तेव्हा विपश्यना हे संघटनेला जन्म देणारे तत्त्व होऊ शकत नाही हे उघड आहे. विपश्यना करणारे मिळसू. संघटित होऊ शकत नाहीत. आजवर ज्या लाखो लोकांनी विपश्यना केली ते संघटित होऊ शकत नाहीत. याचा अर्थ विपश्यनेचा आणि संघटनेचा काहीही संबंध नाही. असलाच तर विरोधसंबंध आहे हे मात्र भोवतीच्या वास्तवाचा हवाला देऊन ठामपणे म्हणता येईल.

दुसरे उदाहरण पैथरचे घेता येईल. एकेकाळी ही संघटना अत्यंत जहाल होती. तिचा सर्वत्र दबदबा होता. संघटनेचे लोक अन्याय होईल तिथे पैथरसारखे जाऊन पडत. लोकांना या संघटनेचे कापरे भरत असे. पैथरमधील आपली ही मित्रमंडळी विपश्यना करीत म्हणून हे सर्व होत होते असे म्हणता येत नाही. ही मंडळी विपश्यना करीत नव्हती. याचाही अर्थ संघटन आणि विपश्यना यांचा काढीमात्र संबंध नाही असाच होतो.

एकेकाळी कौंग्रेसचे संघटन मजबूत होते. कौंग्रेसचे लोक विपश्यना करीत होते म्हणून त्यांचे संघटन मजबूत होते हे कोणालाच म्हणता यायचे नाही. आज काही धर्मान्ध आणि जातीवादी शक्तींची अत्यंत मजबूत अशी संघटने आहेत. ही मजबूत संघटने विपश्यनेमुळे आहेत असे आपण म्हणणार आहोत काय? त्याच्या संघटनेचे आधार वेगळेच आहेत. कोणत्याही संघटनेचे तात्त्विक आधार आपल्याला पटणार नाहीत, ते आपल्या पूर्ण विरोधी असतील. समतेच्या, इहवादाच्या आणि बुद्धिवादाच्या जीवावर उठणारे ते असतील. पण तरी ते समजावून घ्यावे लागतात आणि आपल्या संघटनेचे लोकांना घट बांधणारे, अत्यंत प्रभावी असे तात्त्विक आधार निश्चित करावे लागतात. त्यावर संघटनेचा इमला उभारायचा असतो. हे लक्षात घेतले तर विपश्यना हा कोणत्याही संघटनेचा तात्त्विक आधार कधीही नव्हता आणि आज तर तो कदापिही होऊ शकत नाही, हे स्पष्ट होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी ज्या बुद्धाची मांडणी 'बुद्ध आणि त्याचा धम्म' या ग्रंथराजातून केली तो बुद्ध बुद्धिवादी आहे. तो विपश्यनेला महत्त्व देत नाही. "Samma Samadhi is not the same as samadhi. It is quite different. 'Samadhi' is mere concentration." शिवाय १९५४ च्या रंगूनच्या भाषणात समाधी, ध्यान या मागाने केलेली बुद्धाची मांडणी आपल्या ध्येयाच्या दृष्टीने विधातकच ठरेल असेही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महटले आहे. आंबेडकरांचे अनुयायी त्यांचे वरील म्हणणे ऐकणार आहेत की नाही? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणजे एक विचारव्यूह होय. एक सुसंगत, संपूर्ण आणि मानवोपकारक अशी तत्त्वसरणी म्हणजे आंबेडकर होय. या तत्त्वज्ञानाकडे पाठ फिरविणे म्हणजे आंबेडकरांकडे पाठ फिरविणे ठरते की नाही? या विचाराला नकार म्हणजे डॉ. बाबासाहेबांना नकार ठरतो की नाही? बाबासाहेबांची पायाभूत तत्त्वे नाकारून कोणालाही आंबेडकरवादी किंवा आंबेडकरानुयायी होता येईल काय? या गोष्टीचा विचार संवर्धितांनी करावा असे मला नम्मपणे वाटते.

अनेक लोकांच्या बोटांमध्ये ग्रहांच्या अंगठ्या असतात. बुद्धाच्या, फुल्यांच्या वा बाबासाहेबांच्या बोटांमध्ये अशा अंगठ्या आहेत काय? वरील महामानवांची पूर्णकृती छायाचित्रे वा पुतळे पाहून लोकांनी उत्तर द्यावे. पण वरील सर्वच महामानवांनी बोटात ग्रहांच्या अंगठ्या कधी घातल्या नाहीत तर स्वकर्तृत्वाने, बौद्धिक ताकदीने त्यांनी ग्रहांचे पराभव केले, असाच प्रश्न हातांना बांधण्यात येणाऱ्या दोऱ्यांचा आहे. आपल्या महापुरुषांच्या हातात दोरे बांधले आहेत काय? मग दोरे बांधण्याचा वा अंगठ्या घालण्याचा प्रकार वरील महापुरुषांच्या विरोधी जात नाही काय असा प्रश्न आहे. याचा अर्थ लोकांनी आपल्या महापुरुषांचे आदर्श बदलले असा होतो. हे लोक बाबासाहेबांच्या पायाभूत विचाराशी कशी फारकत घेत आहेत या संदर्भात वरील गोष्टींचा निर्देश केला.

आणखी समाधी आणि विपश्यना यांच्या संदर्भात एक गोष्ट अशी सांगता येईल की ध्यानधारणा, समाधी या गोष्टी जैनांच्या आहेत. हिंदूंच्या आहेत. नाथसंप्रदायाच्या आहेत. बुद्धाशी नाते तोडलेल्या महायान्यांच्या आहेत. या सवापिक्षा बौद्धांची समाधी वा विपश्यना वेगळी आहे काय? मुळात बुद्ध समाधी वा विपश्यना सांगतच नाही असे बाबासाहेबच म्हणतात. मग हे लोक समाधी नेमकी कोणती लावतात असा प्रश्न आहे. बुद्धाने समाधी लावली. इतकी लावली की त्याआधी तशी समाधी कोणी लावली नसेल. या समाधीने त्याचा हाडांचा सापळा झाला. पण यावेळी बुद्ध, बुद्ध झालाच नव्हता. बुद्ध होण्याआधी त्याने तशी अवघड समाधी लावली होती. आणि कोणाहीपेक्षा भीषण समाधी लावूनही मला काही मिळाले नाही. मी हाडांचा सापळा झालो. मी मरणाकडे सरकू लागलो. हे सांगण्यासाठी, त्या पद्धतीची निरर्थकता सांगण्यासाठी बुद्धाने त्या मागाने कोणी गेले नसेल तिथपर्यंत जाऊन दाखविले. आणि ही प्रक्रिया निरर्थक, विधातक आहे ते प्रत्यक्ष टोकाला जाऊन पटवून दिले.

बुद्ध या मार्गाने होता येत नाही. ही बुद्धत्वाकडे जाणारी बाट नव्हे, तो मरणमार्ग आहे. बुद्ध होण्यापूर्वीच तो इथे मेला असता तर? तर बुद्ध आपल्याला किंवा जगातल्या कोणालाही माहीत असण्याचे काहीच कारण नव्हते, कारण याप्रकारच्या ध्यानधारणा करणारे आणि समाध्या लावणारे त्याकाळी खूप लोक होते, ते त्यापुढे गेलेच नाहीत, म्हणून ते मरणानंतर जगू शकले नाहीत, मरण आले आणि हे सुखाने मेले, पूर्ण मेले, डस्टराने फळा साफ करावा तसे मरणाने त्यांना साफ केले? सिद्धार्थ त्याच्या या हाडाच्या सापळ्यापाशीच मेला असता तर तोही दुनियेच्या फळ्यावरून पुसला गेला असता, मरणानंतर तो जगूच शकला नसता आणि आपल्यापर्यंत येऊच शकला नसता, पण बुद्ध आज आहे, उद्याही तो असणार आहे, याचे कारण सुजाता, तिने त्याला दिलेली खिर आणि ताजातवाना होऊन मनाच्या एकाग्र अवस्थेत त्याला सुचलेले तत्त्वज्ञान! या गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत, बुद्ध आज आहे म्हणजे त्याचे तत्त्वज्ञान आज आहे, या तत्त्वज्ञानाच्या आधीच, ते सुचण्याच्या आधीच बुद्ध मेला असता तर? तर बुद्ध कोणालाही माहीत असण्याचे काहीच कारण नव्हते, बुद्धाच्या हाडांचा सापळा म्हणजे बुद्ध नव्हे, तो एका साध्या माणसाच्या हाडांचा सापळा आहे, या सापळ्यांमध्ये मरणे तुडविण्याची ताकद नसते, हे सापळे लोकांच्या लक्षात असण्याची काहीच गरज नसते, विपश्यना संपते, नापास होते, तिची निरर्थकता साबीत होते आणि बुद्ध त्यानंतर सुरु होतो, बुद्ध त्याआधी नाही, बुद्धाचा त्या ध्यानधारणेशी संबंध नाही, बुद्धाचा त्याच्या तत्त्वज्ञानातून सिद्ध झालेल्या बौद्धिक क्षमतेशी संबंध आहे, सिद्धार्थ एकदाच सापळा झाला, पण तो हजारदा सापळे झाला असता तरी तो बुद्ध झाला नसता, म्हणजे सापळ्यांचा मार्ग हा बुद्ध न होण्याचा मार्ग आहे, बुद्धत्वापासून दूर नेणारा मार्ग आहे.

हे सर्व ध्यानात घेतले म्हणजे लोक विपश्यना का करतात? शासन शासकीय कर्मचाऱ्यांना विपश्यना करायला रजा का देतं? या प्रश्नांची उत्तरे सहज मिळतात, विपश्यना ज्यांनी केली ती माणसे नंतरही आधीच्या सारखीच असतात, ती अधिक बुद्धिमान झाली असे होत नाही, ती मोठी सर्जनशील झाली असे दिसत नाही, चळवळीच्यादृष्टीने त्यांच्यात वेगळे काही भान जन्माला आले असे दिसत नाही, व्यक्तिगत जीवनात माणसे पूर्वी जशी होती तशीच असतात, तेच शौकपाणी, तीच वृत्ती, तेच मानसशास्त्र, त्यामुळे त्यांची कौटुंबिक जीवने बदलली असे दिसत नाही आणि सामाजिक पातळीबरील पडळडीतही काही फरक पडताना दिसत नाही तरी मग हे अधिकाधिक वाढत्या उत्साहाने का होते? चळवळीसाठी आवश्यक असणाऱ्या जबाबदाऱ्या स्वीकारणे लोकांना साधत नाही, लोक भराभर सुखवस्तू होत आहेत, स्वयंकेंद्रित होत आहेत, जीवनाचा हाचा त्यांच्यापुढे असा अंथरला जातो आहे की ही माणसे स्वतःपुरते सर्व काही ओरबाढायला लागलेली आहेत, विपश्यना अशा माणसांना एक छान कवच देते, संघटनेसाठी, समाज आणि राष्ट्राच्या उन्नयनासाठी या विपश्यनेचा काहीही उपयोग नाही, ह्याला पुरावा भोवतीचा सर्व समाजच आहे, फार इकडे तिकडे जायची गरज नाही.

आंबेडकरवादी परिवर्तननैतिकता ही बाजूला पडत असेल तर ध्यानधारणा, समाधी आणि विपश्यना या गोष्टी आणि त्यांचा पुरस्कार विघातकच आहे हे स्वच्छपणे सांगणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जे लोक ऐकत नाहीत ते आपले ऐकतील या भ्रमात आपण मंडळींनी असण्याचे कारण नाही. हे सर्व जे घडते आहे ते अत्यंत वाईट आहे. पण आपण आज जरा हतबल आहोत. असो. सहज भरभर वाटत गेले. लिहीत गेलो. पत्र जरा छोटेच लिहिणार होतो. पण पावसाळा सुरुवात झाली आणि इडच लागली. मग मीही तिला आवरले नाही. बरसू दिले.

बरे वाटले तर पत्र लिहा. आनंद वाटल. वाकी काय? माझे लेखन-वाचन सुरु आहे. रिपब्लिकन पार्टीवरचा माझा लेख वाचून तुम्ही फोन केला त्यामुळे फार बरे वाटले. नेताजींचाही फोन आला होता. महाराष्ट्रभरातून फोन आले. बरे वाटले.

प्रकृती कशी आहे? सौ. चौधरींचीही प्रकृती कशी आहे? प्रकृतीला जपा. आता आपली बयं होत चाललेली आहेत. पण तरी तुम्ही फार फिरता. पुष्कळ कामे करता. बरे वाटते. तुम्हाला, तुमच्या कार्याला सदिच्छा! कळावे.

७३

५ जून २००३

डॉ. अरुणा देशमुख
शांतीनगर, नागपूर

लोकसत्तेच्या 'मैं कहीं कवी न बन जाऊँ' या सदरातील माझे टिपण वाचून लगेच तू. फोन केला आणि प्रतिक्रिया कळविली त्याबदल मनापासून धन्यवाद! तुझ्या प्रतिक्रियेतील नाराजीला मी मनापासून दाद दिली. ही दाद देण्याची कारणे अशी : तू माझे लेखन आवर्जून वाचतेस हे एक कारण. माझे लेखन तू काळजीने, चिकित्सापूर्वक वाचतेस हे दुसरे कारण आणि एका निर्भय गंभीरपणाने त्याबदलचे तुझे मत तू मला कळवलेस हे तिसरे कारण! सतत काही अडचणीचे प्रश्न विचारीत राहणारे, वादविवाद करीत राहणारे आणि प्रांजल्यपणे अभिग्राय देणारे हे तुझे महादंबापण माझ्या वाट्याला आले याचा मला मनापासून गौरव वाटतो. या गौरवाचे कारण त्याच्यामुळे माझ्या विचारप्रक्रियेला झोपण्याची वाईट संधी कधीच घेता आली नाही हे आहे.

घडले ते असे : या सदरामध्ये दिलेल्या चित्रावर कवींनी कविता लिहायच्या असतात. त्या कवितांचे रसग्रहण करणारे छोटे टिपण एखाद्या त्या क्षेत्रातील जाणकार व्यक्तीकडून लिहून घ्यायचे असते. मग कविता आणि त्यांच्यावरचे हे टिपण या दोन्ही गोष्टी एकत्रितच प्रकाशित केल्या जातात.

माझी या संदर्भात थोडी गैरसमजूत झाली. विदर्भरंग पुरबणीमध्ये 'मुक्ताक्षर' नाबाचे एक सदर आहे. त्यात कवींनी उत्स्फूर्तपणे लिहून पाठविलेल्या कविता असतात. या सदरातील कविता बन्या-वाईट कशाही असल्या तरी कवींनी त्या स्वतःच्या प्रत्ययाच्या प्रकाशात लिहिलेल्या असतात. आणि खरी कविता कवीने स्वतःच्या अनुभवाची, स्वतःच्या जीवनदृष्टिची आणि त्या त्या वेळच्या उत्कृष्ट वृत्तीची साक्ष काढत, स्फूर्तीच्या वादळकाळात आणि तंद्रीच्या उकळत्या बिंदूवर आलूढ होऊन उकळत्या मनाने लिहिलेली असते. याच सदरातील कवितांवर आपल्याला लिहायचे आहे अशी माझी समजूत झाली आणि मी होकार दिला. होकार दिला तोही अर्थात एखाद-दुसऱ्या अंकातील कवितांवर लिहिण्यापुरताच. मला माझे स्वतःचे लेखन करायचे आहे. त्यासाठीच तर वेळ अपुरा पडतो. तेव्हा माझे लेखनप्रकल्प बाजूला ठेवून अशा सदरासाठी लिहिणे हे मला जमणे अशक्यच आहे. त्यामुळे मी एक-दोन अंकांमध्ये तेवढे लिहीन अशी अट घातली आणि या अटीवरच लिहिणे पत्करले.

प्रत्यक्षात मात्र 'मी कही...' या सदरातील कविता माझ्याकडे आल्या. अर्थात चूक संपादकांची अजिवात नव्हती. चूक माझीच होती. मी त्यांच्याकडून हे सर्व नीट समजावून घेतले नव्हते. पण मी या कवितांवर लिहिले. थोडेच लिहायचे होते म्हणूनही मी लिहिले. आणि संपादकांना मी नम्रतापूर्वक सांगितले की 'तुम्हाला वाईट वाटू नये म्हणून केवळ मी कवितांची या अंकापुरती निवळ करून देतो. छोटे टिपणीही लिहितो. पण हे शेवटचे समजावे.' त्यांनीही ते जडमनाने का होईना पण कबूल केले.

अर्थात या सदरात मी पुढे लिहिणार नाही हे पक्केच आहे. आणि तुला मागच्या टिपणासंबंधी याची लागली तशी प्रतिक्रियाही परत याची लागणार नाही हेही उघडूच आहे. तरी तुझ्या सजग आणि प्रगल्भ अभिप्रायाबद्दल माझे तुला मनापासून धन्यवाद!

मी असे, अशा सदरात लिहिणार नाही याचे कारण एखाद्या आणि इतर कोणी दिलेल्या विषयावर, चित्रावर कविता लिहिणे ही बाब माझ्या काव्याभिरुचीला मानवत नाही. कवींनी अशाप्रकारे इतर कोणी दिलेल्या चित्रावर वा विषयावर कविता लिहू नये असा आदेश मी देईन असेही नाही. कारण हेही स्वातंत्र्य, असे स्वातंत्र्य घेऊ इच्छिणारांना असायला हवे. फक्त मला हा प्रकार पटत नाही. ही बाब माझ्या भल्यावृत्त्या काव्याभिरुचीशी निगडित आहे. एवढेच, त्याचे कारण या सर्व प्रकारामुळे उत्स्फूर्तता आणि वृत्तीची विवक्षितता या काव्यनिर्मिती-प्रक्रियेतील मूलभूत बाबीवर अन्याय होतो असे मला बाटते. आणि हे माझे वाटणे मला कोणावर लादायचेही नाही. पण दिलेल्या विषयावर कोणीही स्वतंत्र बाण्याचा कवी कविता लिहिणार नाही अशी माझी समजूत आहे. कवीजवळ खरेच काही प्रतिभेचे छोटेमोठे मुद्दल असेल तर हे मुद्दलही अशी परवानगी त्याला देणार नाही. कारण हे कायदे काळजाचे असतात. ते तंद्रीच्या अनन्य क्षणी झळावून जाणाऱ्या विजांचे देणे असते. 'अंतरंग ओथंवून ओसंडे ती संदर्भ' असेच या प्रक्रियेचे स्वरूप असते आणि या संदर्भेतलाच आपण कविता म्हणतो

पण दिलेन्या विषयावर लिहिण्यासाठी खटपट लागते, शिवाय हा माझी आणि तंत्रज्ञानाचाही मुहा असतो, या प्रक्रियेमुळे रचना जन्माला येते, निर्मिती साक्षात होत नाही. म्हणूनच या प्रांताला कारागिरीचा प्रांत असे म्हटले जाते, निर्मितीच्या वेणा वेगळ्या आणि कारागिरीचे कष्ट वेगळे, मला असा लेखनप्रकार रुचत नाही त्याचे हे कारण आहे.

कविता म्हणजे जीवनातील मूलभूत झागड्यांची आणि दृश्या-दृश्य गहन द्वंद्वांची भावस्पंदने! ही स्पंदने इतर कुटून मिळत नाहीत, ती तुटणाऱ्या आतड्यांपासूनच घ्यावी लागतात, हे देणे-घेणेच मनस्वी असते, साध्या देण्याघेण्याच्या कायद्यात ते बसत नाही. त्यामुळे ही सारी प्रक्रियाच काळीज पिळून काढणारी असते, हे अमीरवर्च असते आणि या आगीतून घावणाऱ्या मनाचे इथे सोने होते, त्यामुळेच यावेळीच्या निर्वाणीच्या आकांताचे गाणे होते, एखाद्या कवीला हे ज्या प्रमाणात जमते त्या प्रमाणातच त्याची निर्मिती काव्यस्थिनी होते, ही माझी समजूत आहे. आणि ती माझ्या अनुभवानेच मला दिली आहे म्हणून मी वरील सदरामधील कवितांवर लिहायला सस्नेह नकार दिला. हा नकार तुझा फोन येण्याआधीच मी संपादकांना कळविला होता, तरी तुझ्या सजगतेबदल हार्दिक, हार्दिक धन्यवाद!

आज ५ जून, आजच हे पत्र लिहिले गेले हा सुखयोग समजावा, तुला हार्दिक सदिच्छा! जून महिन्यात जन्माला येणारी माणसे चुदिमान असतातच असे नाही, कारण चुदिमान लोकांच्या जन्मांचे महिने मार्च-एप्रिल हे आहेत, इतर महिन्यांमध्ये कोणी चुदिमान लोक जन्माला आले तर ती अपवादाची उदाहरणे मानावीत, त्यामुळे तुसुदा एक अपवादाचे उदाहरण आहेस असे मला वाटते, आणि अपवाद हे तर जास्तच महत्त्वाचे असतात, म्हणूनही तुला हार्दिक सदिच्छा !

पण आता तू खूप लिहावेस ही आसदायक अपेक्षा सदिच्छेसोबत पाठवतो, तू सदिच्छेला निराशय वा निष्कारण समजूनये ही त्यामागची इच्छा आहे, तुला आता स्थायी नोकरी आहे, तुझ्या आयुष्यातून एका काटेरी प्रश्नाने आता अंग काढून घेतले आहे, आई-काकांना आणि मला या गोष्टीबदल अपार आनंद वाटतो, तुझ्याजवळ उत्तम अशी आकलन आणि मूल्यनशक्ती आहे, नवे आयाम लक्षात घेण्याची क्षमता तुला लाभलेली आहे, सदर क्षमता अभ्यासाने आणि चिंतनाने बाढवण्याची मात्र नितांत गरज आहे.

आपल्या बाढदिवसाला आपले एक तरी नवे पुस्तक प्रकाशित ब्हावे अशी आज प्रतिज्ञा कर, त्यासाठी वर्षभर घडपड-तडफड कर, आपल्या प्रझेवर जबाबदारीचे असे ओळे लादल्याशिवाय हे होत नाही, मग या सुंदर ओङ्याला सुंदर सवयीचे रूप प्राप्त होते, ही सवयच मग आपली जीवनशीली होते, या सर्जनशील जीवनशीलीचे निर्माण तू करावेस कारण ही शीली मग तुझ्या सर्जनशील कर्तृत्वाचे निर्माण करील, तसे झाले तर मला तुझा फार गौरव वाटेल.

या स्वप्नाच्या परिपूर्तीसाठी तुझ्या मनात जिह्वी प्रेरणांचे अनावर मोहोळ जागावे हीच कळकळीची सविच्छा !

कळावे.

७४

४ मार्च १९९८

प्रिय राजेश + कविता

मुंबई

तुमची आधीची आणि नंतरचीही पत्रं पोचली. माझे पत्र तुम्हाला कसे पोचले नाही? इतर पत्रांसोबतच तर ते होते. ठीक आहे. आता मधल्या काळात ते पोचले तर उत्तम नाही तर त्याची झेरॉक्स बाबूने ठेवली आहेच ती पाठवता येईल. तसे मी बाबूला सांगतो.

कविता, तुझ्या पत्रांची बाबूला फाईल करायला लावतो. सगळी पत्रं सुरक्षित राहतील. चिंता नसावी. त्यातली काही प्रकाशित करता येतील. पत्रांची काही पुस्तके वाचावीत. बाबासाहेबांची विलायतेहून लिहिलेली पत्रं आहेत. नेहरूजींनी इंदिरा गांधींना लिहिलेली पत्रं आहेत. अशी असंख्य लोकांची पत्रं आहेत. त्यातली मिळतील तेवढी वाचावी.

आणि पत्र सविस्तर लिहावे. अलंकारला, विलासला अधूनमधून लिहावे. बहिणाच्या वडिलांना लिहावे. शंकरराव मनोहर यांना लिहावे. सुनीलला लिहावे. ही सर्व पत्रं जपता येतील. पण मनःपूर्वक पत्रं लिहावीत. अरुणा आत्यानं तुला छान पत्र लिहिलं आहे. तेही जपून ठेवावं. त्यात तिनं जे लिहिलं ते खूप लक्षात ठेवावं. आपलं मन, त्याला जे 'वाटतं ते' शब्दात उत्तरवण्याचा प्रयत्न करावा. वस्तुनिष्ठ माहितीपेक्षा, जे आहे ते तसेच लिहून पाठविण्यापेक्षा जे आहे त्या निमित्ताने तुला त्या त्या वेळी जे वाटले ते प्रकट झाले पाहिजे.

हे वाटणे खूप उत्कट, खोलवरचे असले पाहिजे. तिकडच्या अनेक गोष्टी आणि आपल्या देशातील लोकांच्या गोष्टी यात तुलना व्हायला हवी. कधी गंमत वाटेल. कधी आनंद वाटेल. कधी आश्चर्य वाटेल. कधी विचित्र वाटेल. जे जे जेव्हा जेव्हा वाटेल ते ते खूप उत्कट वाटायला हवे आणि हे उत्कटपणे ज्या मनाला वाटते त्या मनाची चीकशी आपण करायला हवी. त्या एका मनाची दुसऱ्या मनाने मुलाखत घ्यायला हवी. Ayn Rand ने म्हटल्याप्रमाणे - "Anyone who fights for the future, lives in it today." आणि डॉ. राधाकृष्णन यांनी म्हटल्याप्रमाणे - Unless the individual has the courage to be lonely in his mind, free in his thought, he is not capable of great writing. ...Whatever gives the shock of

intellectual and imaginative pleasure and says something fresh and stimulating is literature."

प्रत्येक गोष्ट या नव्या आभाळाखाली तुला नवी दिसायला हवी आणि लहान मुलाच्या कुतुहलाने तिच्या अंतरंगात शिरण्याची उत्कट जिज्ञासा हवी. खूप दारे उघडत जातात. नवनवा उजेढ ढोळ्यांपुढे अंथरला जातो. सागरावर खूप कॉमेटस् करता यायला हव्या. रात्रीचा सागर, सकाळचा सागर, सूर्य मस्तकावर घेऊन अंधारातून उगवणारा सागर, उन्हात चांदीसारखा चकाकणारा, कधी ढगांसारखा हेलावणारा सागर, सायंकाळचा अंधाराकडे धावणारा सागर, सूर्य मावळताना झालेला हल्ळवा सागर, पटणाऱ्या सावल्यांनी मनाची अस्वस्थता झाकू पाहणारा सागर, धुक्यातला स्वप्नासारखा सागर, पावसात भिजणारा सागर, पावसाच्या थेंबांनी स्वतःला सजवणारा सागर, पावसाच्या थेंबांचे चाळ बांधून कुणाला न दिसणारे नृत्य करणारा सागर, हिरव्या-निळ्या लहरीच्या जंगलासारखा सागर, शांत प्रेमळ माणसासारखा वागणारा सागर, कधी रागावणारा आणि भीती दाखविणारा मूळी सागर, आपल्या मनावर माधुर्य शिंपणारा खडीसाखरेसारखा सागर, चित्रकाराप्रमाणे वेगवेगळ्या रंगाचे मिश्रण करीत नाना चित्रे उभी करणारा चित्रकार सागर अशी असंख्य सागरस्स्ये जाणवायला हवी.

२८ फेब्रु. ला मुंबई विद्यापीठात सेमिनारमधील एका सत्राचा अध्यक्ष म्हणून गेलो होतो. कालच आलो. प्रकृती ठीक आहे. खूप वाचनामुळे ढोळ्यातून पाणी येते. हे होणार. वाचनाले खुनाशिवाय चांगलं दुसरं काही करता येत नाही.

अशोक खंडाळेच्या आईचे आज निधन झाले. बाकी इकडील सर्व ठीक आहे. चिंता नसावी. खूप काम करावे. खूप लिहावे. वेळ अपुरा वाटेल इतकं स्वतःला कामांमध्ये गुंतवून घ्यावे. राजेशला आणि तुला वाददिवसाच्या सदिच्छा !

७५

७ जाने, २००२

ग्रिय कविता + राजेश

अनेक सदिच्छा !

मुंबई

तुमची पत्रं पोचली. वाचली. आनंद झाला. ज्यांची-त्यांची पत्र ज्यांना त्यांना पोचती केली. चिंता नसावी. आम्ही सर्वच आनंदात आहोत. कामं सुरु आहेत. आपल्या सर्वांच्याच आयुष्यातली एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आईची मुलाखत दूरदर्शनवरून दि. २० जानेवारीला येत आहे. 'कवीकांता' या कार्यक्रमात! तुम्हाला ही मुलाखत पाहायला मिळायला हवी होती.

आई-बाबू यांच्या पत्रात जे लिहिले गेले आहे ते लिहीत नाही. या पत्रात फक्त पत्रलेखनासंबंधीचा मुद्दा लिहितो. तुम्ही आता प्रवासात आहात. हा संपूर्ण प्रवास पत्रबद्ध करता येईल. तो आपण करावा असे मला मनापासून बाटते. पत्रात येणारा मजकूर दोन प्रकारचा असतो. एक प्राकृतिक. हा मजकूर वस्तुनिष्ठ असतो. सागर, सूर्य, सूर्योदय, सूर्यास्त, रात्रोदय, रात्र, चंद्रोदय, चंद्रास्त, चंद्र आणि सागर, क्षितिज, किनारा, पोचतो ती गावे, तेथील माणसे, त्यांची वेषभूषा, खाणेपिणे, भाषा, वर्तन, रंग, तेथील रस्ते, इमारती, तेथील वाहने, गावातील झाडे, गावाबाहेरील झाडे, झाडांची नावे, आकार-प्रकार, पाने-फुले, रहन-सहन, बाजार, माणसांचे धर्म, संस्कृती, त्या त्या भागातील लोकांचे साहित्य, त्यांच्या त्यासंबंधीच्या कल्पना, गरिबी-श्रीमंती, न्यायासाठी - समतेसाठी चाललेले प्रयत्न, पक्षी, जनावरे, कुत्रे, त्या त्या देशातील पर्वत, आभाळ, नद्या, मातीचे रंग, पिके, शेतकऱ्या, स्त्रीजीवन, शालेय जीवन, शिक्षणक्षेत्रातील प्रश्न, बेरोजगारी, नोकऱ्यांचे प्रश्न, त्या त्या देशाच्या विकासाच्या योजना, त्यात गरिबांचे स्थान, स्त्रियांचे स्थान, तेथील विवाहसंस्था, त्यातील प्रश्न, राजकीय वातावरण, त्यातील समस्या, त्या त्या समाजातील वैचारिक पर्यावरण, त्या त्या देशातील घृणेचे-तिरस्काराचे विषय, आवडीचे विषय, लोकांची मानसिकता, त्यांच्या नैतिकतेची अवस्था, तेथील मूल्यसंघर्ष, त्या त्या देशातील विज्ञानक्षेत्रातील विकास, वैज्ञानिक मानसिकता, उद्योगशीलता, आठशीवृत्ती, कष्टलूपणा, बुद्धिमत्ता, धार्डस, नव्याची आकंक्षा, वृत्तीतील समाधानीपणा, असमाधानीपणा, मनाचा धांबलेपणा, उसळतेपणा, चित्रपटांमधून काय दाखविले जाते? तेथील नाटकांचा आशय काय असतो? संगीत कसे आहे आणि या सर्वच संदर्भात प्रेक्षक श्रोत्यांची वृत्ती काय आहे? दूरदर्शनवस्तून प्रसारित होणाऱ्या कार्यक्रमाचे स्वरूप कसे आहे? निखळ रंजनपर, जिज्ञासारक उद्योगप्रसारक, नैतिक इ. संदर्भात त्याची अवस्था काय आहे? हे एवढेच प्रश्न किंवा मुद्दे नाहीत. खूप आहेत. ते सर्व लिहिता येणेही अशक्य आहे. पण दिसेल ती गोष्ट महत्वाची मानावी. अभ्यासविषय मानावी. लहान मुलाच्या कुतुहलाने या प्रत्येक गोष्टीकडे पाहावे. हे काय आहे? ते काय आहे? ते कसे तयार होते? ते तसेच का आहे? असे असंख्य प्रश्न जिज्ञासेला पढायला हवेत. प्रश्नांनी मन भरून यावे. उत्तरे हे कार्य आहे. प्रश्न कारण असतात. प्रश्न पडणे हे माणूस असण्याचे लक्षण. उत्तम प्रश्न सुचणे हे बुद्धिमान असण्याचे लक्षण आहे. चीकलापणा, निरीक्षणशक्ती, उत्कट जिज्ञासा या गोष्टी जाणून घेण्याची तीव्र लालसा या गोष्टी मनात असल्या की आपले मन झेपदार बनते.

"Rise to the height, where you will dictate your own direction."

एका विवक्षित हाइटला - उंचीवर मनाने जावे. तिथे मग कोणाच्या दिग्दर्शनाची गरज नसते. आपल्याला त्या उंचीने बहाल केलेली दिशाच मग कुठे झेप घ्यावी ते सांगते. हेच 'अत्तदीपभव' आहे. तूच तुझा दीप हो. हा दिवाच आपला पथदर्शक ठरतो. आपल्याला हवा

तो पथ आपल्या पावळांपुढे फुलत जातो.

वर पत्रात येणाऱ्या एका प्रकारच्या मजकुरासंबंधी लिहिले. आता दुसऱ्या प्रकारचा मजकूर! हा मजकूर मानसिक असतो. या मजकुरात आपल्या मनातील संवेदना, भावना आणि विचार यांचा आविष्कार होतो. ते ते स्थळ, वस्तू, घटना, व्यक्ती आणि वर नोंदविलेल्या आणि इतरही असंल्यु बाबी पाहून आपल्या मनाला काही बाटत असते. हा जो फिल आहे तो फार महत्त्वाचा. हा फिल फार समृद्ध, बहुरंगी, वैविध्यपूर्ण असावा लागतो. कोणतीही नवी वा जुनी गोष्ट पाहिली तरी आपले मन अनेक गोष्ठींनी भरून यावे लागते. त्यात खूप गोष्ठी जाग्या व्हाव्या लागतात. आपले मन खुरे म्हणजे त्या त्या गोष्ठीने पिसाऱ्यावर यावे लागते. “साध्याही विषयात आशय कधी मोठा किती आढळे.” असे केशवसुत म्हणतात. त्याचा हाच अर्थ आहे. “मोठा आशय” दिसावा. *Act of Creation* या ग्रंथात आर्थर कोसलर म्हणतो की *Creation* म्हणजे काय तर एक गोष्ट पाहिल्यावर तिच्याशी साधार्य असलेली दुसरी गोष्ट सूचणे. असा साधार्य असलेलाच नव्हे वैधार्य असलेलाही भावना-विचारांचा कल्लोळ मनात जागा व्हायला हवा. हा कल्लोळ आपल्या मनाच्या समृद्धीवर अवलंबून असतो. आपण केलेल्या वाचनावर, चिंतनावर आणि प्रत्यक्ष जीवनाच्या जिज्ञासापूर्ण निरीक्षणावर हे अवलंबून असते. आपण काही वाचलेच नसेल, काही चिंतनच केले नसेल तर आपल्याला कोणत्याही गोष्ठीचे काहीही वाटणार नाही. आपले मन मरुत्यु राहील. त्याला कशानेही कोणतीही पालबी येणार नाही.

‘ज्यांची हृदये झाडांची असतात
त्यांनाच फुले येतात’

हे कवी पाडगावकरांचे म्हणणे या संदर्भात घेण्यासारखे आहे. त्यासाठी आपले मन सुपीक व्हायला हवे. खूप प्रकारची बनस्पती त्यात तराऱ्यावर यायला हवी. त्यासाठी शेतकरी शेताची करतो तशी मनाची मशागत करायला हवी. तर...

त्या त्या स्थळाने, घटनेने, दृश्याने आपले मन आकाशासारखे भरून यायला हवे. त्यासाठी आपले मन आकाश व्हावे. हे आकाशमन ढगांनीच भरून यावे असे नाही. नक्षत्रांनी-तारातारकांनीही ते भरून यावे. आपले मन भावना-विचारांचा असा महोत्सव व्हायला हवे. हा संपूर्ण महोत्सव शब्दांच्या हवाली पत्रातून करावा लागतो. शब्द हे मालवाहू जहाजासारखे असतात. आपल्या मनातील भावना-विचारांच्या कल्लोळाचा माल त्यांनी वाहून न्यायचा असतो. बाहेरच्या गोष्ठींनी आपल्या मनात भाव-विचारांचे पीक जमा होते. फुला-सुगंधाचा खुच पडतो. पत्रात या बाहेरच्या गोष्ठी, त्यांच्यामुळे मनाला येणारा हा बहर आणि फुला-सुगंधाचा सडा यायला हवा. मनातला हा सुगंध कितीही काढला तरी संपूच नये. ही फुले - नक्षत्रे आणि तारा-तारका या मनातून कितीही उपसल्या तरी संपू नयेत. विहिरीला झरे

लागावेत तसे या बाहेरच्या गोष्टींनी मनाला झरे लागायला हवेत. आणि हे पाणी कितीही उपसले तरी उपसले जाऊ नये. असे कल्लोळ या बाह्य घटनांनी मनात भरून यायला हवेत.

पत्रात बाह्य वस्तूविश्व आणि मनोविश्व यांचा संबंध हिमनगासारखा असावा. हिमनग सात अष्टमांश पाण्यात असतो. एक अष्टमांश पाण्याबाहेर असतो. पत्रातील मजकुराचे असेच असायला हवे. एक अष्टमांश भाग बाह्य वस्तूविश्वाचा असावा आणि सातअष्टमांश भाग मनोविश्वाचा असावा. आपल्या मनात जागलेल्या अनंत भाव-विचार कल्लोळाचा असावा.

असे झाले की भाषा सर्जनशील होते. सुंदर होते. पत्र म्हणजे नवनिर्मिती होते. पत्र म्हणजे मनाचे चित्र होय असे म्हटले जाते. मनाला आलेला मोहोर किंवा मनमोराचा पिसारा असे पत्राचे स्वरूप सांगता येईल. अंतरंगातील भावकल्लोळाचे चित्र असे रूप पत्राला यावे, ही प्रक्रियाच भाषेला फाइन करते. पत्रातील गद्य फाइन प्रोज होते.

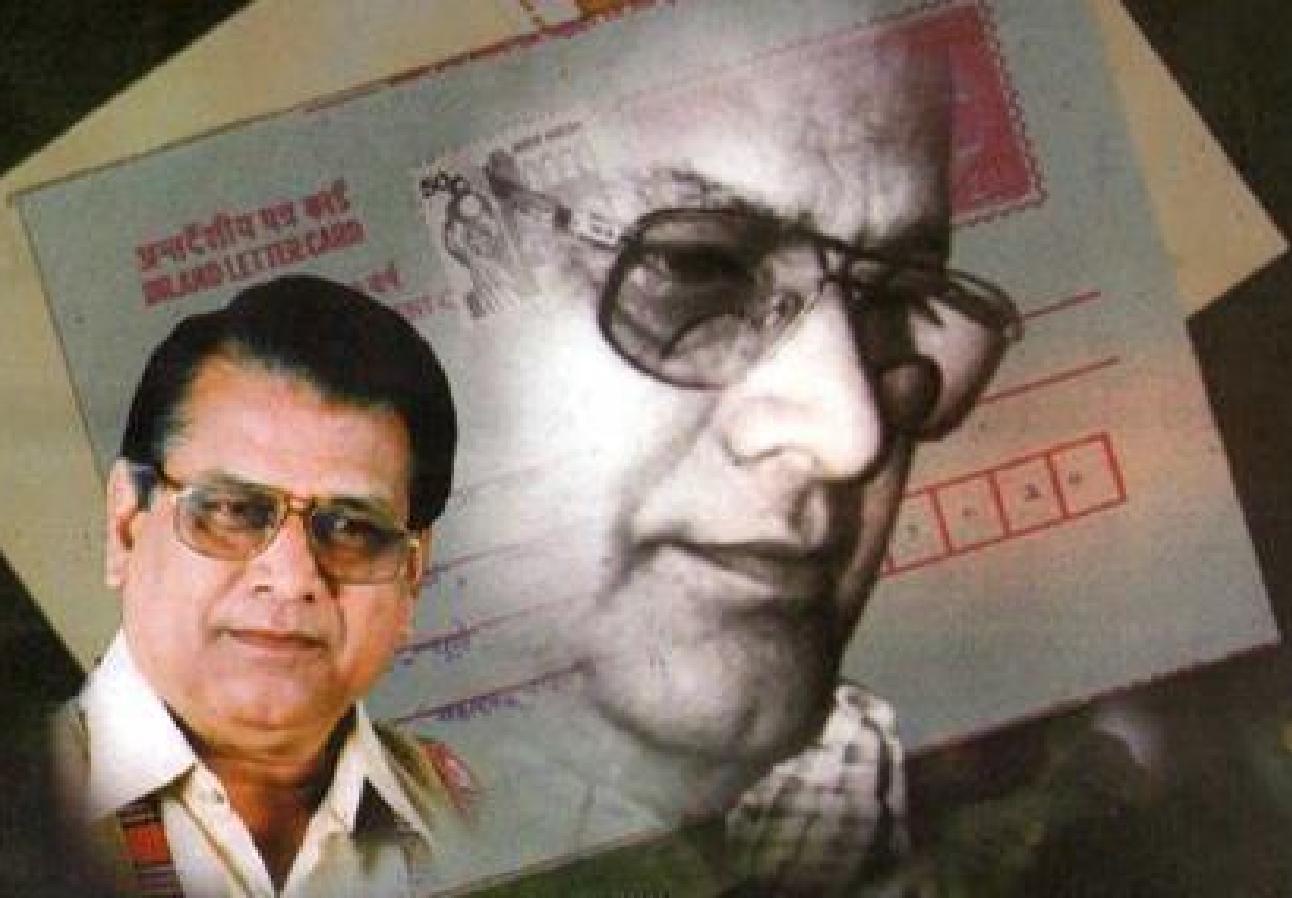
पु.ल. देशपांडे, गंगाधर गाडगीळ, अनंत काणेकर, रा. भि. जोशी, प्रभाकर पाठ्यादी लेखकांनी अशा प्रकारचे सुंदर लेखन केले आहे. ते बाचायला हवे. तुम्ही इथे याल तेव्हा वरील लेखकांची पुस्तके तुम्हाला मी देईन. माझे 'स्मरणांची कारंजी' तुम्हाला द्यायचे राहूनच गेले. पुस्तक मजजवळ नव्हतेच. नंतर मिळवले. झोरॉक्स केले. तेही याल तेव्हा तुम्हाला देईन. त्यातली पत्रं पाहण्यासारखी आहेत. दक्षिण भारताच्या दौन्यातून ती मी लिहिलेली आहेत.

तर पत्रं खूप मोट्ठी लिहावी. वरील दृष्टीने आणि मनःपूर्वक लिहावीत, माझी पत्रंही जपून ठेवावीत. मीही तुमची पत्रं जपेन. एखाद्या वेळी ही पत्रं छापता येतील.

असो. पत्र सूप लांबले. पण ते लांबायलाही हवे होते. लांबच्या प्रवासाला तेही निघत आहे. तेही विमानातून- जहाजातून येईल. आमच्यापासून दूर असलेल्या तुम्हाला ते भेटेल. आमचे मन तुमच्यापुढे ठेवेल. असो. तुम्ही सुखी राहा. खूप मोट्ठे व्हा. आम्हाला त्यात सर्वच मिळून जाईल. बाज्याच्या हस्ते तुमच्या कर्तृत्वाचे निरोप आम्हाला मिळावेत त्याची वाट पाहूतो. इकडंची काळजी करू नका.

पत्र लिहा.

डॉ. यशवंत मनोहर यांच्या विचारसुंदर आणि लालित्यसंपन्न पत्रांचा एक अनोखा नजराणा म्हणजे 'पत्रप्राजक्त!' मनोहरांनी आजवर असंख्य पत्रे लिहिली. त्यातली ही थोडी!

यशवंत मनोहर हे समकालीन मराठी साहित्यातील आणि आंबेडकरवादी साहित्यातील एका मान्यवर प्रजेचे आणि प्रतिभेचे नाव आहे. समाजपरिवर्तनाच्या आणि साहित्याच्या क्षेत्रातील एक तत्त्वनिष्ठ आणि निष्पृह व्यक्तिमत्त्व म्हणून महाराष्ट्र त्यांना ओळखितो. त्यांचा मित्रपरिवार आणि त्यांच्या साहित्याचा चाहता दर्ग महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेरही मोठ्या प्रमाणात आहे. या सर्वांचे मिळून बनते त्याला ते आपले वैचारिक कुटुंब मानतात. आपल्या या कुटुंबातील लोकांना त्यांनी आजवर खूप पत्रे लिहिली आहेत.

ही पत्रे प्रकृतिःच चर्चापत्रे आहेत. मार्गील घंथरा-वीस वर्षांमधील महाराष्ट्राच्या जीवनातील अनेक प्रश्नांची अन्यंत पूल्यासी चर्चा या पत्रांमधून मनोहरांनी केलेली आहे. भावना आणि विचार याच्या फूटांवरातून इथे निर्माण होणारे उत्कृष्ट लालित्य वाचकांपुढे नवनवा प्रकाश अंथरील.